

IÑAKI ALKAIN
ANTONIO ZAVALA

GERRATEKO IBILLERAK-I

GERRATEKO IBILLERAK

(I)

AUSPOA LIBURUTEGIA
(148)

Auspoa Liburutegia
(EDITORIAL AUSPOA)

Plaza Santa María, 2 — Tolosa, Gipuzkoa
Teléfono (943) 67 12 82

IÑAKI ALKAIN, ANTONIO ZAVALA

GERRATEKO IBILLERAK

(I)

AUSPOA LIBURUTEGIA

1981

Azala: Gudari-talde bat, Bizkai'ko mendietan, 1937 urtean. Jose Estornes Lasa'ren artxi-botik.

© Auspoa Liburutegia (Tolosa - Gipuzkoa)
Inprimatzaille: Itxaropena, S. A. - Errikobarra kalea, 2 - Zarautz
ISBN 84 7168-090-X
Depósito Legal: S. S. 403/81
Septiembre 1981

ARKIBIDEA

Itzaurrea	9
Andoain	25
Urnieta	33
Santio-mendi	47
Ernani	57
Donostia	61
Urkizu	65
Ernio	73
Motriku, Ondarroa, Gernika	83
Basalgo	91
Bermeo	109
Urbina	115
Billarreal	123
Nafarrate	143

ITZAURREA

Bi izen-abizen liburu onen azalean. Bi lagunena lana, beraz. Orregatik, beste ezertan asi aurretik, lan ori nola egiña dan adierazi bearra dago.

Iñaki Alkain zana eta biok, bein edo beste alkar agurtuak giñan bertso-saioren batean-edo Bañan ez genduan artu-emanik izan, bere aita zanaren liburua prestatzen asi giñan artean.

Liburu ortan, *Auspoa*'ren 92'garrenean alegia, baditu Iñakik kontaera batzuk. Kontaera onak, gure iritzirako beintzat.

Bañan kontalari ona zala, beste bidetik ere erakutsi zidan. Alkarrengana biltzen giñanean, kontu-kontari asten zitzaidan beti. Zertara etorriak giñan jakiñagatik, etzuan arek presarik izaten. Goraberaren bat bazuan beti gertatu berria edo gertatu zarra, eta, ura esan artean, beste zer-egin guziak egon egin bear izaten zuten.

Bitartean, egia esan, ni adi-adi egoten nintzaion. Izan ere, ain zan iztun ona eta ain ederki eramaten zuan bere kontaera bururen-buru.

Kontalari bikaña zala bereala oartu nintzan, beraz. Bañan bazan beste norbait ere, ortaz jabetu zanik. Aita Patxi Etxeberria'k onela idatzi zidan Formosa'tik, 1970'eko Urriaren 8'an:

«Zuri idazteko asmoa aspalditik dizut. Utzi eta utzi. Beti geroa maite. Ona: berandutu.

Auspoa'ko aleak zuzen iristen zaizkit. Irakurri ere, aurrenetik azkenerako irakurtzen ditut. Esertalde batean ez danean, apurka-apurka.

Alkain aitaren bizitzako berriak oso giro oneko jarri ninduten. Arek bere alabai zuzentasuna eskatzen. Gure leengo gurasoak maiz egiten zutena. Eta emengo aueri ainbeste aldiz adierazi izan diedana.

Agian ikasia zaitut: alderdi auetan etxeko aurra da nagusi eta errege eta agintari. Arritu egiten bait-gera. Gero, orrela oitutakoak kistar egokiak izatea ia eziñezkoa gertatzen. Beti berak nai dutena egin bear.

Amaika aldiz amona zanari ikusia esan izan bait-diet. Ni senideetan zaarrena naiz. Nere urrengoa arreba degu; oraindik ere Donostia'n bizi da, *Paseo de Francia* 3'garrenean, beeko bizi-tzan.

Gaztetxoa zanean, iñoiz edo bein ateari eusten bezela ibiltzen zan. Amonak ikusi orduko:

— Neska! Ire ezurrak non ditun?

Beste batean, Agirre'tar Ioseba Mirena jauna zan. Onek ere bere alaba gazteenakin izaten zitun kezkek eta ardallak. Bein, nextatxa gazteak makurtzeko espa-edo agertu zuan.

Ta aitak:

— Ezur nagusiko miña al den?

Zure alegiñen zitu ederra txastatuz, aurrera ere ementxe jarraitzeko indarrak olaxe ateratzen ditut.»

Esan bezela, kontalari iaioa genduan, beraz, Iñaki Alkain zana. Ala ere aitaren liburua bukatu artean ez nion ezer aitatu; bañan gerorako nere asmoak artuak nituan.

Izan ere, kontatzen dakianak, doai eder ori berezkoa duanak, zer kontaturik baldin badauka, liburu ona egin dezakela dudarik ez da. Bañan zer kontatua bi bidetatik izan dezake gizonak.

Bata, berak bere burutik asmatuta. Nobelagilleak orixe egiten dute. Bañan nobelagille ez danak, nekez eramango du asmatze-lan ori bide zuzenetik.

Bestea, berriz, kontatzerik merezi duan zer-bait kontalariari berari gertatu zaiolako; kontakizuna bizitzatik atera, alegia.

Azken urte auetan, olako zenbait liburu agertu dira: Pello Errotaren alabarena, aitaren bizitza kontatuaz; Salaberria'ren *Neronek tirako nizkin*; Uztapide'ren *Lengo egunak gogoan*; Zubillaga'ren *Lardasketa*; Erauskin'en *Aien garaia*; Arrizabalo'ren *Baso-mutillak*; Ataño'ren *Txan-txangorri kantaria*.

Nobelagille bezela, Irazusta bakarrik saiatu da, *Nork bere bidea* liburuarekin. Bañan onek ere ez du dana bere burutik sortu; berak Argentina'n ikusiak eta ikasiak ortxe sartu baititu.

Oar bat egin bearra dago orain. Alkain'ena beste liburu oien ondotik agertzen bada ere, iru bakarrik ditu bera baño len idatziak: Pello Errotaren alabarena, Salaberria'rena eta Zubillaga'rena. Beste guziak geroztikakoak dira. Orain arte illunpean zergatik egon dan, liburua irakurritakoan jabetuko da irakurlea.

Liburu oiek garrantzi aundia dute. Ala uste degu, beintzat. Ez genduke, bestela, lan astun ori artuko. Zer kontaturik eduki eta kontatzen dakianak, jaulki egiten ditu bere kontaera oiek etxean edo lagun-artean, bai Euskalerrian eta bai emendik kanpora ere. Ori ere aozko literatura da. Une berean piztu eta itzali egiten dan argia. Papereratu eta betiko gordeko balitz, gure eta nun-naiko literaturaren aberasgarri litzakeana.

Ala, esan bezela aitaren liburua bukatu ondoren, kontatzen zekian ezkeru zer kontaturik bai ote zuan jakin nairik, galdera batzuk egin nizkion Alkain'i, eta bereala azaldu zan gerra. Emeretzi urte egin berriak zituan berak asi zanean, eta ogei artean bete gabeak, Bilbao'n prisionero arrapatu zutenean.

Gerrateko ibillerak kontatuaz zerbait ere idatziko ote zuan eskatu nion orduan. Bai arek bereala baietz erantzun ere, eta egingo zuala agindu.

Urrena alkarrekin bildu giñanean, orri batzuk ekarri zituan. Orri gutxi ziran, bañan gerra guzia artzen zutenak. Liburua osatzeko, askoz geiago bear zan noski. Bañan bi gauza auek oso garbi ikusi nituan: bata, liburua egiteko gai ede-

rra zegoala; bigarrena, liburuaren atalak zein izan zitezkean.

Andik aurrera onela egiten genduan. Nik galdetu:

— Urrengoa Billarreal'koa egin bear degu. Nola ibilli ziñaten?

Eta Alkain kontari asten zitzaidan. Gustora aritzen zan; bai nik ere atsegiñez entzun. Bukatutakoan, onela esaten nion:

— Billarreal'ko ori ekarri urrengo egunean, txeetasun guziekin idatzita.

— Ekarriko det, ba —erantzuten zidan, eta olaxe banatzen giñan.

Berriz alkarrengana bildutakoan, ez giñan bereala liburu-lanetan asten. Len esan bezela, beti bazuan zerbait kontatu bearra. Ura bukatu artean, gure liburuak jai izaten zuan.

Asten giñanean, lenengo lana berak ekarrirako orriak irakurtzea izaten genduan. Neronek egiten nuan lan ori, aren letra ondo ulertzen nuan ikustearren, ondoren makinaz errezago idazteko.

Irakurtzerakoan, edo-ta gero makinaz idazterakoan, emen deskripzio bat bear zuala edo oso komeni zuala ikusten nuan; an, berriz, izketaldi bat falta; beste txeetasun bat emen; alako puxka bat an.

Arek ordea, ni galde eta galde jardunagatik, etzan bein ere parientzitik ateratzen. Askotan parrere egiten zidan, eta beti ere alik-egokien erantzun.

Batzutan, eskatutako oiek urrengo egunean ekartzen zizkidan. Bestetan, nik eskatu gabea berdin ekarriko zuan. Uraxe irakurri, beraz. Arek ere txetasun bat edo beste falta edo komeni izango zuan, eta nik ura eskatu. Bañan lengoaz ez nintzan aztutzen eta ura ere idazteko enkargua eman berriz ere.

Zenbait aldiz, ordea, eskatutako txetasun berriak urrengorako utzi gabe, orduan bertan idazten genituan. Onela esaten zidan:

— Jarri, ba, makinan.

Ala egiten nuan, eta bera orduan kontari asten zitzaidan, etenaldiak egiñez gañera, neri idazteko leku ematearren. Maixua ikasleari *dictado* eragiñez bezelatsu, alegia. Olakoetan gustora aritzen zan, bere burua sekretario eta guzi ikusita. Ala, gero eta maizago agintzen zidan makinaren aurrean jartzeko.

Alkain zana artista zala, nik ez det dudarik egiten. Berezkoa orixe zuan. Ori zuan bere bidea. Bañan, itxura danez, bizitzak etzion ortarako erreztasunik asko eskeñi.

Askotan, iru edo lau bat kontaera izaten nintzan, paper-mordoan banatuta gañera, aietatik kontaera bakarra egiteko. Alkain joandakoan ortan jarduten nintzan.

Gure billerak, toki oberik etzala-ta, nere gelan egiten genituan, bera Urnieta'tik Donosti'ra trenean etorrira. Meriendatu ere bertan alkarrekin, patxara ederrean: gazta, ogia eta ardoa.

Oso ondo alkar artu genduan beti. Bestela, izan ere, tamaña ontako libururik nola osatu? Ala, oso adiskide egin giñan azkenerako.

Esandako gisan makiña bat arratsaldetan alkarrengana bildu ondoren, liburua gaur dagoan ontara iritxia zan. An eta emen eraskin batzuk egin asmotan giñan. Adibidez, Sabigain'go burruka-aldia berriro eta zeatzago idatzi; Artxanda'koa osatu; eta abar.

Alkain etorri zitzaidan azken egunean, ez genduan ezer ere egin. Oso makal arkitu nuan. Zer ote zuan galdetu eta gripez zegoala erantzun zidan; medikuak botika batzuk agindu zizkiola eta aiek artzen ari zala. Neronek eraman nuan Urnieta'ra, kotxean artuta.

Andik amabost bat egunera, Urnieta'ko adiskide batekin topo egin eta onela esan zidan:

— Aizu: lengoan Iñaki Alkain'en illeta izan genduan.

Tximista nere ondoan lertu izan balitz bezelatsu gelditu nintzan. Zer esan ez nekiala utzi ninduan orduan, eta urrengo egunetan berri txar ori ezin sinistu eta burutik ezin kendu. Ia bukatu rik genduan liburua ere ezin ikutu.

Berak liburuan beste batengatik esaten duana esan bear guk ere: zeru erdi-erdian gerta dedilla. 1971'eko Azaroaren 12'an il zan gizagajoa.

Ondoren, liburuaren gorabera guzia nere gain zetorren. Eraskin batzuen faltan gelditu bearko zuan. Gutxiena orixe zan, ordea; zegoan bezela ere bukatutzat eman zitekean eta.

Bañan beste korapillorik ere bazan. Liburu ontako gertaera batzuek, ez dute ezeren oztoporik izango. Beste batzuk, berriz, aundi xamarrak dira; edozein arrituta utziko dutenak. Liburua irakurtzeari ekin eta aurrera dijoan añean, ederki asko jabetuko da irakurlea zer esan nai dadan.

Ori dala-ta, itz-bide ederrik ere sortuko du bearbada liburu onek bazterretan.

Bañan Alkain joan zitzaigun ezkerro, erantzukizun guzia neretzat gelditzen zan.

Orregatik, lantegi berriari ekin nion: gerra-denborako egunkariak, *Euzkadi* eta *Eguna* batez ere, eta geroztikako kondaira-liburuak aztertu, Alkain'ek esaten dituanakin zer ikusirik daukatenak berezi eta atal bakoitzaren bukaeran oarretan erantsi, liburuaren sendogarri ta indargarri izan ditezen, eta dudazaleentzat sinisgarriago egin dezaten.

Ala, irakurle guziai auxe eskatzen diegu: oar oiek ere irakur ditzatela, arren. Ez noski biltzen lan ederra izan degulako; oietan gauza jakingarri asko dagoalako baizik.

Egunkari eta liburu oien laguntzaz liburua aberastu ondoren, Alkain'ekin batalloi berean —*Itxarkundia*— eta konpañi berean ibillitako bi adisdekin bildu nintzan: Tolosa'ko Horazio Etxeberria eta Santos Mokoroa. Eta liburu osoa pasa ondoren, onela esan zidaten:

— Batalloiaren historia ondo dago. Gauzak olaxe gertatu ziran. Bañan bakoitzak bere goraberak ere izaten ditu, eta oietan norbera beste

testigurik ez dago. Guk ezin, bada, oietaz ezer ere esan.

Ain zuzen, testigurik gabeko oiek dira gertaera danetan arrigarrienak.

Oietako bat, adibidez, Alkain eta bere lagun Etxeberria beren trintxeretatik atera eta etsaiaren eremuan sartzea, zenbat gizon, zenbat artilleria, zenbat indar zegoan ikustearren. Beingoan egiteko ere naikoa litzakeana, berak ordea maiz xamar egin bide zuten.

Etxeberria ori, andoaindarra zan, Merdillegi baserrikoa, len aitaturako Aita Etxeberria'ren anaia, Alkain baño zarragoa. Bera buru zala, antxe ibiltzen ziran batera eta bestera, naiz Bizkai barruan eta naiz Araba'ko mendi-zelaietan, etsaien tartean. Bitori'raño ere joan omen ziran gau batean.

Esploradore zirala esaten du liburuan Alkain'ek. Bearbada, ez du izena ondo erabiltzen. Bañan orregatik berdin izango da, noski.

Ibillaldi oiei buruz, onela esan didate Santos Mokoroa eta Horazio Etxeberria adiskideak:

— Egi-egia da ori. Guk egon-aldiak izaten genituan tarteka. Aiek bat ere ez. An ibiltzen ziran, jo ta ke beti, esate baterako asnasik artzeko betarik ere gabe.

Etsaiaren eremuan sartzen zirala ere, egi utsa omen da. Eta, orri buruz, Alkain'ek aztuta-edo zeukan gertaera au kontatu zidaten:

— Batean, etsaiaren aldera beren sarrera egin ondoren, bueltakoan sozialista batalloi bat

zegoan tokitik pasa bearra gertatu zitzaien. Nazionalistak zirala, *Itxarkundia*'koak zirala eta abar esanagatik, besteak batere sinistu nai ez. Ixpitizat artu eta ia-ia biak afusillatu zituzten. Bañan batenbat bialdu eta *Itxarkundia*'ren buruzagiak aien alde agertu. Orri eskerrak. Bañan mandataria etorri arte, biak preso eduki zituzten.

Urrena, Santos Mokoroa'k onela esan zidan:

— Billarreal aldean gertatua esango dizut. Gau batez, guardi egiten geunden, erne-erne noski, punta-puntan baigiñan. Iñaki Alkain ori, iñori ezer esan gabe, etsaiaren aldetik abiatuta, arrastaka eta lau oñean, ixil-ixilik, gu geunden punturaño etorri eta orduan «Kaixo, jaunak!» esan. Berak orrela agurtu arte, guk batere sentitu ez. Ikaragarri abilla zan azariak bezela ibiltzen. Bañan orixe zan batere premirik gabe bizia arrisku gorrian jartzea eta jokatzea. Guk sentitu izan bagendu, lau tiroz garbituko baigenduan.

Gertaera ori ez du Alkain'ek kontatzen. Ezta urrengo beste au ere. Horazio Etxeberria eta Santos Mokoroa'k onela esan zidaten:

— Onako au, Alkain'ek bein baño geiagotan egiña da. Billarreal inguruan giñan, Pagotxiki'n-edo, ango burruka-aldia bukatu ondoren. Alakoren batean, Alkain'ek onela esaten zuan: «Au oso aspergarri zegok. Festa jarri bear diat.» Billarreal'ko kantoi bateko etxe batean, etsaiaren buruzagi-jendea biltzen zan. Eta Iñaki, arrastaka-ta, gabaz araño joan eta esku-bonba

pare bat bota. Alakoetan, noski, frente guzia sutan jartzen zan, alde bateko eta besteko ametralladorak eta fusillak dantzan eta zalapartaka. Inguruak ostera ere paketzen ziranean, Iñaki an azaltzen zan lasai asko, txistuka.

Ikusten danez, liburuan gertaera arrigarri asko badago ere, oroitu ez eta illunpean utziak ere bazituan Alkain'ek beste batzuk.

Ura, bere emeretzi urterekin eta berez jostakiña izanik, jostakizuna bezela artu zuan gerra, eta ezin jostatu gabe egon, naiz-eta bere burua arriskuan jarri.

Batek, liburua irakurri ondoren esan didana auxe da: Jose Antonio Agirre'gana errezegi biltzen zirala Etxeberria eta Alkain; ori ezin zitekeala ola izan. Beste batek, berriz, Agirre'k mendiko gudariekin itzegitea atsegin izaten zuala esan dit. Zeñek arrazoi?

Ori erabakitzea, irakurlearen gain uzten degu. Santos Mokoroa eta Horazio Etxeberria'k esana berrituko degu: bere goraberetan norbera izaten dala testigu bakarra.

Bañan gauzak diran bezela artu bear dira; liburuak ere bai, beraz, eta onako au berdin. Eta liburu au, erderaz *memorias* esaten dan saillean sartu bearko litzake; euskeraz, *oroitzapenak*. Liburu oiek, geienetan, gauzak gertatu eta andik urteetara idazten dira. Alkain'ena, ogei ta amabost urteren buruan. Eta edozeñek dakiana, naiz-eta buru oneko gizona izan, ezin ditzazke iñork ere txeetasun guziak xuxen buruan gorde.

Ala ere, liburu oiek, puntu batzuk nastu edo oker agertu arren, beren mamia egi-egia izaten dute eta kondairaren aberasgarri izaten dira, garai artako giroa, gizonen buruzbideak eta abar, beste dokumentu guziak baño obeto erakusten baitituzte.

Ala ere, norik bere iritzia emateko eskubide osoa dauka, noski. Bañan auxe eskatuko genien guk irakurleai: naiz alde naiz kontra izan, ez dezala inork bere iritzia axaletik eta nolanaietan eman. Eta, al badu, lanari ekin eta saia dedilla beste liburu batean dakianaren berri azaltzen.

Orrela, beste liburu bat izango degu gerrari buruz, eta ori gure literaturaren eta kondairaren onerako izango da.

Izan ere, gauza batek zearo arrituta nauka aspalditik: 1936'eko gerra negargarri artaz euskeraz liburu geiago agertu eza. Alako urrikeria ikusita, arrotz batek onela esango luke: emengo gerratean, banaka batzuk izan ezik, beste guziak erdaldunak zirala. Bitartean, euskaldun asko ta asko ibilli ziran, beren borondatez edo kintak arrapatu zitualako, bai alde batean eta bai bestean.

Utsune ori bi bidetatik datorrela uste degu: bata, idazteko betidanik izan degun zabarkeria; bestea, oraindik ere, berrogei ta bost urteren buruan, gerra arek bildurra eta lotsa ematen digulako.

Bañan garaia bada, noski, gauzak illunpetik argitara azaltzen asteko eta izan ziran bezela ai-

tortzeko. Ez digu orrek kalterik egingo. Mesede bai, guk uste beintzat.

Liburu au argitara baño len, bidezkoa baitzan, Etxeberria eta Alkain'en familiakoak ere irakurri dute.

Alkain'en seme-alabak eta senideak, illabebe-tetsu beren mende eduki zuten eta argitaratzeko baimena eman ere bai.

Etxeberria zanaren familatik, beraren anai zarrenak irakurri du. Len ere aitaturako Aita Patxi Etxeberria'k, alegia, Formosa'n bizi danak, onera etorri zan batean. Eta, argitaratzeko baimena emateaz gañera, berri jakingarri auek ere idatzi eta bialdu zizkigun, 1972'eko Otsaillaren eskutitz batean:

«Gure anai zana, senideontzat Joxinixio zan. Zuk Joxe deitzen diozu. Agian Alkain'ek ere alaxe esaten zion.

Neronek garbi ez dakit: bañan gure anai Joxinixio senideetan boskarrena zala uste det. Mutilletan laugarrena. Beraz, zuk diozun bezela: «baserria utzi ta gerrara joan zala...» (1), ez det uste nere anaiarentzat zuzen esana dagoanik. Ordurako baserrirako izendatua, oraindik Merdillegi'n bakar-bakarrik bizi dan anai Jomari zan.»

Eta beste batean:

«Ua, guk Zentral Aundi deitzen genion ortan ibiltzen zan. Alegia, orain Iberduero esaten dioten ortan. Aren lana, geienetan, indar-etxe ortarako urak zetozen uarka zaitzea.

(1) Nik eskutitzez alaxe esaten bainion.

Uarka ori Beñes'en asten zan. Uarkan, batez ere orbel-garaian, osto pilla aundiak jeisten. Beraz, orbel oriek uerkatik ateratzen izan bide zan gure anaiaren lanik aundiena.

Gudua asita andik laister, baso aietatik bera naparrak zetozen. Nik ez dakit zenbat. Aiek gure anaia arkitu eta galdetu:

— Andoain'era zuzen al goaz?

— Bai zera! Oso oker zabiltzate. Gañera, or beian abertzale eta erkal-alderdikoak dituzute.

Orrela, gure anaiak aiei itzuli zitezen zidor garbia erakutsi. Izan ere, mendi mazal aietan txaraka eta sasi itxia besterik ez zan.

Aiek gure anaiari, aiekin joatea nai ote-zukean galdetu. Arek:

— Eskarrik asko! Bakoitzak bere zer-egiañak izaten ditu. Zuek zoazte ortik gora eta zeron osasuna zaindu.

Geroago, Andoain aien esku zanean, delako naparrak gure anaiaren billa ibilli ziran. Noskiago, len ain gizonki lagundu zitelako, zerbait gertatu ba'litzaion ere gaizkatu egin nai zuten.

Ordurako, gure anai zana, bere betiko zintzotasunez okertu gabe, geroago ibiliko zan lanetan asia genduan. Belkoain'en bertan, lenengoz eusko-ikurriña arek jarri zuan.»

Beste eskutitz batean, berriz, onela esaten zidan:

«Neronek ere guduak ikusi izan ditut. Bai Txina eta Nipon'darren artean izandako ua ere. Zortzi urtez ibili ziran, eta alderdi batekoen ar-

tean zer saldukeri eta gudari artetik zer ies-egiteak izan ziran gogan ditut. Alegia: iñork ez duala gazterik il nai izaten. Eta amatxoren magal eta *maitteak* oso gogoan izaten ditugula.»

Eta, beste zer esanik gabe, itzaurre luze oni bukaera ematen diogu.

A. Z.

ANDOAIN

Andoain'go erriak bertako bertsolarien txapelketa antolatu zuan; 1936 urteko martxoa zala uste det.

Amaika bertsolarik kantatu zuten: Merdillegi'ko Joxe Etxeberria; beste bat Labakane'koa ta Labaka esaten ziotena; bestea, Ixkurrain'goa; Kaskabeltxa, Elixalde, Txutxurretegi eta Luga rraitza. Oietatik aurrera, ez naiz oroitzen besteak zein ziran. Guziai beren etxe-izenez esaten zieten.

Nik, juradoko jaunengandik deia izan nuan, an agertzeko eta txapelketa ondoren zer bait kantatzeko. Urnieta'tik, nere jaioterritik alegia, oñez joan nintzan, auzoko mutil bat lagun artuta: Antonio Mujika Kortajarena, Belauntzaran baserrikoa.

Oso txapelketa alai ta xelebrea izan zan. Naiz bertsoak oso ongi ez neurtu, alkarri txiste ederrik kantatu zioten.

Epaiketan jaun auek ziran: Aitzol, Jose Ariztimuño apaiza alegia, berez tolosarra. Onek egiten zuan iruren erabakia; *terzerotza* esan nai nuke. Eta beste biak, Jose Olaizola eta Txomin Olano, nere musika-erakuslea, iaioa benetan. Irurak illak dira.

Ni atzeko aldean egon nintzan, bertsolarien ateraldiak entzuten. Bi ordu eta geiagoan egon ere, bañan bai pozik.

Beren artean ari zirala, garbi nabaitzen nuan danetan egokiena eta iaioena Merdillegi esaten ziotena zala. Bere esanetan jatortasuna eta garbitasuna ikusten nuan. Nere artean onela esan ere bai:

— Merdillegi orrek bear dik emen txapeldun.

Eta ala gertatu. Epailleak, nere iritzia zan bezela, Merdillegi orri eman zioten txapela. Jantzi ondoren, jende guziari agurtzeko, bertso eder bat kantatu zuan; bañan ez naiz oroitzen.

Zubimendi jauna zan puntuak eta gaiak ematen. Eta, txapelketa eta erabakia bukatu, bera zegoan lekutik altxa ta nigana etorriaz, onela jarri zidan puntua, eztarriz nola arkitzen nintzan ikusteko:

Zer moduetan zatoz
gaur musikarekin?

Eta nik:

Ustean oso ongi
ikasi zurekin;
gañera garbi-garbi
abo-otsarekin,
orain ezenaioan
bear diot ekin.

Orduan esan zidan:

— Azaldu adi, bada.

Azaldu nintzanean, txalo ugariak nituan.
Eta, txalo aiek ari zirala, Zubimendi jaunak onela dit:

— Motell, au dek zigarro bat erretzeko go-go daukatena.

Eta erantzun nion:

— Zigarroa bakarrik?

Eta ark:

—Martel-kopa bat balego ere...

Gizagajoak arrazoi zeukan. Bi ordu eta geiago zeramazkian an, eta etzuan gutxi egin orrenbeste denboran ezer erre eta edan gabe egotea.

Txaloak bukatu ziranean, onela kantatun gutxi gora-bera:

Nere auzoko Andoain erri,
aurren bertsoa gaur zuri,
esker ugarik nik emanikan
danentzat on izan bedi.
Ezagututa zaudete orain
erriko bertso-alderdi,
biotz-biotzez arratsalde on
dizuetela danoiri.

Danak entzuten egondua naiz
poz arturik biotzean,
iñon bertsorik entzuten badet
ez naiz gelditzen atzean,
gañera berriz errietako
txapelketa auek jartzean;
urtero auek bear lirake,
jaunak, erri bakoitzean.

Irugarrena, Merdillegi'ri bota nion:

Zu, Merdillegi, zorion sutsuk
aurren-aurren bereala,
ikusi det nik zure erriko
bertsoz txapeldun zerala;
erakutsia eman dezu ta
ezin ukatu iñola,
ontaz aurrera zuk nai badezu
biok lagunak gerala.

Nere bertso ori entzunik, berak, maitasun
sutsuz bere alkitikan altxarik, nigana etorri eta
besarkada bat eman zidan:

— Alkain gaztea, millaka esker. Eta, zer-
nai gerta ere, beti nerekin konta zazu.

Nik orduan onela galdetu nion:

— I, Merdillegi: barka zak, bañan nola dek
izena, etzekiat eta?

Berak onela esan zidan:

— Jose Etxeberria.

Onela izan zan gure ezaupidea. Une artan,
alkarren besarkada arekin, biok zoriontsu jarri
giñan. Zeñen gutxi pentsatzen genduan, gero

alkarrekin zenbat eta zenbat samintasun eramanean bearko genduan.

Ettxeberria ori etzan gorputz aundikoa. Obeto esateko, txikikoa zan. Bañan ankaz eta buruaz oso pizkorra ematen zuan.

Sudur-luze xamarra zan, eta arpegiz extua. Illez, gaztain-kolorekoa. Begiak etzituan txikiak, aundiak ere ez; bañan aiek ere gaztain-kolore antzekoak. Begi oietan oso begirapen apala zuan, bañan denbora berean oso argia.

Bertso oiekin, festari bukaera eman zioten. Arratsaldeko zortziak inguru ziran.

Aparia nik ez nuan uste irabazia neukanik, eta egun artako lanak bukatuak nituala pentsatzen nuan. Gañera, lagun batekin bainintzan.

Bañan Aitzol, Zubimendi eta Txomin Olano zanak, or eramanean gaituzte biok gonbiratuta Bar Inazio'ra; Andoain'go abertzaleen batzokira esan nai det.

Alde batera, gazte izanik, lotsa ematen zidan apari artara joateak. Bañan Zubimendi jaunak, ain alaia baitzan, onela esan zidan:

— Alkain gaztea: zu apari ontara etortzen ez bazera, apari tristea izango da neretzat.

Ori entzunik, nere lagunarekin apaltzera joan nintzan, eta bai ongi apaldu ere. Apalondan, bertsolarietatik iñor ez baitzan bertsotan asten, Zubimendi jaun orrek, bere gogoko pueroa ezpañetan duala, onela esaten dit:

— Alkain gaztea: nik etzaitut apaltzera bakarrik ekarri, gaurko jai-aldiari laguntzera baizik.

Orduan ez neukan bertsotan asi besterik. Danak agurtuaz eta zorionak emanaz ekin nion. Etxeberria'k erantzun zidan eta saio polita egin genduan biok. Iñor ikutu gabe izan zala, ori badakit.

Ondoren, Zubimendi jaunak *habano* bat eskeñi zidan, naiz-ta ni puro erre-zalea ez izan, onela esanaz:

— Alkain, ez nauk asko deskuidatu, ez, i apari ontara ekartzeaz, ere lagun da guzi. Bestela, Andoain'go batzokia ez uken bizi. Puro au ostutakoa dek, bañan danak dituk merezi.

Nik orduan onela esan nion:

— Zu, Zubimendi jauna: ostutako gauza batek bai al du bear ainbat gustorik?

Aren erantzuna:

— Danok etorri gera mundu ontara ostuta.

Aren esana geroztik ez daukat aztuta. Bañan ez ninduan utzi poztuta. Bazirudian esan zidala apari arekin nastuta.

Andik aurrera, olakoetan oi dan bezela, danak bertsolari.

Apari ori alaitasun ederrez igarorik, nere laguna eta biok, Urnieta'tik Andoain'era oñez etorriak izanik, berriro ere geren errira oñez joateko asmotan giñan.

Bañan Aitzol, Olano, Olaizola eta Zubimendi jaun oiek bazuten tasis bat berekin; eta Aitzol jaunak, biok oñez giñala ikusirik, txoferrari onela esan zion:

— Barrenean lekurik ez dago; bañan gazte auek automobillaren estriboan joango dira Urnieta'raño, lau kilometro daude eta, baldin kotxeak indarrrik badauka.

Beste ernaniar bat ere artua zuten kotxe artan Ernani'ra ekartzeko. Bost eta bi, zazpi lagun etorri giñan Urnieta'raño. Andik aurrera, ez dakit geiago (1).

(1) Andoain'go bertsolari-txapelketa ori, 1936 urteko Garagarrillaren 11'an ospatu zan, Korpus egunez.

Donosti'ko *El Día* egunkarian arkitu degu txeta-sun ori. Aurretik, 1936-VI-10'an, onela zion:

«Andoain: 18 bertsolari datorren ostegunez:

Etxeberria, Lubarritza, Laka, Berrospe, Itxaso, Ma-xartegi, Arratibel, Txakon, Txurikai, Txurikai gaztea, Ubalategi-txiki, Oztape, Bentaberri, Exkurain, Etxeberria-Usandizaga, Benezi, Pelipe Argizala eta Otaegi.»

* * *

Txapelketa jokatu ondoren, berriz, 1936-VI-12'an, onela zion erderaz.

«Once bertsolaris en Andoain: Etxeberria, Lubarritza, Laka, Berrozpe, Itxaso, Ubalategi Txiki, Bentaberri, Eskurrain, Aramenea, Benezi y Otaegi.

Jurado: José de Ariztimuño «Aitzol», José Zubimendi, Juan Aranguren, Domingo de Olano.

Dirigió: Zubimendi.

Retirado el Jurado a deliberar, después de celebrada la competición, actuaron con carácter de exhibición dos bertsolaris, de Urnieta el uno y el otro de Ayete, siendo muy aplaudidos.

Vencedores: Etxeberria, Laka y Lubarritza.

Por la noche, bertsolaris, organizadores y miembros del Jurado, se reunieron en fraternal cena, servida excelentemente en los locales del Batzoki, acto gastronómico que discurrió, aunque huelgue el decirlo, en medio de un ambiente de humor e intensa animación y cordialidad.»

URNIETA

Uztaren emezortziaren bazkalondoa zan. Gure baserritik erriko errementariarengana gauduekin joana nintzan, gurdi-kurpil berrien billa, eta ango nagusi Jose Lizeaga jaunak onela esan zidan:

— Iñaki, notizi txarrak dizkiagu.

— Zer bada, Joxe?

— Afrika'n ejerzitua altxa dek, eta laister emen altxako dituk.

— Salsa ederra badator orduan, lendik soñu txarrak datoz eta.

Eta ala gertatu zan. Andik laister, Donosti'ko kuartela kalera ateratzen asia zala. Bañan Eibar, Mondragon eta alderdi oietako jendea Donosti'ra segituan etorri zan, eta Carrasco jaunak erretiratu egin bear.

Urnieta'n ere komite bat jarri zan. Ez abertzaleak bakarrik; baita republikanoak eta abar.

Komite orren tokia batzokiaren azpian zan, *Bar Antonio* deritzaionean, nere jaiotetxean ain zuzen.

Gu abertzale izenekoak, Roke Lasarte jaun jarri genduan gure kapitan. Oso gizon jatorra zan; Urnieta'koa. Amaika lan egiten zuan Euskalerriko oiturak zaintzen. Eta, ain saiatua izanik, bera aukeratu genduan gure kapitantzaz egiteko.

Beste errietan bezela, guk ere Urnieta zaindu nai genduan, eta inor il gabe kontu egin. Gauetan, txandaka-txandaka, bi lagunek guardia egiten genion erri guziari.

Nik guarditzan ibiltzen nuan laguna, Rafael Barkaiztegi zan, kalean bizi zana. Ni, berriz, baserrian; Berrasoeta'n.

Senideetan nere aurretik bost arreba izanik, ni nintzan maiorazkoa; eta, baserri aundia baigenduan, lan ugari izaten zan. Orregatik, guardia nuanean, egunez lanean jardunda, eta tarteka eta bazkalondoan kuluxka batzuk egiñaz, illunabarrean Roke Lasarte orren mende jartzen nintzan.

Rafael nere lagun ori eta biok, oso ongi alkartzen giñan.

Errian bazeuden karlista batzuk eta abar gordeta, erritar etziranak, eta guk zaintzen genituan.

Gau batez, ordea, Donosti'ko C.N.T.'koak etorri ziran, oietako batzuen billa. Ekarri zuten kotxea, marka *Buick* zan; eta berak, pistola-ametralladora eta guzi, oso armatuak.

Gu, berriz, fusil italiano zar batzuekin genbiltzan. Gure partido nazionalistak besterik

etzuan. Ez geneukan segurantzirik, tiroa tira bearrez arkitu ezkeru, fusil aietako batek sutuko zuanik. Ura zan guarditza!

Aiek ala ikusirik, nere lagunari onela esan nion:

— Ni Kaxeta'ko baratzara niak, eta ik auei esan bear diek, berak zerbait estutzen baaute, or daukakela tropa gordeta.

Aietako batek, kotxetik atera eta onela galdetzen dio:

— *Oiga, guardia: ¿dónde viven aquí los señores de tal y cual?*

— *Pues en esa misma casa, subiendo esas escaleras. Pero tenemos orden de no molestar a ninguno de ellos.*

Orduan, C.N.T.'ko ura txulo jartzen asi zan, eta nere lagunak esan zion:

— *Como tengo esa orden, quiero cumplirla. Pero si Vd. se pone así, sepa que en esa huerta hay por lo menos cincuenta. Con que saque las cuentas.*

Bitartean, bada ez bada ere, an neukan apuntatua, miliziano aren aoko zulora, nere fusil zarra, geienetan kartutxoa sutzen etzuana.

Nere lagunaren itz oiek entzunda, sartu zan ostera bere kotxean, billa zebiltzan gizon oien etxe ondoan buelta eman zioten kotxeari, eta ixil-ixilik alde egin zuten.

Gu bi gazte umezurtz giñan, eta bizkarrean genituan fusillekin ez geneukan geren burua salbatzerik; bañan an ikasi genduan, askotan bu-

ruak eta ausardiak armak baño lan geiago egiten dutela.

Andoain'go errian bazan gizon aundi bat; ez diruz bakarrik, bai gorputzez ere. Aren izena, Luziano Pastor Añibarro zan. Luken esaten zitzaion. Jaun onek, erbeste-errietan, geienaz Suiza'n, etxe askotako representazioak ibiltzen zituan.

Gure partidoak, jaun ori eta Rafael Pika-bea aukeratu zituan, estranjeritik armamentua ekartzeko. Txekoeslobakia'n-edo bi trenkada erosi eta bidean zetozela utzi zituzten.

Jaun orrek ni ezagutzen ninduan, bere emazte zana nere aitaren lengusu propioa zalako. Gure etxera askotan etortzen zan. Oso alaia zan; gizon atsegiña, esan nai nuke.

Txekoeslobakia'tik edo ibilli zan tokitik etorri eta gure etxera joan zan, eta aitari onela galdetu:

— Iñaki etxean al dezute?

— Ez; guardia egiten ia gauero or zebillek. Or dek nunbait ere.

Eta kalean arkitu ninduan. Besarkatu ondoren, esan zidan:

— Iñaki, bi trenkada armamento bidean ditugu. I iaioa aiz eta Buruntza mendi ori ikusi zak ongi, zer egin liteken.

Pastor Añibarro orrek buruzbidea zuan, Andoain artzerako, bi trenkada armamento oiek Donosti'ra sartuko zirala. Eta orregatik pentsatzen zuan, Buruntza zala gogor egiteko mendi egokia.

Urrengo egunean bertan, artu ditut auzoko bi nere lagun, Buruntza mendi ortara joateko. Pastor Añibarro'k, lan ori ixil-ixilik egiteko esan zidan. Orregatik, komiteari eta nere kapitanari kasorik egin gabe, or abiatu gera.

Lasai-lasai irurok goazela, bidean dagoan Azkorte'ko Santa Kruz ermita ortara irixtean, or azaldu zaigu, lenago Oria'n itai batekin gizona il zuan bat. Gallego oietakoa zala uste det. Beltza esaten zioten. Eta onela dio:

— *¡Alto! ¿A dónde vais?*

— *A dar un paseo por Buruntza.*

— *¿Un paseo? ¿No sabéis que estamos en guerra?*

— *Sí, pero nosotros no somos guerreros.*

— *Pues quedáis detenidos.*

Ori entzunik, onela esan nion:

— *Vd. a mí me conoce perfectamente, porque Vd. es de Oria y yo de Urnieta. Y además creo que estamos defendiendo la misma causa.*

Bañan alaz guziaz ere etzan gurekin fiatzen. Onela esan zigun:

— *Bajaréis conmigo al comité de Urnieta.*

Eta jetxi bear izan genduan. Komiteko lendakari egiten zuana, Antonio López zan, republikanoa. Berarengana Beltza aren mendean azaldurik, onela dit:

— *¿Qué pasa, Iñaki?*

— *Pues íbamos los tres a dar un paseo al monte Buruntza, y estos estaban en la ermita de Santa Cruz, y parece que nos han tomado por espías, por no tener documentación.*

Orduan Antonio jaun orrek, guregandik apartaturik, zerbait jatorbide ematen asi zitzaion Beltza orri.

Tarte ortan, gure kapitan Roke Lasarte jaunaz azaldu zan:

— Zer pasa zaik, Iñaki?

— Motell, Beltz orrek detenitu eta Santa Kruz'etik ekarri gatzik, Buruntza mendia ikusteko baimenik ez gendualako.

— Demonio eroa! Bidean zertan ez dek akabatu?

— Roke, enian ezer ere, makilla besterik.

Antonio López orrek, makinaz eskribitu eta Buruntza ori ikusteko baimena eman zidan. Bañan nere bi lagunak ikaratu egin ziran, eta ni bakarrik joan nintzan gizon beltz arekin.

Ermitaraño iritxi eta barrura sarturik, an ikusi nuan Aita Santo Kristo gizagajoa tiroz zulatuta zeukatela. Aserraturik, onela esan nion gizon beltz orri:

— *¿Qué culpa tiene el Santo Cristo? ¿Así pensáis ganar la guerra, con todo lo comunistas que seáis?*

Ermitaren barruan bazeuden amar bat lagun lasai-lasai etzanda. Gañera, mozkortuak zeudela uste det.

Baztar batean edariak, gañera ugariak, eta bestean aragi, ogi, urdai-azpiko eta abar; etzeukaten ezeren paltarik.

Arrazoi bainuan, ez Beltza orrek eta ez besteak kinkik atera gabe, Buruntza'ko joan-etorria pake-pakean egiten utzi ninduten.

Buruntza mendi onek orain badauka, geroztik egiña, gurutze luze eta aundi bat. Bañan orduan etzuan.

Bere egalean zeukan, eta oraindik an dago, ermita txiki bat, San Roke deritzaiona. Ongi gogoan daukat egun artan eskatu niola, aita gure batez, gerra guzian aurren-aurrena osasuna emateko.

Errezo ori egiñik, tellatu gañetik inguru guziari begiraka egon nintzan. Pastor Añibarro'k arrazoi aundia zuala ikusi nuan, mendi ori etsaiari arpegi emateko aukeratzea; eta gañera, ango arkaitzetan, trintxera eta zulorik egiten lanik etzegoala.

Bañan Pastor Añibarro eta Rafael Pikabea gizagajoak, beren ustez ain xuxen zebiltzanak, ekarri dituzte Baiona'ko estazioraño-edo bi trenkada armamento oiek. Bañan Frantzi'ko gobernuak, *no intervención* zala eta etzala, bertan gelditu arazi zituan, Donosti'raño allegatu gabe.

Bi lagun oiek naigabe izugarria eramán zuten. Bañan gizonak ez luke orren errez etsi bear. Onekin esan nai det, bi jauntxo oiek gero egin zutenarekin eroso bizi izango ziralá. Ura ikusiagatik, etzuten iges egin bear, berriro ere nuntzaitetik ekin baizik.

Bitarte ortan, Asturias'ko dinamitero batzuk etorri ziran. Bost bat lagun-edo. Mario jaunak ekarri zituan, guri gerra zer zan erakusteko. Mario ori militarra zan, komandantea, eta italianoa jaiotzez.

Mario jaun orrek auxe nai zuan: Urnieta'ko mendigain guziak zulatu, dinamitarekin bete, eta, etsaia igotzen zanean, urrutitik su eman eta mendigaña, arkaitzak eta etsaiak txiki-txiki egitea.

Urnieta'ko bide, bidetxior eta baztar guziak asturiano aiei erakusteko, iru lagun bialdu ginduzten: Jose Berakoetxea, Juanito Elustondo eta ni, irurok urnietarrak.

Ala, egun batez, asturiano oiekin ibilli eta alkarrekin oso lagun egin giñan.

Urrengo egunean ere berriro alkarrekin joan bear genduala esan ziguten, mendi aiek ikus-tera.

Bañan guk, Urnieta'ko gure komitera joanda, gerra danok txandaka-txandaka sufritu bear genduala eta urrengo egunerako beste batzuk bialtzeko eskatu genduan. Eta komiteko lenda-kari egiten zuanak, beste lau bialdu zituan gure ordez.

Bañan Mario jaun orrek, ori jakiñik, bera zegoan kuarteletik lau guardi eta miliziano gu detenitzera bialdu zituan. Eta an joan bear izan genduan irurok Mario jaunaren aurrera, deklarazioa egitera.

Guk, noski, artean gazte izanik, ezer ere

ez genekian militartasunaren berri. Nik orain garbi aitortzen det, geren buruzagien aginduari burla egin geniola eta oso gaizki portatu giñala.

Kuartel aurrera allegatu geranean, or jarri gaituzte paretaren kontra, onela esanaz:

— *¡Firmes!*

Orduan, Berakoetxea'k onela esan zidan:

— Iltzera ekarri gatzik.

Nik erantzun nion:

— Gero ere il bearko diagu, bai, eta gaur, naiz-eta guk erru aundirik ez izan, gu izango gaituk, erderaz esaten dan bezela, *los paganos*. Eta ala izan dedilla.

Onela, paretaren kontra gaudela, alako batez komandante jaun ori azaldu zaigu, atera digu atzeko aldeko polsillotik pistola *nueve largo*'koa, gerra denboran askok eta askok ibilli zutena, eta onela digu:

— *Ayer os portasteis de maravilla y hoy os habéis insubordinado. Yo no soy político, ni euskaldun, ni castellano, ni español; pero soy universal. Y cuando uno pone su corazón en algo, debe saber dar la vida.*

Eta pistola petxuan jartzen zigun, gora eta bera igurtziaz. Bañan azkenean onela esan zigun:

— *Sois todavía jóvenes y os perdono esta vez. Pero os advierto que a la próxima os mataré.*

Andik aurrera, amar bat egunean, asturiano aiekin ibilli nintzan, etxetik agertu ere gabe. Oso fiñak ziran eta poz-pozik nenbillen.

Bai abillak zirala bonbak egiten. Iturrieta-ko tubo txiki edo aundirekin, nai zan eratakoe-kin, egiten zituzten. Nik uste det, dinamita eta pistoia izan ezkeru, makil batekin ere bonba egingo zutela, makilla erditik labanarekin zulatuta.

Aiekin nenbillela, andoaindar batzuekin ere allegatu nintzan itzegitera, eta asturiano aien-gatik onela zioten:

— Alkain, Alkain, olakorik ez diagu egin bear. Gerra irabazia zeukagu, geldirik egonda ere.

Eta abar eta abar. Onelako itxaropena izan zan gurea.

Bañan asturiano aiek zerbait egin nai eta Leitza-errekako zubia bota zuten. Emezortzi-ren bat kartutxo jarri ur-ertzean, zubiaren azpian, ango ondar eta lurrez estalirik pillarea-ren kontra; eta baztarretik su eman eta zubia putzura.

Ni, berriz, gañeko aldetik begira eta pene-tan, alperrik galdua iñorentzako ez dala nere artean esanaz.

Aien bototik, etsaiari entregatu baño len, etxe guziak eta zubiak kixkalita utziko zituzten.

Arrazoi pixka bat ere bazuten. Ni ez naiz kixkali-zalea, egin-zalea baizik. Bañan bein gerra egiten asi ezkeru, gogor saiatu bear du batek,

bere burua illik ikusi nai ez badu beintzat. Gu, berriz, biguñegi asi giñan.

Asturiano aiek, Donostia artu baño lenago joan ziran emendik beren lurrera; eta, azken agurra egiterakoan, onela esan zidan aietan buru egiten zuanak:

— *Contigo a cualquier sitio. Pero con la gente de intereses creados a ninguna parte. Y aquí no pasa sino eso.*

Nik ba al nekian orduan *intereses creados* zer zan! Gero ikasi nuan, eta geroztik gogoan eukitzen ditut itz oiek.

Illunabar batez, or azaldu da Andoain'go Jose Etxeberria, andoaindar eta tolosar mutil-talde batekin. Onela esan zidan:

— Iñaki, bazekiat erria eta inguru au zaintzen jarri autela. Bañan etzekiat zer dijoan emen. Gu Beasain aldeko mendietan ibilli gaituk, eta ez diat fulamenturik ikusten. Ire idea zer daukaken jakin nai nikek.

Onela erantzun nion:

— Neronek ere berdintsu ikusten diat. Etxean eta errian egonda, etsaiari muturrekorik ematerik etzegok.

Gero, Roke Lasarte'ren mendean nengoala esan nion; eta berak, nere erri eta inguruetan mutil-sail bat billatzeko eskatu zidan.

Gau artan Urnieta'ko batzokian lo egin zuten, eta urrengo goizean Azpeiti'ko Loiola alde-ra irten ziran.

Nik, berriz, nere errian egonda, onik ez neukan; bañan agindua ala zan eta egon bearrez gertatu nintzan.

Bitartean, etsaia beti aurrera. Beasain, Billafranka eta Tolosa arturik, Andoañ'eraño ere etorri ziran (1).

Ala ere, gu lasai, armamentoa Txekoeslobakia'tik etortzekoa zala eta. Bi illabetez aurretik Naparro aldera geren eskopeta zarrekin eta atxurrekin irten izan bagiña, naparrak beren lekuan sartuko genituan. Bañan Txekoeslobakia'ra begira geunden...

Urrena, Urnieta zetorren. Amabost egun barru artu zuten (2).

Artu zuten egunean, etxera joan nintzan, aita eta senideak agurtzera eta erropak artzera.

Orduantxe zetozen reketek Buruntza menditik. *C.N.T.*'koak eta kalean *viva el comunismo* eta *viva Rusia* deadar egiñaz ibiltzen ziranak, laisterka eta korrika etorri ziran Buruntza'tik beera, bildurrak aidean, atzera begiratuaz.

Aietako bi gure baserriko ataritik pasa ziran, aballa ederrean gañera.

Eta gure aita, ain zan jeniozkoa, etsaia artean urruti zegoala eta aiek korrika ikusirik, atarira irten eta onela die, besoak gora altxata:

— *¿Ganar con vosotros la guerra? ¡De ninguna manera!*

Ni, komuneko leiotik Buruntza'ko egalera, naiz aparte xamar izan, artean øre tiroka ari nintzan nere italiano fusil bada-ezpadakoarekin;

eta, ura entzunik, onela esan nuan nere artean:

— Ori dek arrazoia aitarena!

Ala, nere arreba Elixabetek pardela erroparena preparatu artean, tiroka jardun nintzan.

Gure baserriko etxe atzean intxaur aundi bat zan, eta aren azpian nere lagun bat, Migel Isasa, zai neukan. Nere aita eta senideak ere an bildu ziran.

Nere pardel ori arturik, danoi agur egitera inguratu naiz. Senideena egiñik, urrena, jakiña, aitarena egin bear. Eta onela dit:

— Semea, bai al oa etxea utzita?

Nere erantzuna:

— Aita, joan egin bearko det. Aurrera xamar sarturik ibilli naiz, notizi txarrak datoz Goierrri aldetik, eta iltzeko gogorik ez daukat nik oraindik, gaztea naiz eta.

Eta aitak onela erantzun zidan:

— Bien, motell, semea! Dana bazekiat. Bañan naiago diat il aizela entzutea, gaur edo bigar or atarian orain pasa diran oiek bezin kobardea aizela entzutea baño. Orain eldu iok oni, zortzi duro auei. Besterik etzeukat. Geiago baneuzka, emango nizekikek.

Orduan onela esan nion:

— Aita, ni gaztea naiz. Iltzeko arriskutan jartzen det nere burua, eta ez det diru bearrik. Oinbesteko familiarekin geldituta, zortzi duro oiek zuretzat geiago balio dute, neretzat baño. Gerra galtzen badegu, diru bearrik ez dago;

eta, irabazten badegu, berak ekarriko du zerbait.

Eta, era orretan aita eta senideak agurturik, an zegoan lagunarekin eta pardelarekin, arta-soro tartetik Ernani aldera irten nintzan.

(1) Beasain, uztaillaren 27'an artu zuten; Billafranka, abuztuaren 1'an; Tolosa, 11'an; Andoain, 17'an. (Arrarás: *Historia de la Cruzada Española*, VII, 250-1 orri-aldeetan; J. M. Martínez Bande: *La guerra en el Norte*, 80.)

(2) Urnieta, iraillaren 6'an artu zuten. (J. M. Martínez Bande: *La guerra en el Norte*, 81.)

SANTIO-MENDI

Urnieta'tik irten eta lenbiziko geldi-aldia, Postagaña edo Posta deritzaion etxean egin genduan.

Manuel Isasa'k aurrera jarraitu zuan, eta ni an gelditu nintzan, nere lagun Jose Berako-etxea'rekin.

Etxe artara etortzekoak, Urnieta'ko beste bi lagun genituan: bat, Tomas Zumalakarregi, karlista zarren jenerala bezela; eta bestea, Jesus Otaegi, mendigoizaleen lendakari egiten zuana.

Egon eta egon, ez dakit zenbat denboran, lagun oien zai, eta etziran azaldu.

Ori ikusirik, gu biok, baztarka-baztarka, ti-roai alde egiñaz, Ernani'ra allegatu giñan.

Emen, Zinkuene'ko ondoan dagoan moja-komentua genduan kuarteletzat.

Komentu ontan, batzuk karlistak zirala eta bestek ez dakit zer, jauntxo aundi xamar oietako batzuk gordeta zeuden. Guk antxe zaindu genituan, etsaiak sartu bitartean.

Gure lenbiziko irteera, Arrikarte mendira izan zan. Mendi au, Urnieta eta Lasarte bitartean dago.

Mendi ontan geundela, Santa Barbara mendian gure artilleria baitzegoan, goiz batean gure azpiko aldean zeuden baserri batzuetara tiraka asi zan.

Guk, baserri aietako familiak nolakoak eta zer ziran jakiñik, bereala telefonoz deitu genien artilleroai, baserri aiei uzteko pakean, oso jende guretarra zala eta.

Arrikarte ortan, iru egun ta erdian egon gihan.

Andik ostera Ernani'ra jetxirik, beste egun batzuk esan dedan komentu ortan egin genituan.

Beste batzuk, Urdaburu mendian egon ziran; eta, aiek larri-larri etorri ziranean, Astigarraga'ko Santio-mendi'ra irten bear izan genduan.

Donostia artu zuten bezpera zan; larunbata.

Astigarraga'ko plazatik irten eta betik gora goazela, Goikoetxe baserriko ataritik pasatzean, angoak, ezagunak baintuan, onela otsegin zidaten:

— Alkain, Alkain! Egon adi pixka bat. Arraultza-pare bat janda joango aiz goi alde ortara. Indar geiago izango dek.

Baita gelditu ere. Lagunak aurrera jarraitu zuten; eta ni, baserri ortan gosari ori egin ondoren, bakar-bakarrik igo nintzan.

Goiko gañean, nere oso ezagun bat arkitu nuan. Gizagajo au, beste asko bezela, republika-

-denboran oso balientea izana zan. Bañan ingurura iritxi nintzanean, onela esan zidan:

— Aizak, Iñaki, motell! Or atzeko aldean bertan zeudek.

Nik esan nion:

— Ago ixilik, motell. Tiro-soñuan ezagutzen diat iru bat kilometrora daudela.

Ni, galtzak askatzeko gogoz bainengoan, baztar batera joan eta nere egin bearra egiten lasai asko asi nintzan.

Ez nekian, ordea, etsaiak zein alderditatik tiratzen zuten eta, onelako batez, *pakun* eta *zast*, atzeko aldean gertu xamar.

Aguro altxa nintzan, nere galtzak zintzilik eskuetan nituala.

Lagun orren ingurura allegatu nintzanean, onela esaten diot:

— I, ipurdi inguruan bala sartu zidatek.

Orduan, itzik ere etzidan erantzun. Bereala, korrika alde egin zuan goitik beera Astigarraga aldera. Geroztikan, ez nuan geiago ikusi.

Andik illabete batzutara, Ernani'n bertan gelditu zala eta afusillatu egin zutela jakin nuan.

Etsaiarentzat oso kontrario gogorra zan nunbait. Bañan orrelaxe da gerra.

Bearbada, mutil ura, gurekin jarraitu izan balu, gaur bizirik egongo zan.

Gizagajo orrek alde eginda, sartu naiz trintxeretara. Trintxera aiek, naiko ongi egiñak zeuden.

Etsaiak, Urdaburu inguru alderdi ortatik, kañonazoka asi ziran.

Aiek orrela ekin ziotenean, baziran gure artean erdi negarrez onela esaten zutenak:

— Emen etzegok egoterik.

Aietako bati onela erantzun nion:

— Zer uste uan, bada? Au, sagardotegian sagardoa edan eta Gora Euzkadi'ka jardutea zala? Ez, motell, ez! Bear dan garaian esan bear diagu ori. Jarrai zak tiroka, al deken lasaitasun ederrenez. Gero ere bazegok negar egiteko denbora.

Ori entzunik, onela esan zuan batek:

— Alkain, sekulan eman deken arrazoirik ederrena dek ori. Orain diagu, ik esan dezela, garaia.

Eta beste batek onela esan zuan, oju aundi bat egiñaz:

— Ea, mutillak!

Ori esan zuana, Astigarraga'koa zan.

Orrela, indartsuago jarri giñan, Santio-mendi orri zainketa egiten. Berrogei ta amar bat lagun giñan.

Guk ez genduan ez ametralladorarik eta ez fusil-ametralladorarik; len esandako fusil italia-no zar aiek baizik.

Eta munizioa ere kontatua: bakoitzak berrogeina tiro inguru.

Ain tiro gutxi izanik, gure tiroak oso ongi tireak izan bear zutela zer esanik ez dago.

Bañan batzuek, al dan azkarren andik alde egitearren, bear etzan lekura tiroak tira eta munizioak bukatu zituzten.

Ala, pixkabanaka, gu giñan tokian, iru lagun bakarrik gelditu giñan: Urnieta'ko Martin Irizar; beste bat Astigarraga'koa, izenez ez naiz gogoratzen, republikanoa; eta ni.

Gu, Santio-mendi'ko eskubiko aldean giñan. Mendi onek beste gain bat ere badu, ermita dagoana. Ontan C.N.T.'koak zeuden.

Ala, irurok, geneuzkan tiroai ongi kontu egiñez, an ari giñan.

Alako batez, or iritxi zaigu, asto txiki beltz batekin, beste mutil bat, bi kaja munizio astoaren gañean dituala. Orduan gure poza!

Jakiña zegoan, mutil ura, besteak alde egin da ikusi eta ala ere guregana etorria, nai eta nai ez balientea izango zala. Eta ala izaki.

Geroztik, Bizkai aldean eta abar, amaika aldiz makiña bat lekutan gertatu nintzan. Ikusi nituan balienteak, bañan aiek irurak baño balienteagorik iñor ere ez.

An jardun giñan, al genduan arte, gure aurrera azaltzen zana ankaz gora boteaz, txoria baño ere alaiago laurok.

Egun da sekula, dakitala beintzat, nik ez diot ez burura eta ez gorputzera tirorik tira iñori ere. Nere barrenak ez baitit iñor iltzerik agintzen.

Orduan ala asi nintzan eta Bizkaia'n ere berdin jarraitu nuan.

Bañan, ori ikusirik, nere lagun aiek onela esan zidaten:

— I, Alkain: ik anketara tiratzen diek. Tira iek burura, guk bezela, eta ez dek iñor ere inguratuko.

Onela, ango zainketa iru bat orduan egin genduan.

Besterik ez baitzan, eguerdi aldean atun-jatea egin genduan, laurok txandaka: bat jaten eta beste irurak tiroka.

Len esan bezela, ermita aldean *C.N.T.*'ko jende ori zegoan. Bañan, guri kasorik egin gabe, alde egin zuten.

Alako batez, «*¡Viva España! ¡Viva Cristo Rey!*» eta abar entzun genduan.

Trintxera-ixkiñara atera naiz eta or ikusten det sekulako rekete-pilla, beren bandera eta guzi, ermitatik gure aldera datozela.

Santio-mendi orrek zabal-leku bikaña baitu, guk oso zail geneukan andik bizirik irteten, eta arrunt ikaratu giñan noski.

Bañan, esaera dan bezela, iltzeak beste guziak erremedioa badute, eta estuasun artan ere zerbait bururatu zitzaigun.

— Pañuelo zuriak al dituzute? —galdetu nien.

Batek bai eta besteak ez. Bañan nik baneukan zuri-zuria, arrebak pardelan jarria. Artu eta fusil-muturrean jarri nuan, lagunai onela esanik:

— Aurretik ni irtengo nauk. Bañan, makur-makur, beti Astigarraga aldera egingo diat. Be-

rak, pañuelo zuri ori ikusita, berengana joango
gerala usteko ditek. Asto beltz orrengana eun
metro zeudek; eta, astoarengana allegatzean, ni
munto orren atzean gelditu egingo nauk, eta
zuek ere bai nere ondoan. Berak, or gelditu ge-
rala pentsatuko ditek. Zuek, bitartean, arrasta-
ka-arrastaka, muntoaren babesean, beste berro-
gei metro inguru daukazute. Eta, zuek oiek pa-
satzean, nik ere beste norabait alde egingo diat.

Esan bezela, nere lagun oiek, arrastaka eta
al zuten bezela, abiatu eta joan ziran.

Asto beltzarekin etorri zana zauritua ze-
goan; bañan ura ere bere oñez joan zan.

Bitartean, ni begiraka asto beltzaren eta
muntoaren atzetik, nere fusil pañuelo zuri du-
nari eragiñez.

Besteak joanak zirala ikusirik, onela esan
nion nere buruari:

— Munto onek etsaiaren aldera jarraitzen
dik; eta, besteak alde egin dutela eta ni emen
gelditu naizela ikusirik, pañueloarekin gurutze-
seña egiñik munto oni segitzen badiot, beren
aldera nijoala pentsatuko ditek. Bañan, sagasti
ortaraño allegatzen naizenean, tximista bezela
alde egingo diet.

Ala pentsatu eta ala egin. Berak onela esa-
ten zidaten:

— *Miliciano, entrégate. Serás respetado. No
te apures. Nosotros no matamos a nadie.*

Oiek danak entzun nituan; bañan nik sagas-
ti-ingurua arrapatu nai, beren alderdira ninjoa-
la itxura egiñez.

Eta, sagasti-parera allegatu nintzanean, an ziak Iñaki tximista baño azkarrago, bere fusil, pañuelo zuri eta astoak bizkarrean zeukan eskopeta berri-berri batekin. Laister ziran atzetik oju-marruak:

—*¡Cabrón! ¡Hijo de puta! ¡Nos has engañado!*

Eta abar eta abar, Bañan, aiek gogoratzera-ko, nik irureun metro eta geiago korrika egin nituan, eta ez ninduten geiago ikusi.

Orduan, gutxienez, eun bat tiro alper-alperrik tira zituzten.

Sagasti artan sagar ederrik bazegoan eta aiek joko zituzten. Adar-tartean tiro-zalaparta ederrik bazan beintzat.

Nere estuasun artan korrika asko egin bainuan eta egun guzian tiroka jardun bainintzan, jakiña, egarririk nengoa.

Astigarraga'ko plazara jetxi eta ango eskalletteran or ikusten det izugarrizko sagardo-botilla-illara jarria.

Arriturik gelditu nintzan, eta nere buruari onela esan nion:

— Auek emen jarri dituanak, etziken etsaiak Santio-mendi artzerik nai, eta danak netretzat utziak dizkik.

Bañan bakar bat edateko abildadea izan nuan, eta ez geiago. Nere egarriarekin, bakar ura bi tragotan ustua nuala uste det.

Bañan sabela atun-jatez eta polboraz lendik zikindua bainean, an ziran tiroak eta lañoak!

Berealaxe asi zitzaidan sabela, filarmonika bezela kirrika eta karraka.

Kotxeretara baño lenago arta-soro bat baze-goan, eta ez nintzan nai ordurako ara iritxi, nere galtzak askatzera.

Andik irten eta banoa Ergobia aldera. Bañan, ara allegatu baño len, ostera arta-tartera.

Aiek izan ziran, Santio-mendi'k eman zizkidan erregaloak.

Noizbait ere allegatu naiz Ergobi'ko estanko ondora; eta an, bertakoak nere aitaren lengusu txiki izanik, Otaño'tarrak izenez, ordu erdi inguru egin nuan.

Baita bertso-pare bat-edo kantatu. Etziran alaitasunezkoak izango eta bertako nagusi eta amonak negarrez jarri nituan. Eta, ni negar-zalea ez izanik, egiñalak egin nituan gero, pozez uzteko.

Emendik abiatu eta bideko arta-soroetan sarrera bat edo beste egiñik, allegatu naiz noizbait ere Ernani'ra (1).

(1) «El 12 (de setiembre) se ocupa Santiagomendi, no sin librarse combates muy violentos (113), culminando así un amplísimo movimiento...» (José Manuel Martínez Bande: *La guerra en el Norte*, 83 orri-aldean.

(113) *Bajas propias*, 40.

ERNANI

Santio-mendi'ko nere iru lagunak, ordurako esana zuten ni an goien gelditua nintzala. Danak, illa edo prisionero izango nintzala uste zuten; eta, bizirik ikusita, jakiña, asko poztu ziran. Geien-geiena, Roke Lasarte gure kapitana. Jaun onek bereala onela dit:

— Motell, irekin zerbait kontatzen diat. Emendik aurrera, nai badek, kabo-galoiak jantzi itzak.

Ez naiz gogoratzen, bein ere jantzi eta ibilli nituanik.

Urrena, onela dit Roke Lasarte orrek:

— Utzi itzak fusil, eskopeta eta kartutxera oiek, eldu iok pistola ametralladora oni ta goazemak.

Pentsa besterik ez dago, zer gogo edukiko nuan orduan iñora joateko. Ala ere joan egin nintzan. Astigarraga'ko sagardoaren gaizki egiñak joanak neuzkan. Kapitanak kopa bat koñak eman zidan eta bereala berpiztu nintzan.

Irten gera komentu edo kuartel ortatik, eta, kale nagusian betik gora goazela, onela galdetu diot kapitanari:

— Zu, Roke: zertara goazen jakin al liteke?

— Bai, motell. Bereala esango diat. *C.N.T.*'-ko jende txoro orrek Santa Barbara aldean ez ditek ezer egin; bañan orain, Ernani'ko eliza eta abar kixkali nai omen ditek.

— Orain jakiñaren gañean negok eta lagun-duko diat.

Ernani'ko elizara sartu giñan eta ordurako su ematen asiak zeuden. Oju au egin genduan indar aundiz:

— *¡Alto!*

Bat an ari zan, makurtuta, aldare-inguruko alfonbra bati su eman eziñik. Beste alfonbra batzuk bazeuden emanak; bañan artean sua indarrik gabe.

Zertan ari zan ikusi nuanean, joan naiz ixil-ixilik atzetik, nere ezkerreko anka motz onekin jo det ipurdian, eta ez dakit zenbat bidean joan zan arrastaka.

Orrek pistola ametralladora zeukan, eta kendu egin nion. Eta an ziran guziaz, zituzten arma danak kendu genizkien Roke Lasarte eta biok. Armak ain errez uzten zituztela ikusirik, onela esan genduan:

— Au jende aula dek. Auei errexa zegok, bizkarrean daramazkiten fusillak eta armamentoak kentzen.

Beste gure lagun batzuk ere etorri ziran, eta danok kalerik-kale jende-klase orri armamentoa kentzen asi giñan. Kamioikada bat laister bete zan egun artan gure partidurako.

Gerraren asieran ainbat izatera, Ernani'n lan artan ibilli bearrik ez genduan. Ordutik asi giñan jabetasuna geren eskuz artzen. Lendik artu izan balitz, ez det uste gaur onela egongo giñakenik.

Beste gauza batez ere orduantxe konturatu nintzan: bi lagunek indar ikaragarria dutela, alkar ondo artu eta ausardiarekin badijoaz. Bañan azkenerako bere azio koxkorra egin zuan jende orrek, ume batek ere egingo lukeana. *Tilo*'ko plazaren atzeko aldean apaiz-etxe bat zan. Izenik une ontan ez daukat gogoan. Bañan, gu akordatu gabe, su eman zioten eta erre.

Beste gañerakoan, Ernani guzia zutik, oso-osorik eta garbi-garbirik utzi genduan.

Illunabarra neretzat oso gogaikarria izan zan. Nik banekian urrengo egunean Donostia artua izango zala, eta Ernani'ko erria bereala utzi bearra geneukala ere bai.

Gure arteko lagun batzuek naiko duda eta kezka bazeukaten, aurrera joango ote ziran ala bertan gelditu. Onela zioten:

— Au ikusia zegok. Eta guk, nik eta onek, emen gelditzea erabaki diagu.

Nik, orduan, guzientzako erantzunbide bakarra izaten nuan:

— Motellak norbere buruarekin norberak

agintzen dik. Bañan ordu zail auetan ikusten da bakoitza zenbaterañoa dan.

Nik, Santio-mendi'tik eskopeta berri-berria ekarri bainuan, eta gure kuartel edo komentu artan zegoan jaun batek bere oe ondoko mesanotxea kartutxoz betea zeukala bainekian, zaku batean artu eta kendu egin nizkion.

Jaun ura ere etsaiari besoak zabaltzera zijoan, eta etzeukan kartutxo bearrik. Gu, berriz, premian genbiltzan.

Zaku ori artu eta, nerekin batera, Donosti'ra joan bear genduan autobusera sartu nuan. Eta exeri bezin laister, lo gelditu nintzan.

Ala, lo nengoala, nunbait ere jaun arek kartutxoak nik artu nituala jakin zuan, eta alako batez or entzuten det:

— Alkain! Alkain!

Esnaturik, galdetzen det:

— Zer da?

Autobusaren leiora inguratu eta onela dit:

— Zuk artu al didazu mesanotxetik, neukan kartutxo-pilla?

— Bai, jauna. Eta zergatik ez?

— Eta, zuk kartutxo oiek artuta, guk estuasun batean zer egin bear degu?

— Jauna, amabost egun ontan ez dezu ezereen estuasunik izan. Eta, gurekin etortzen bazera, zainduko zaitugu orain arte bezela.

Eta ixil-ixilik joan zan.

DONOSTIA

Donosti'ra goizeko irurak inguruan allegatu giñan, eta, gure kuartela an baitzegoan, San Bartolome kalean gelditu.

Batzuk an sartu ziran; bañan besteak kale-rik kale asi giñan.

C.N.T.'koak an zebiltzan relojeri eta eskapare ederrenetan lapurretak egiten; eta, Ernani'n bezala, berdin-berdin egin genduan Donostia'n ere: berak zituzten arma guziak kendurik, aurrera bialdu Zarautz aldera.

Ori izandu zan Donosti'ko gure ordu gutxi-ko eginkizuna. Eskerrik askorik ez bada izan ere, orrela egin genduan.

Nere erriko guardi-laguna, Rafael Barkaiztegi, gerrietako miñez jarrita, Barrio Gros'en, zein kaletan ez naiz gogoratzen, bere izeben etxean zegoan.

Nere lagunekin bisita egitera joan nintzan, beraren asmo jakitearren: andik irten nai zuan edo etzuan.

Kaleko atean deiturik, balkoiera irten zitzaidan, bere aitarekin.

Ondo al zegoan galdetu nion, eta erantzun au eman zidan:

— Oraindik ez negok ondo.

— Bueno, Rafael: ondo ez egon arren, gurekin etorri nai badek, denbora daukak. Gurekin etorrita ere, or bezelaxe sendatuko intzake.

Bere aitak orduan onela erabaki zuan:

— Nere semea emen gelditzen da, eta zoazte zuek aurrera pake-pakean. Nik ere lagun bat bear det, zuek bezelaxe.

Obeko zuten gurekin etorri izan balira, biak afusillatu baitzituzten. Ori izugarria izan zan.

Izketaldi ori egiten ari giñala, or entzuten ditugu Miracruz gañetik goitik beera «*¡Viva Cristo Rey! ¡Viva España!*» oju egiñaz, sekulako zarata-otsarekin datozela.

An egoterik etzegoala ikusirik, geren koxean sartu eta alik azkarren Orio aldera. Rafael Barkaiztegi orren anai bat genduan txofer. Juan zuan izena.

Oraindik gogoan daukat, bidean zer kantatu genduan. Ernani'n gurekin izan zan frantzes bategen erakutsi zigun. Zer esan nai duan ez dakit, bañan onela zan:

*Opa, kamara, opa,
opa, opa, opa,
opa, kamara, opa,
opa, opa, opa (1).*

Gero aztu ziran *opa opa* danak ederki. Kanpotik alai, bañan barrendik zakurra baño tristeago.

Erderaz *a mal tiempo buena cara* esaten da. Euskeraz, berriz, onela pentsatzen nuan nere artean, eta lagunai ere esaten nien:

— Eguraldi txarraren ondorenean, ona izaten dek. Eta txarra igarotzen ez dakianak, onik ez dik izango.

Orio'ra allegatu gera. Ango Juanito Altuna'k taberna zeukan; bañan berez arotza zan eta gure baserrian sagardo-tolareak egiten jarduna.

Jakiña, bisita egin bear, eta joan gera beraren tabernara.

Irten zaigu nagusi jaun ori eta onela dit:

— Zu, Iñaki, zatoz sukaldera pixka bat.

Joan naiz sukaldera eta esaten dit:

— Iñaki, gerra au galdua zegok eta gelditu adi emen.

Onela erantzun nion:

— Ez, Juan, ez. Zuk gure aita ezagutzen dezu ongi, eta atzo, etxetik irteterakoan, onela esan zidan: «Joaten aizen lekura joaten aizela, ez adilla beñ ere kobardea izan. Gaur edo bigar kobarde izan aizela entzutea baño, naiago diat il aizela entzutea». Orregatik, Bilbao galdu arte, egiñalak egingo ditut. Eta millaka esker zure borondate onagatik.

Gazta-puska bat ogi eta ardo zarrarekin jan genduala badakit.

Eta berriro ere, Zarautz'tik barrena Zestua'-
-ra arte, *Opa, kamara* kantatzen joan giñan. Eta
Zestua'tik Azpeiti'ko Loiola'ra.

Gure egun ura orrela joan zan.

(1) Frantzesez idatzita: *Au pas, camarade, au pas...*

URKIZU

Azpeiti'ko Loiola'ko komentuan kuartelera-tu gera. Bi egunean emen egonik, ogei ta amabost bat lagun Andazarrate'ko gañera irten giñan. Or iru egun egin genituan.

Andik beera, Asteasu aldera, ermita bat dago, mendi-ttonktor batean. Santa Marina izena duala uste det. An ere izan giñan.

Gain ontatik ere zer egin asko ikusten zan, Donosti eta Tolosa aldera begiratuta. Bañan alperrik. Gu beti otzak.

Onak bai, bañan otzak. Eta orrela ezin erakutsi ortzak. Eta gerran, ortzik erakusten ez bada, etsaia laister asiko da lañezten.

Gero bai; gero asi giñan gerra gogor egiten, bañan berandu. Etsaia indarrez jantzia.

Lagun prestu eta balienteak baziran gure artean. Asko gañera. Bañan kobardeak ere bai. Olakoak, mesederik batere ez eta kalte aundia egiten dute. Roke Lasarte gure kapitanak oietako bi andik bialdu zituan, onela esanaz:

— Zuek biok badakit euskaldun jatorrak zeratela, bañan ia orain arte amatxori bularra edaten jardun zeratenak; eta emen, «Ai, ama!» esanda, ez dago ezertxo ere. Orregatik, Bilbao'-ra joan eta egon an zai eta pakean.

Andik, ostera Loiola'ko kuartelera eraman gaituzte. Emen itxogiten eta deskantsatzen egun bat igarorik, urrengo egunean irten gera, gure kapitan Roke Lasarte'ren aginduz, Bidani'ko errira (1).

Une onetan ez naiz gogoratzen zer egun zan, bañan agorraren erdi ingurua zala badakit; eta egunsentian allegatu giñala ere bai, eta ordurako izotza zuri-zuri zegoala ere bai. Auek danak begien aurrean dauzkat.

Joan eta bereala, Roke Lasarte kapitanak, Jose Berakoetxea, Balentin Olazagirre, Juanito (2) eta ni, Santutxo'ko tabernara bialdu ginduan, onela esanaz:

— Lan zail xamarra jartzen dizuet; bañan bazekiat zuek nere agindua zuzen egingo didazutela.

Eta onela izan genduan agindua:

— Aurrena, Santutxo'ko nagusia artu bear dezute, txukun-txukun itzegiñaz, karlista izan bear dik eta. Aren etxe atzean dagoan mendiaren gañean, egun asko ez ditek izan bear reketeak egonak dirala. Oraindik an dauden edo ez, nagusi orrek jakingo dik. Ea, poliki-poliki arturik, enteratzen zeraten. Gero, reketerik ez badago, ea mendigain ortan zut-zutik jartzen

zeraten, artilleriari laguntzeko. Gu, Ernio'ko egaletik, Tolosa'ko Urkizu ballara artzera joango gera.

Urkizu ballara au, Albiztur eta Tolosa'ren gain-gaiñean dago. Oso toki polita da. Oll oak arraultz asko egiteko leku alaia benetan. Dandana kare-arkaitz gainean dago. Ganaduarentzat ere, oso leku atsegiña benetan. Eta, ganaduarentzat ona danean, gizonarentzat ere ez da txarra izango.

Eta egun ortan bazirudian danentzako ona zala. Asieran ala gertatu zan beintzat.

Guk oso egoki egin genduan geren egitekoa. **Artu genduan Santutxo'ko** nagusia txukun-txukun, agindua genduan bezela, eta bera pozik prestatu zitzaigun bidea erakustera eta danetara. Nik oraindik ez dakit karlista zan edo zer zan. Bakarrik, guretzat oso gizon lagunkorra izan zala benetan. Besterik ez.

Gizon orrek mendi guzia erakutsi digu. Jetxi da bera etxera, eta gu an gelditu gera mendiaren gainean.

Reketeak aurreko egunetan egondako lekua, garo tartetik joanda arkitu genduan. Baita *Diario de Navarra* periodiko bat ere, eta beste zer edo zer ere bai.

Artilleri gurea Santutxo'ko atarian jartzeko, gure zai zeuden artilleroak, Urkizu ballara orri tiroka asteko. Deia eta abixoa eman genien, bereala jarri eta tiratzen asteko. Segituan asi ziran (3).

Lau kañoi ziran, zazpi t'erdikoak. Bañan kañoketa ederra egin zuten denbora gutxian.

Guk, geunden mendi gañetik, morserekin erakusten genien nora eta nola tira. Ordurako zerbait ikasia genduan morse ori.

Guretarrak mendi-egalean aurrera nola zijoa-zen ikusten genduan; eta, aiek aurrera egiten zuten añean, artilleriak ere aurrera tira bear.

Guzia oso ederki egin zan. Urkizu ori artzen, alde danetara, iru bat ordu; Santutxo'ko ataritik kañoiak asi eta ordu t'erdiren bat.

Bañan artu eta ostera uzten ere, etzan askoz geiago izango. Bi atzera-aurrerak laister egiñak ziran arraiotan.

Etsaiak bereala prestatu ziran kontraatakea emateko, Albiztur alde ortatik. Bazirudian aurretik jakiñaren gañean zeudela, berriz ekiteko. Asko esatea izango da, bañan ala ematen zuan.

Gure kapitana, Urkizu artutakoan guregana etortzekotan gelditua zan.

Gu geunden mendigaña, Alegi eta Tolosa bitartean dago. Orduantxe etzegoan zalla kamio jenerala gora eta beera ixten. Bañan gu, geren kapitana Urkizu gañetik noiz allegatuko zitzai-
gun zai egon giñan. Katalejoak ere bagenituan. Aiekin, Urkizu aldera begira geunden. Urkizu artu eta laister, bi lagun goitik beera ikusi genituan, eta orduan onela esan genduan:

— Kapitana bazetorrek guregana.

Eta an geunden pozik, noiz agertuko ote zan. Bañan alperrik. Andik bereala, len esan be-

zela, etsaiak kontraatea asi zuten, eta orduan esan genduan:

— Gure kapitana, oster bere mutilletara bihurtuko uan.

Gauzak itxura ori zekarren. Onela, gu mendigain ortan gelditu giñan, kañoiak Santutxo'ko etxe ondoan zaindurik, alik eta gureak Urkizu ballara galdu zuten artean.

Eguerdiko amabiak inguruan asi zan kontraatea. Gure kañoiak, guk erakutsita, ongi asko tiratzen zuten. Etsaiarentzat etsairik aundiena kañoi aiek izan ziran. Gure lagunak bereala asi baitziran atzera egiten.

Gu oso arriturik geunden, len ain egoki artutakoa orren errex nola uzten zuten begiraka. Nik, gauza onik ez nuan an ikusten eta nere lagunai onela esan nien:

— Motellak, ezer etzekiat; bañan, nere iritiz, kapitanari zerbait pasa zaiok. Bestela, ezin litekek Urkizu orren errex uztea. Orrelakoren bat bear dik izan. Ez diat entenitzen bestela.

Guziok ortan gelditu giñan. Ala, beintzat, gure lagunak Urkizu utzia zutela ikusirik, eta artilleria orduan leku txarrean arkitzen zala, au ere Bidani'ko errira atzeratu zan.

Bitartean, gu an gelditu giñan, gure lagunak ea noraño atzeratzen ziran ikusten eta mendigain ura zaintzen.

Gure lagunak, Pabiano tratantearen baserri gañetik asi ziran Urkizu aldera joaten; eta ge-

ro, onuntzean, leku au ere atzean utzi zuten. Danak, estu eta larri, Bidani aldera.

Guk, guzi-guzia ikusten genduan. Alaz guztiaz ere, illunbista artean antxe egon giñan, etsaiak nun gelditzen ziran begiraka, urrengo egunerako. Eta etsaia, goizean zegoan leku berean gelditu zan.

Ura dana ikusirik, onena Bidani'ra joatea izango zala pentsatu genduan, gure lagunai zer pasa zitzaien jakitearren.

Aurrena Santutxo'ra jetxirik eta, gurekin ondo portatu zalako, ango nagusiari eskerrak emanik, or joan gera Bidani'ra.

Asi giñan bata eta besteari galdezka, eta gure kapitan Roke Lasarte falta zala. Iñork ere etzigin aztarren fulamentuzkorik ematen.

Bere asistentea artu nuan, eta onek, goitikan beera Santutxo aldera abiatu zala esan zidan, bañan andik aurrera berak ezer etzekiala.

Nik orduan esan nion:

— Ni arritzen nauena, au dek: Urkizu artzean guregana jetxiko zala, goizean erorren bistan esan ziguk. Ura, guregana etortzeko asmotan abiatuko uan Urkizu'tik goitik beera. Eta, i **aren asistente izanik**, ez al dik berarekin etortzeko esan?

Erantzun zidan:

— Bai, aurrena ori esan zidak. Bañan, goitik beera abiatu eta bereala, pixka batean itxogiteko esan zidak. Itxogiten nagoala, or ikusi dizkiat reketeak betik gora datozela. Ni, or-

duan, nere lagunetara igo nauk. Ortik aurrera etzekiat ezertxo ere.

Onela, beste ezer jakin gabe gelditu giñan. Arritzeko gora-bera izan zan benetan. Bañan gure kapitan jatorra an galdu zan nola edo ala. Geiago azaldu ez baitzan. Nunbait ere, arkaitz-tarteren batean geldituko zan gizagajoa.

Naigabe ederra izan zan gure artean illunabar artan, ainbesteko gizon prestu bat era artan galduta.

Beste bi edo iru lagun ere baziran galduak.

Gau artan, geienak Muñoa'tarren palazioan egin genduan lo. Nik, beintzat, ango sala eder bateko silloi batean.

Ura bezin koltxoi ederrik ez det askotan arkitu. Bañan nik ezin lo egin, naiz eta silloi ederra izaki azpian. Izan ere, kapitanaren fulamentua ikusita, nork lo artu? Ez beintzat ura maite zutenak.

Bañan nik sentitzen nituan zurrungaka lasai asko lotan zeudenak, ezer ere pasa ez balitz bezela (4).

(1) Iraillaren 18'garrena.

(2) Alkain'ek etzidan Juanito orren abizenik eman.

(3) Bertako baserritar batzuek esan zidatenez, kañoiak Santutxo'n ez; Isatse baserri ondoan jarri ziran. Isatse, Santutxo baño eun bat metro beeraxeago dago, kamio-bazterrean. Andikan aurrez-aurre ikusten da Urkizu; baita ere eskubitara, gaiñ-gaiñean, Iñaki eta bere lagunak izan ziran mendi-kaskoa, Intxorbi mendia alegia. Santutxo'tik, berriz, ez da ez bat eta ez bestea ikusten.

(4) *Euzkadi*, 1936-IX-19:

«LOS MENDIGOXALES TOMARON AYER LA OFENSIVA EN BIDANIA.

...Varios grupos de mendigoxales, divididos en pequeños destacamentos, atacaron por tres sitios distintos la posición de Urkizu. La fusilería entró en acción a media mañana.

La elevada moral de nuestras fuerzas trajo como consecuencia disminución en la del enemigo, observándose fácilmente que éste estaba desconcertado ante el empuje de nuestros bravos gudarís. Las piezas de artillería ligera que nuestras fuerzas tienen emplazadas en lugares convenientes batieron sin cesar a los rebeldes, introduciendo el desaliento en sus filas. En una acción conjunta y llevados de su ardor bélico, avanzaron los mendigoxales con ímpetu arrollador, y, animándose unos a otros con el grito de «Gora Euzkadi azkatuta», cargaron sobre el enemigo, haciendo gala de extraordinaria valentía. Nuestros valientes muchachos salieron en su persecución y sin darse cuenta sobrepasaron la posición de Urkizu, situada casi en término de Tolosa, pero ante las órdenes cursadas por sus jefes, que tuvieron en cuenta motivos estratégicos, se replegaron a sus posiciones anteriores.

En esta acción los mendigoxales se apoderaron de una ametralladora trípode, de cinco cajas de municiones y además de una caja llena de piezas de recambio para ametralladora...

...en Bidania () encontraron nuestras fuerzas cinco cadáveres, que, sin duda, debido a la veloz huida que emprendieron los facciosos, no pudieron recoger. Pero vieron también cómo trasladaban sus compañeros a varios requetés heridos.»*

Artu zutela bai, beraz; bañan egun berean atzera egin zutenik, ez du aitatu ere egiten.

(*) *Urkizu* bearko luke, guk uste beintzat.

ERNIO

Goizeko bostak inguruan jaiki gera. Etsaiak, esan bezela, bezperan Uikizu'n lengo lekuan geldituak ziran.

Orregatik, guk, bezperan atakea ematen asi giñan lekura ostera joan bear. Alaxen, Pabiano'ren baserrira igo giñan.

Baserri au Albiztur'ko partean dago. Baserri ontan, ni ordurako ezagutzen ninduten, eta ara nolatan:

Gure baserrira, ardiekin negua pasatzera, Amezketako artzai bat etortzen zan; Inazio Goñi izenak zituana, bañan Galartxei deitzen ziotena.

Artzai bikaña zan berez; emen inguruan artalderik ederrena zuana eta korrikalari iaio xamarra, gañera. Bazituan bi edo iru apostu, Aia'ko Txikiarekin jokatuak.

Artzai onek bere artzai-ibilketa onela egiten zuan: aurrena, Pabianoren baserrian illabete bat inguru; urrena, gure baserrira; emen

maiatza arte egoten zan, eta emendik Aralar mendiko barruti eta malloetara joaten zan. Urte askotan orrela ibilli zan artzai ori.

Eta, gure baserrira etortzerakoan, Pabiano'ko semeren bat ekartzen zuan, artaldeari bidean laguntzeko.

Allegatu gera, beraz, Pabiano baserri ortarra. Jakiña, bereala ezagutu ninduan bertako Rufino semeak, eta ez da zer esanik aien orduko poza. Sartu naiz nere lagun Jose Berakoetxea'rekin, eta etzekiten guretzat zer egin.

Bereala, beintzat, atera digute arraultza-pare bana urdai-azpiko ederrarekin, etxeko ogiarekin, eta ardo enbotellatua ere bai.

Bezperan goserik ibilli bagiñan ere, baserri ontan asekada ederra artu genduan denbora gutxian.

Gure lagunak baserri onen ondoko mendigañera igo ziran, an bezperan gelditu ziran lagunetara. Mendigain au lañoak arturik zegoan. Bañan lagunak bazekiten nun giñan geldituak; Pabiano baserrian bixita egiten, alegia.

Ordu bete inguru genduan etxe ontan geundela, eta, gazta ederra jaten ari gerala biok, orasi dira *pakun* tiro-otsak, inguru xamarrean gañera.

Nere laguna, sukaldeko leiotik saltatu zan kanpora. Ni, berriz, sartu giñan atetik atera nintzan, famili ura agurtuaz. Batzuek negarmalkoa zerioten. Ain ziran biotz onekoak.

Atera nintzan orduko, nere lagun Joxeri

deadar egin nion. Etzegoan urruti. Pago baten atzean gelditua zan, badaezpada ere nere irteera zaintzen.

Biok alkartu eta jo degu mendian gora, eta or arkitu degu lenengo Errazkin, Errenteria'koa, estu eta larri, onela esanaz:

— Uste gabean laño tartean sartu zaizkiguk. Gure lagun geienak korrika alde egin ditek. Nik ere mugitu bearra izan diat, bañan anka biurritu zaidak.

Onela ari gerala, or inguratu zaigu beste lagun bat, gure erri Urnieta'koa, Kaxiano Ezeiza, garai batean txirrindulari edo ziklista bikaña izana.

Errazkin al zuan lekura bialdurik, gu irurok gelditu giñan mendi artan.

Tarteka-tarteka lañoak alde egiten zuan, bañan bereala ostera lañotzen. Eta gu an, iru lagun bakarrik.

Gure lagunak, ametralladora aundi bat utzirik alde egin zuten, eta onela esan genduan:

— Laister alde egin bearko diagu, bañan ametralladora onek ez dik emen gelditu bear. Nolabait ere eraman bear diagu.

Ametralladora ori alemana zan, *Heinchel* edo orrelako izenen bat zuana. Eta oso ederra eta pisu aundikoa, bere anka eta guzi.

Alako batez, jo eta artu digu mendigaña lañoak, eta an ziran kontuak, etsaiak urruti etzebiltzala jakiñik.

Baserriko sukaldetik oju eta irrintziak entzunak geunden. Bañan orduan etziran mendigañera igotzen ausartu. Nunbait, beste saio baterako utzi zuten, eta Albiztur aldetik gordeta zeuden.

Laño-kolpe orrekin batera, or asi zaizkigu oju eta marruka alde guzietatik, «*¡Viva Cristo Rey! ¡Viva España!*» eta abar deadar egiñaz.

Gu, orduan, an egoterik etzegoala ikusirik, armak eta ametralladora aundi ura artu eta larri-larri Pabiano baserri ingurura jetxi giñan.

Onen ingurutik laño artera tiroka ekin genion, eta bai ixildu ere azkar asko deadar-otsak.

Orduan, ixil-aldi ura aprobetxatuaz, Zelatun aldera jo genduan. Bañan lenbiziko mendigañean gelditu gera eta ametralladora aundi ura kaxko batean jarri degu.

Lañoak alde egiñik batera, or ekiten diegu *ta-ta-ta-ta-ta-ta* berak orduantxe artutako mendigañari. Laister izkutatu ziran atzeko egalera.

Andik laister, ostera jo digu lañoak, eta Joxe nere lagunak onela dit:

— Iñaki, ez al diagu obe izango gorago igotzea?

— Zer bada, Joxe?

— Oiek asko dituk eta gu iru bakarrik.

— Bazekiat iru bakarrik gerala; bañan oraindik beste iru peine bazeuzkagu, eta auek tira arte nik beintzat onik etzedukat. Auek gatatutakoan joango gaituk.

Berriz ere alde egin du lañoak, eta gure sa-soia orduantxe! Ederki asko ikusi genduan, aiek zenbat bear zuten kuxkurtzeko.

Ogei bat lagun naiko muniziorekin izan ba-giña, etzuten, ez, egun artan artuko ez Bidani, ez Goiatz eta ez Errezil. Bañan gu iru bakarrik izaki, eta munizio gutxirekin gañera.

Azkeneko iru peineak laister tira eta kixkali nituan, beintzat, irugarrengo saio artan; bañan ala ere fusillarekin jardun giñan.

Ostera, alako batez, lañoa sartu zaigu, eta geren ametralladora eta guzi Zelatun gañera igotzea erabaki degu.

Alaxe igo giñan, eta an arkitu genituan gure lagun baliente aiek, patxara ederrean, jaten geienak gañera.

Gu aietara allegatu orduko, bereala zarataka asi ziran, eta batek onela esan zuan:

— Auek etorri dituk eta etsaiak ez dizkiagu oso urruti izango.

Baita ere azkar alde egin Azpeiti aldera danak. Bagenituan lepotik eldu eta ibillitakoak, an gurekin gelditzearren. Bañan alperrik. Aiei, labana sartuta ere, etzitzaien odolik aterako. Bai jende otza!

Aiek danak alde eginda, iru erritarrok bakarrik gelditu giñan Zelatun'en.

Ederki asko ikusten genduan, etsaiak Bidani'ko Trintxera'tik asi eta Errezil aldera nola zetozen. Goiatz aldetik ere bazijoazen. Milla pare bat soldadu izango ziran.

Alaz ta guztiaz ere, lañoa tarteka-tarteka joanik, tiroka asten giñan geren italiano fusi-llakin, eta etsai guztiak dantzan jartzen genituan. Kamio-baztarrera azkar asko sakabanatzen ziran. Ori ikusirik, onela esaten genion alkarri:

— Motellak, oiek gu baño ere aulagoak dituk.

Errezil'ko sarrera ederki ikusi genduan, laño-tarte batean. Eta guk erantzuna tiroka eman genien (1).

Illunbista zala, or etorri zaizkigu bederatzi edo amar lagun, Saseta jauna buru dutela.

Saseta au berez arabarra zan, militarra gañera, eta asko zekiana.

Bereala, lengo jende-pilla nun zan galdetu zigun.

Gu irurok ez beste guziak alde egin zutela erantzun genion, eta bazirudiala kale-zuloan entxufeia nai zutela.

Saseta jaun orrek euskeraz gutxi zekian, bañan arrazoi sakon au eman zigun erderaz:

— *Todas las guerras tienen un día en que se acaban los enchufes, y ésta también lo tendrá.*

Ondoren, onela agindu zigun :

— *Vosotros, quedaos aquí hasta que conquisten Andazarrate. Nosotros, vamos allá.*

Ori esanik, Saseta jaun ori, berak zuan talde arekin, Andazarrate aldera joan zan.

Gu irurok antxe gelditu giñan; bañan ez la-sai. Bi lagun, guardi egiten txabola barrendik.

Bestea, batera eta bestera zeletaka. Jakiña, zele-leta egiteko iaioena mendikoa dana izaten da berez, eta ni nintzan zeleteroa.

Zelatun'go txabolatik Andazarrate aldera irteten nintzan, zer mobimentu ikusten zan begirapena egitera.

Tirorik ez nuan entzuten. Bakarrik, kamioan betik gora eta goitik beera zebiltzan automobillen argiak ikusten nituan.

Onela esan nien nere lagunai:

— Motellak, Andazarrate utzi ditek eta goazemazute emendik, larrez-larre eta erreka-zuloz, Arrua'ko bide-gurutzera.

Ni, ordurako, alderdi aietan zerbait ibillita nengoan. Bañan ez gauzez eta euritan; eguraldi ederrez baizik.

Irurok, busti-busti egiñik, an pasa giñan Granada deritzaion errota ondotik; obeto esateko, nere lagun Basarriren jaiotetxe ondotik.

Ez giñan, guk nai genduan lekura, nai ordurako allegatu.

Guretako bat, Jose Berakoetxea, Arrua'ko bide-gurutze artatik Zumai aldera joan zan, autobus batean sartuta.

Gu, berriz, oñez Zestua aldera, nere lagunak Azpeiti'ko Loiola'n bere motoa utzia zuan eta ura artzera.

Zestua'ra allegatu giñanean, egunsentia zan. C. N. T.'koak an zebiltzan, azken agurra egiten.

Gu, bere automobilla baztarretik atera ezi-

ñik zegoan txofer batekin gertatu giñan. Bakarrik ezin zuala eta laguntza eskatu zigun. Eta Loiola'ra joan bear zuala, eta guk ura bear.

Ala, laguntza egiñik, atera degu automobil ori, eta poz-pozik joan giñan Loiola'raño (2).

(1) Errezill'en esan zigitenez, Zelatun'go tiroak eriotz bakarria egin zuten: baserri bateko astoarena.

(2) *Euzkadi*, 1936-IX-20.

«Loyola (doce noche, por teléfono).

La intensidad de los ataques del enemigo y el cansancio físico de nuestros bravos gudaris, agotados como consecuencia de la dureza de la lucha que vienen sosteniendo con el mayor entusiasmo, trajo como resultado que los rebeldes pudieran apoderarse de otro pedazo del territorio de Gipuzkoa.

Varios pueblecitos cayeron en su poder, algunos de los cuales lo habían estado anteriormente y fueron rescatados por los mendigoxales, pasando de nuestra zona de dominación a la suya. Resistió nuestra gente bravamente y procuró defender sus posiciones, como lo ha venido haciendo desde hace tiempo.

En el sector de Vidania atacó el enemigo desde las primeras horas de la mañana, empleando cañones, ametralladoras y autos orugas, elementos bélicos que apoyaban a sus fusileros. Nuestras tropas le dieron la réplica adecuada y resistieron durante largo rato el empuje de los facciosos. Pero como estos intensificaron sus esfuerzos aumentando el número de combatientes, bien a su pesar, aunque hicieron gala de su coraje y entusiasmo, se vieron precisados a desalojar sus posiciones y retirarse. De esta forma cayeron en poder del enemigo, que resultó muy castigado y sufrió gran número de bajas, los pueblecitos de Bidania, Erregil, Beizama y Goyatz.»

* * *

J. M. Arrarás: *Historia de la Cruzada Española*, VII, 265:

«El día 19 de setiembre, las dos vías aludidas () presentaban un aspecto desusado. Filas de camiones y de automóviles ligeros conducían hacia el Oeste grupos de soldados que llenaban el aire de canciones. Orio, Zarauz, Zumaya, Guetaria (patria de Juan Sebastián Elcano), Régil, Azcoitia, Azpeitia, eran ocupados sin disparar un tiro. El repliegue de los milicianos había sido tan rápido que no conseguían los nacionales tomar contacto con ellos en ningún punto del frente.»*

(*) Tolosa, Errezil, Azpeitia eta Orio, Zarautz, Deba.

* * *

Saseta, Asturias'en il zan, 1937'eko Otsaillean.

Asturianoak atakea jo zuten, Oviedo artu naiean; beren iriburua Aranda jeneralaren mendetik atera asmotan alegia.

Aiei laguntzera, bi batalloi-edo joan ziran Bilbao'tik, Saseta'k buru egiten zuala.

Il-berria ematerakoan, Otsaillaren 24'an, *Euzkadi* egunkariak aren goralpenak egin zituan.

Beste gauza askoren artean, Ernio mendian nola ibilli zan aitutzen zuan:

«Recordamos que en los primeros tiempos se mostró como un consumado estratega, en ocasión de que un destacamento de las milicias vascas quedó situado en el Ernio entre dos columnas enemigas. Se movió hábilmente entre el cúmulo de montañas, y día y medio más tarde apareció con su destacamento, con su gesto habitual, con su aire de hombre sencillo y bueno.»

* * *

Andik bi egunera, 1937-II-26'an, *Euzkadi* egunkari ori bera, Saseta'ri buruz ostera mintzatu zan, Andima de Orueta'k firmatutako idazki luze batean.

Jaun orrek dionez, berrogei ta amar gizonekin, burruka gogor bat egin omen zuan Errezill'en nazionalen aurka. Bertan esan digutenez, auek tirorik gabe sartu ziran, aurrean kontrariorik arkitu ez eta.

Orueta orrek jarraitzen duanez, Errezil'dik Ernio aldera igo zan Saseta amar mutillekin.

Eta andik, al zuten bezela, Zestua'n azaldu omen ziran bigaramonean, eguerdi aldera.

* * *

Eguna egunkariak, 1937-II-28'an, *Saseta* izeneko idazlan batean, onela zion:

«Berdin, Bidani'ko mendietatik izkillurik gabe nekatuak eta zanpatuak gure gudari-anaiak Errexil'ko ateetan arkitu genituanean eta bala eta odei beltz artean Ernio-rantz abitu gintzaizkizunean...»

Idazlanaren firmatzalle: *Euskalduna*'ko gudari bat.

MOTRIKU, ONDARROA, GERNIKA

Nere lagunak, Loiola'tik bere motoarekin alde egin zuan.

Ni, berriz, an gelditu nintzan Lander Etxaniz'en kamioia kargatzen, eta, bukatutakoan, Saturraran aldera abiatu giñan.

Bañan Motriku'ko sarreran, Urnieta'ko mutil bat, Ramon Miner, topo egin genduan. Onela dit:

— Motell, emen al aiz? Atzo illunabar ezkeron emen natxiok ire zai, Pastor Añibarro'k jarria. Etorri bezin laister, berarengana agertzeko esan zidak. Olako lekutan familiko danak zeudek eta joan adi.

Nik erantzun nion:

— Motell, nola joango nauk, bada? Alde batetik, busti-bustia natxiok; eta, bestetik, bi gautan lo egin gabe. Nik, aurrena, erropak aldatu eta lo lasai egin bear diat. Arratsaldeko laurak inguruan agertuko naizela esaiok, eta bitartean egoteko lasai.

Erropak aldatu eta bazter batean lo egiñik, laurak inguruan agertu nintzan.

Len esan bezela, Pastor Añibarro ori gizon sonatua zan; eta, gañera, gure aitaren lengusu propioa eta nere anaiaren aitajauna. Oso aberatsa diruz.

Onela esan zidan:

— Iñaki, badakik bi trenkada armamento Pikabea'k eta biok Txekoeslobakia'n erosi eta frontera-ixkiñaraño, Endaia'raño, iritxiak zirala. Frantzi'ko gobernuak, Irun'go errira pasatzen galerazi ziguk. Goazemak, bada, gurekin Frantzi'ra, an ongi egongo gaituk eta.

Jaun ari onela erantzun nion:

— Zu, Luken: Frantzi'ko gobernuak bi trenkada oiek Endaia'n gelditu dituala? Orrek esan nai du, ez dirala Endaia'raño iritxi; geienaz ere, abiatu egin zirala baizik. Bestela, Irun galdu baño len bi trenkada oiek Endaia'ra allegatu izan balira, gaez illunpetan, ala edo ola, Irun'a sartuko ziran.

Berak onela esan zidan berriro:

— Iñaki, i oraindik gaztea aiz eta nere esana egin zak. Gerra au ikusia zegok eta goazemak gurekin Frantzi'ra, oso engañatuak gabiltzak eta.

Onela esan nion orduan:

— Etxetik irteterakoan, gaur edo bigar kobarde izan naizela entzutea baño, il naizela entzutea naiago lukela esan zidan neri aitak. Eta nere aitak ez du ni kobarde naizenik entzungo. Eta Frantzi'ra joateko nerekin ez kontatu.

Eta arek berriro:

— Bai, aitak ori esango zian; bañan gerra au joan dek.

Ordurako galdua zegoala esan nai zuan. Orduan nik esan nion:

— Baditeke, Luken. Bañan nik, Bilbao galdu arte ez det etsiko. Eta, bitartean, ez naiz iñora joango.

Eta antxe partitu giñan alkarrengandik: ni Saturraran'era, nere lagunetara; eta ura, kanoa batean, illunabarreko bederatzietan, Frantzi'ra iges.

Ari au bakarrik gertatu zitzaion: beti irabazten oitua egon, eta, bein galtzea gertatu zitzaionean, berealaxe etsi.

Bañan nigana borondate ona agertu zuan eta millaka esker berari.

Orduan askok alde egiteaz ni ez naiz batere arritzen, gerra negargarria baita. Bañan buru eginen zuten askok ori egitea, au bai ez detala nik ongi arkitzen. Bañan ala bearko du, egin zuten eta.

Ala, beintzat, lagun-sail bat, danok erritarak, Ondarroa'ra joan giñan, eta Gazaga'tarren etxean ostatz jarri.

Famili jator oni bai biziaren erdia zor diotala. Zelatun aldean arrapatua, sekulako katarroa neukan, eta famili onek lagundu zidan sendatzen. Gazaga'tarrak, millaka esker.

Erri zoragarri ontan amabost bat egun egin genituan. Jatekoa, gerok erosi eta famili orrek

antolatzen zigun. Jatekoa eroatera, Lander Etxaniz bialtzen genduan.

San Migel ingurua zan, eta, amuko txipiroia asko baitzegoan, Etxaniz orrek egunero txipiroiak ekartzen zituan.

Eta Sebastian Garagorri'k, Urnieta'ko Karrikax deritzaion etxekoa bera eta, ni bezelaxe, artean bein ere txipiroirik jan etzuana, onela dio egun batez:

— I, Lander: gaur ere txipiroiak?

Onela erantzun zion:

—Sebastian, Karrikax'en askotan jaten al ituan?

Mutututa gelditu zan orduan Sebastian, arrazoirik etzuan eta.

Gazaga'tarren famili ortako Andre Bixentak, bertso batzuk erakutsi zizkidan, karlisten kontrakoak. Eta, karlistak beren txapel gorri aundiarekin geren etsaiak izanik, bai nik ere gustora ikasi.

Guziak sei izango zirala uste det, eta nik orain bi dauzkat buruan. Bañan danetan onen-txoena izango ziran eta onela dituzu:

Gure Karlos erregez
ondo gera oroitzen:
Euskal-Errietan
anaiak alkar iltzen,
bera Durango'n bailerik baile
neskatxak engañatzen...
Gure lege zarrak
esku onetan zebiltzen.

Osaba-illobak
asarretu-papera
ederki egin zuten
guri jartzeko gerra:
relijioa aotan artu
eta mutillak iltzera.
Karlista euskalduna,
lotsatzen ez al zera?

Ondarrua'tik, nere gaitza sendaturik eta txi-
piroi eder askorik janik, Gernika'ra joan giñan,
agustinoen komentura. Au, abertzale alderdiak
etxe guzia guretzat jarria zeukan.

Andoain'go nere lagun Etxeberria artean or-
zebillen, gizagajoa, Berriatua eta Markina ingu-
ru oietan. Bañan, agustino-komentu kuartel or-
tan nengoala jakin zuanean, egun batez an azal-
du zitzaidan, bere lagun sudur-luze batekin.

Nik artean ez nuan gizon ura ezertarako ere
ezagutzen. Bañan, alkarketa egin genduanean,
onela esan zidan:

— Alkain gaztea, zuk bearbada ez nazu ni
ezagutuko. Bañan nik bai zu, bertsoan adituta.
Badakit Etxeberria onen lagun aundia zerala. Au,
Berriatua'ko mendigain oietan ezagutu det, eta
onen esanean etorri naiz zuregana. Emen gauza
bat egin bearrean gera: gure artean itxura uga-
ri ikusi degu eta probetxurik gutxi; eta alka-
rren artean konpañi bat osatu bear degula pen-
tsatu degu, *Euskalduna* izena duana. Gurekin
etortzeko konforme al zera?

Gizon aren jatortasuna ikusirik, ezeren kezkarik eta zalantzarik gabe, onela erantzun nion:

— Bai pozik!

Gizon ura Tolosa'koa zan. Urdiña deitzen zioten. Billarreal'ko burruka-aldian il zan. Giza-gajoa, bere sudur luzearekin, on askoa zan.

Urdiña ori, il artean konpañi orren buru izan zan. Eta Etxeberria eta ni sarjento izendatu ginduan. Konpañi ortan danok gipuzkoar-rak giñan: andoaindar, tolosar, urnietar, ernaniar eta abar.

Konpañi ori osatzen ari giñala, nik agusti-noetako kuartel ortan lo egiten nuan.

Bañan, goizean beti goiz jeikitzen oitua-ta, goiz altxatzen nintzan etzan-lekutik.

Erria eta parajea ezagutzea beti pozgarri izan da neretzat; eta, egun batean, Gernika'ko kale batean ninjoala, goizeko zazpirak inguru ziran.

Ordurako banekian kafeteriak goizeko zazpiretan ateak zabaltzen zituztela; bañan ez nuan pentsatzen, iñolaz ere, nere bi adiskiderekin arkitzerik.

Bi adiskide auek, jaun naiko aurreratuak ziran euskaldun abertzale bezela; eta aietako bat, mitiñetan eta abar, izlari iaioa.

Kale berean beste aldetik ikusi nituanean, aiengana inguratu eta agurra onela eman nien:

— Egun on, jaunak.

Arriturik gelditu ziran ni ikusita, eta aietako batek onela dit:

— I garai ontan emen, Iñaki?

— Bai, jauna. Ni ere, etzan-lekutik jeiki eta emen nabil, zuen antzera, zerbait gauza onik arkitzen ote detan.

— Motell, Iñaki! Izugarritzko egoki agertu aiz. Etorri adi gurekin kafe artzera, eta alkarrekin egonalditxo bat egingo diagu.

Onela, bi adiskide oiekin sartu naiz, eta, mai ondoan exeririk eta kafea lasai artuaz, alako batez onela dit aietako batek:

— Iñaki, nai al dek gurekin Frantzi'ra joan? Gu, bigar joatekoak gaituk. Nai baldin badek, gurekin etorri adi.

Orduan nere erantzuna:

— Bejondaizuela! Zuek biok gaur arte buru eta maixu ibilli zerate, eta orain Frantzi'ra igesi? Nerekin orretarako ez kontatu. Etxetik irteerakoan, aita gureak onela esan zidan: «Gaur edo bigar kobarde izan aizela entzutea baño, naiago nitek il aizela entzutea». Eta gure aitak ez du nigatik ori entzungo. Jaunak, nik, Bilbao galdu arte, egiñalak egingo ditut. Lenago ere, beste jaun batekin joan besterik ez neukan. Ari ere, zuei bezelaxe esan nion. Norbera geran bezelakoak gera, eta zuek nai dezutena egin. Bañan neretzat paper txarra egingo dezute.

Orduan, aietako batek onela dit:

— Bai, Iñaki, gu bagiatxik. Neri aita afusillatu zidatek, anaia ere frentean nola edo ala il dek, eta ori neretzat disgusto aundia izan dek.

Onela erantzun nion:

— Bien, motell! Ik beintzat zerbait bada-
kik. Bañan nik etzekiat ezertxo ere, gure aita
il badute ere, bere alaba, seme eta guzi. Ala
ere, il dituztela jakingo banu, orduan eta su-
tsuago jarriko nindukek. Or konpon adi, ba-
ñan nerekoak bukatu dituk.

Guretako batzuk zearo aulak agertu zira-
la esan nai du onek. Toki errexean edozein ibil-
tzen da ongi; bañan leku zallean ezagutzen da
egiazkoa nor dan.

Bi jaun aiek Frantzi'ra joan eta bi egun ba-
rru, bapore aundi bat fusil eta gerrarako bear
ziran tresna eta armamentu geienakin Bilbao'n
sartu eta ustuzan. Baita gu danok bereala on-
gi asko aiekin jantzi ere.

Gogoaz zeukanak bazuan, beraz, naiko arma-
mento. Bañan okerrik aundiena ori izan zan:
mingañarekin esaten zana, biotzarekin ez sen-
titzea.

Aspaldikoak gerala aro-aro esaten degu;
bañan euskaldun itzak eskatzen dituan eginki-
zunak egitea, bazterrera utzi.

Gu, berriz, andik egun batzutara, gure kon-
pañi *Euskalduna* osaturik, frentera joan giñan,
Basalgo mendira.

BASALGO

Basalgo mendia, Bergara'tik Plazentzi'ra goazela, ezkerretara arkitzen da, Elgeta eta Eibar aldera.

Mendi ontan amabost bat egun egin genituan, len esan bezela, kapitan Tolosa'ko Urdirña genduala.

Or geundela, etsai aldetik bertsolari bat genduan, eta bein baño geiagotan alkarrekin bertsotan jardun giñan.

Berak esan zidanez, Amezqueta'koa zan, eta artzai ibiltzen zana. Eta ezagutzen ninduan, ni ordurako Amezqueta'n San Bartolome egun batez bertsotan izana bainintzan.

Nik ez nuan bera ezagutzen; eta, gañera, bildurragatik edo ez dakit zergatik, etzidan bein ere izen eta abizenik eman.

Gau batez, or tratua egin degu, urrengo gauerako, olako lekutan alkarrekin juntatu eta egonaldi bat egiteko, bera lagun batekin eta ni ere bai. Leku ori, bi trintxeren erdian zegoan.

Aiek, ardoa eta zer jana ekarriko zutela; eta guk, botella pattarra.

Nik, Tolosa'ko lagun bat artu nuan. Beltz-beltza zan eta Beltxa esaten genion. Azturik daukat izena nola zuan. Oso pizkorra zan (1).

Urrengo egunean, Urdiña zanari baimena eskatuta, joan gera agindutako ordurako, geren botella pattarrarekin, esandako lekura. Eta ez dakit zenbat denbora zai, asko beintzat, eta iñor azaldu ez. Etzioten nagusiak baimenik emango. Azalduko zan, bestela.

Etsaiaren trintxeratik berreun bat metrora alde geunden, eta, iñor azaltzen etzala ikusirik, etsaiarengandik pixka bat aldendu eta garo tar-teko lubaki-zulo batean sartu giñan.

Ordurako, nere lagun Beltxak idikia zuan botella pattarra, koñak Byass, eta or asi gera biok txandaka-txandaka botella ortatik edaten. Bai ederra zegoala!

Jakiña, bi edo iru trago egiñik, ni berealaxe jarri nintzan, erderaz esaten dan bezela, *inspirado*, eta onela ekiten diot bertsoan:

Gabon, bai, or zeraden
euskaldun berezi,
ixilik ezin neike
nagon lekun bizi;
etortzeko onuntza
zuei galerazi,
agur egiterikan
ez dute merezi.

Nik bertso ori kantatuagatik, ez nuan pixka batean erantzunik izan, eta, jakiña, Beltxa eta biok beste trago bana botellari. Bañan alako batez or dator erantzuna:

Alkain gaztea, ez asarretu,
ni ez naiz zure etsaia,
esango dezu kontestatzeko
bazala zerbait garaia.
Gaurkoan beintzat ez digute utzi
egiten nai degun naia,
jakin beazu beti naizela
artalde-mutil artzaia,
ni juango nintzan pozikan baño
asarre zan nagusia.

Amezketako zala, aurretik esana zidan; bañan artzai mutilla zanik, beñ ere etzidan artean esan. Andik aurrera, bertsoan artzaia deitu nion.

Gau artan ez genduan geiago kantatu. Bañan Beltxa eta biok jarraitu genion txandakako eginkizun ari, eta botella dana ustu artean ez genduan onik izan.

Eta orduan, batere gogoratu gabe, or lo artu degu. Etzan arritzekoa; arritzekoa, ez artzea izango zan.

Gaueko amabietan idiki genduan botella, eta urrengo amabietan esnatu nintzan, eguzkiak arpegira jotzen zidalako. Bestela, ez dakit noiz esnatuko nintzan. Eta nere laguna oraindik lo zegoan.

Onela esanaz esnatu nuan:

— Eguerdiko amabiak dituk. Oraintxe egin diagu ederra.

Gizagajoa ia marruz asi zitzaidan. Bañan egiña beti egiña izaten da, eta an etzegoan ezer marruarekin.

Andik nola edo ala irten egin bear. Zallazan, bañan estuasunean du gizonak burua argien, eta guri ere ederki argitu zitzaigun.

Garro tartetik, azaria bezela, an inguruko erreka batera joatea bururatu zitzaigun, eta andik, erreka-erreka, iñork ikusi gabe, gure laguneren atzeko aldera igoko giñala.

Alaxe egin genduan. Lenengo, Eibar'tik Elgeta'ra dijoan kamiora irten giñan; eta, urrena, andik gure lagunetara, arratsaldeko ordu-bietan.

Gure lagunengandik ez genduan errita-aldirik izan. Bai zera! Inguratu giñanean, danak besarkatzera. Ez-bearren bat gertatu eta galduak izango giñan bildurrez zeuden. Gero, dana konstatu genienean, ango algara-soñuak!

Bañan, Urdiñarengana inguratu giñanean, ura errita-aldia! Pistola eskuan zuala, onela esan zigun:

— Zuek maite izanik ere, ia-ia oraintxe biok iltzeko negok! Orrela etzegok emen gauza onik!

Arek garbi-garbi ikusten zuan, botella pattrra edan eta gaua garro tartean igarota, Beltxa eta Alkain gaztearekin gizonik etzeukala.

Nere buruari onela esan nion:

— Arrazoi guziak ematen dizkiot Urdiñari.

Bañan nik ere zerbait egin naia neukan, eta errita-aldi arekin ez nintzan kakaztuta gelditu.

Gure artean bazan beste tolosar bat, Elustondo, eskola asko zuana eta takigrafia ere zekiana (2). Joan eta esan nion:

— Aizak, Elustondo: rekete edo falanjista alderdi ortan amezketar bat badek, izugarrizko arrazoi sakonak ematen dituana; eta i, bertsoak eta diskursoak takigrafiaz artzen ikusi izan aut. Etorriko al aiz gurekin bigar illuntzean? Edo etzi. Nai dekenean.

Aukera utzi nion, eta, berak esan zidanean, Urdiñari ezer abixatu gabe, irurok joan giñan; Beltxa, Elustondo eta ni, alegia.

Basalgo mendi orrek ordeka batzuk baditu, eta orduan, beintzat, oietan garo-leku onak zitu.

Beltxa eta biok, berreun bat metrora inguratu giñan etsaiarengana. Elustondo ori, pixka bat atzerago gelditu zan.

Alaz guztiaz ere, naiz aparte xamar egon, bere takigrafi-apunteak ondo eta garbi artzen zitu, linterna baten argiarekin, urrengo egunean letraz idazteko.

Orrela jaso ziran, andik aurrera, Amezketako artzai mutillaren eta nere bertso-saioak.

Gure jardunaldiak, gaueko amabietatik goizeko irurak bitartean izaten ziran. Onela ekin nion gau artan:

Amezqueta'ko artzaia, entzun,
jakin bearrean nago,
artzai geienak diran bezela
zu ez al zera izango;
zure izen da apeliua
ikastea nik naiago,
nola dituzun zuk beraz oiek
ez al dirazu esango?

Botella pattarra edan genduan gauean bezela, artzai ura etzegoan lotan. Pattarra edatera etortzen nagusiak utzi etzietela esan nai zuan orrek. Oraingoan, lengoan baño aguroago izan nuan erantzuna, bertso sakon onekin:

Alkain gaztea, nola liteke
galdera ori neretzako?
Esango nuke, baldin bakarrik
balitzake zuretzako;
ematerikan nere izena
ez daukat besterentzako,
zuk bezelaxe gogo gutxi nik
daukat oraindik iltzeko.

Onela erantzun nion:

Aizu, artzaia, bildurrez beraz
jarririkan zaude lertzen,
pozez beterik emen egon naiz
zure bertsoa aditzen;
gugan okerrik izango danik
ezer etzait iruditzen,
aitormen jator egin ezkeru
ura ez dakigu iltzen.

Nunbait ere, Aralar'ko mendigaiak aize garbiak dituzte, eta artzai buru argiko arek erantzun garbi eta jator au eman zidan:

Alkain gaztea, ni piatzen naiz
zure esana oiekin:
ez litzakela ezer okerrik
aitormen jatorrarekin;
eta badakit or zabiltzala
zure antzeko lagunakin,
bañan ez nazu ezer piatzen
C. N. T.'ko jendeakin.

Urrena nik onela bota nion:

Ortan, artzaia, emango dizut
arrazoi oso poliki,
C. N. T.'koak zer nola diran
Alkain gazteak badaki,
zuzenbiderik oien artean
nola ezin dedan arki;
arro xamarrak ziraden baña
umildu dira ederki.

Eta berak onela eman zidan ordaña:

Bertso ori nik ongi aditu det
irtena zure agotik:
C. N. T.'koak zuk ezagunak
daduzkazula gogotik;
alaz guztiaz ni bildurrik naiz
zuk ori esanagatik:
ez al dute oiek beti izango
burua lengo lepotik?

Ortan, bearbada, arrazoi izango zuan. Bañan nik, andik edo emendik, aren izena eta apelidoa jakin nai nituan, eta orregatik berriro ere galdetu nion:

Aizu, artzaia, nere azkeneko bertsoa entzun zaidazu:
garbi bazaude, C. N. T.'koen bildur izandu etzazu;
zure izen da apelidua zauden lekutik ekartzu, ortik aurrera C. N. T.'koaz nai dezuna egin zazu.

Bañan, azkenik, jakin gabe gelditu bear izan nuan. Onela erantzun zidan:

Alkain gaztea, asarre gabe zurekin nai det pakean, naiz gerran emen ibilli arren biok alde banatean;
nere izena zuk jakitea etzendukela kaltean, gaur ez dadukat ematerikan, agur beste bat artean.

Bertso orrekin banatu giñan gau artan. Bañan gauza eder eta pozgarri batek gizona beti goserik uzten baitu, andik bi gauera osterera ere joan gera irurok lengo tokira.

Onela ekiten diot artzai orri:

Gabon, artzai mutilla
eta zure lagun,
oraiñ ere emen gera
gu zuen ingurun;
izena jakitea
lenguan utzi nun,
zerbait beste gauzetan
kantatu dezagun.

Erantzuna berealaxe etorri zan:

Bejondaizula, bada,
zu, Alkain gaztea,
berriro jator-jator
bazatoz ostea,
artzai onengandikan
zerbait ikastea,
laguntza egitearren
batetik bestea.

Onela erantzun nion:

Gañera aitortzera
arrazoi zendula;
ikusten det agindua
betezen dezula,
zauden soldaduzk'ortan,
bear dan bezela;
bañan jakin zazu zu
euskaldun zerala.

Aren urrengo bertsoa.

Ongi badakit, Alkain,
euskaldun naizela,
amaren sabeletik
sortuak gerala,
bañan bide banatatik
biok guazela;
au ezin entenditu
dizut nik iñola.

Nere buelta onela izan zan:

Ezin al diozu orri
iñolaz igarri?
Batetik egia da:
gabiltz lotsagarri,
tiroak tirarikan
anaiak alkarri;
pakea nai badezu
gugana etorri.

Eta berak:

Alkain, etzazu esan
orrelakorikan,
emen euskaldun ez naiz
bakar-bakarrikan;
ixilik egon zaite
zu orregatikan,
etzegoan ezertxo
esan bearrikan.

Nere erantzuna:

Artzaia, orain dakit
nik guzi-guzia,
jostorratza baño're
aria luzia;
arrazoi txar etzera
ezer merezia,
nigandik lasai gorde
daukazun bizia.

Bertso ederra entzun nuan bueltan:

Oraintxen uzten nazu
ziaro pozturik,
ez naiz egongo zukin
sekulan azturik;
gertatzen bada nunbait
alkar ikusterik,
ez dizut nik tirako
jotzera tirorik.

Gau artan orrekin bukatu genduan. Andik
bi edo iru gauera, beste saio bat egin genduan.
Onela ekin nion:

Irugarrengo saio egitera,
artzaia, ementxe nator,
aurren-aurrena danoiri gabon
emanikan jator-jator;
alaitasuna dagon lekutik
ondoren zerbait badator,
ongi badakit, artzaiagandik
neretzat txarrik ez dator.

Artzaiaren erantzuna au izan zan:

Or al zerade, Alkain gaztea,
irugarrengo txandetan?
Zerbait geiago itzegin naia
badaukat gaurkoan bertan;
lengo egunez zu falteakin
egondua naiz penetan,
amaika poza ematekoa
zerade mundu onetan.

Artzai orrek egunetik egunera poz geiago
ematen zidan berarekin kantatzeko. Onela eran-
tzun nion:

Artzai jatorra zu ziñadela,
lendabiziko egunez
gau guzi artan nere biotza
jardun zitzaidan esanez,
nola bertsoa kantatzen zendun
biotzan agintasunez;
gaur ere pozik ni jardungo naiz
zurekin anaitasunez.

Aren erantzuna etzan txantxetakoa izan:

Alkain, nerekin ez dezu izango
ezertan ere nastea,
euskaldun jator eta garbia
zeradela ikuste'a;
penagarria au da bakarrik:
alkarri tiroz astea,
ezer kulparik izan gabetan
tiroka bata bestea.

Arrazoi sakon ori entzunda, naiz biok fren-
tearen alde banatan egon, zer erantzun txar
emango nion? Onela kantatu nuan:

Artzai maitea, ori egia da,
ortan ez dago dudikan,
biok orrela jarri gaituzte,
jaunak, nun edo andikan;
bañan biotza biok zabala
gerrarik gabetandikan,
mundua onek martxa onetan
ez dakarki gauz onikan.

Gizatasunezko bertso au kantatu zidan urren-
goa:

Nik bezelaxe ikusten dezu
ongi asko ondorena,
bañan desgrazi penagarria
allegatu da gugana:
lau-bostengatik kendu nairikan
berez degun zoriona,
ikasten jardun bearrean gaur
aztutzen ari gizona.

Ikasi bearrean aztutzen ari gizona... Arritu-
ta gelditu nintzan artzaiaren arrazoi orrekin. Bai
egoki esana. Bildur naiz gaur ere ori bera ger-
tatzen ari dan.

Onela kantatu nion urrengoa:

Nere erantzunez, aizu, artzaia,
etzera kopet-beztuko,
pena artzen det eta gañera
etzera ezer poztuko:
zuk badakizu ez dietela
nik leporikan moztuko,
jarri diguten gerra zikiñ au
sekulan ez da aztuko.

Onela erantzun zidan:

Alkain gaztea, ori da arrazoi
garbi-garbi ematea,
zure biotzak eta nereak
eskatzen dute pakea;
mundu guzian zeru ederrik
obeagorik ote'a?
Azkenekoa nik ikusten det
anaiak alkar iltzea.

Bertso bikaña au ere. Bañan zerbait esateko
baneukan eta onela erantzun nion:

Artzai jatorra, azkenekoan
notizi badet zuretzat,
nik bezelaxen pena izango
dezula iruritzen zat:
biar goizean Bizkai aldera
jun bearra daukat beintzat,
agur sendo, ta anaitasuna
izan euskaldunarentzat.

Eta berak oso ederki erantzun zidan:

Alkain gaztea, nik aditu det
onela nere artean:
zuk diozunez, biar goizetik
ez gerade alkartean;
ongi badakit, ni triste-triste
zu ingurutik juatean,
ez al gerade gu alkartuko
biok alako batean?

Neri ere ain euskaldun jatorrarengandik al-
dentzeak pena ematen zidan.

Bañan, etxera ezin eskribitu bainuan, one-
la kantatu nion urrena:

Ala nai nuke, artzai maitea,
ikustea alkarrekin;
nai eta nai ez, nik joan bearra
nere eginkizunakin;
nabillen lekun ez naiz aztuko
zure anaitasunakin,
bizi naizela abisu pasa
Galartxei artzaiarekin.

Eta berriro ere artzai arek jator eta garbi
erantzun zidan:

Negar-malkoa etorririkan
ori dana entzunikan,
zu bazuaz ta nik nun arkitu
zu bezelako launikan?
Jarrai dezagun aurrera ere
euskaldunak izanikan,
abisu ori egingo dizut,
nigan ez izan dudikan.

Bertso orrekin despeditu giñan. Bigaramo-
nean Bizkai aldera joan giñan, gure tokira beste
lagun batzuk etorrira.

Artzai arek, agindua txintxo-txintxo egin
zuan. Andik illabete batera-edo, nere aita eta
senideak bazekiten Basalgo gañean bertsoan eta
izketan ari izana nintzala, botella pattarra gau-
ean garo tartean lasai edanez.

Amezqueta'n, gerra ezkerro, galdezka izana
naiz; bañan ez det oraindano aztarrenik atera.

Amezqueta'n baditut ezagunak; bañan artzai
arek bere izen eta apeldorik eman ez baitzidan,
eta Amezqueta'n artzaiak amarretatikan zazpi
bertsolari baitira, ura zein zan jakiterik ez.

Iaioa eta artista zan, bada! Eta gerra artan
zer suerte izan zuan ere ezin jakin.

Bañan, bizi bada eta alako batez aurrera
azaltzen bazait, egunik zoragarriena neretzat ura-
xe izango da.

Len esan bezela, gu bertsoan aritzen giñan
bitartean, Elustondo tolosar ura bertsoak taki-
grafiaz artzen jarduten zan.

Elustondo au eta beste gure laguna, Beltxa,
Olaeta'ko Santa Krutz mendian il ziran bonba
batekin.

Artzai orrekin jardun nintzala bai, gogora-
tzen nintzan; bañan zer bertso ziran aztuta neu-
kan.

Bañan, orain denbora asko ez dala, Tolo-
sa'n orduko beste lagun batekin gertaturik, ber-
tso oiek erakutsi eta eman zizkidan. Eluston-

do'k, guk gabean kantatua, urrengo egunean letraz jartzen zuan, eta beste lagun orrek kopia bat jaso eta gorde.

Egun aietan, Urdiña kapitanaren baimenik gabe joaten baigiñan, ni aren bildurrez nenbillen. Etzigun ezer esan. Bañan, Bizkai aldera joateko eguna etorri zanean, erritan onela eman zidan:

— Lenago reketeak ez induten arrapatu milagro bezela, eta geroztik ere jakin diat bi-iru txandetan inguru oietan ibilli aizela, nere esanari kasorik egin gabe. Lotsagabe xamarra aizela bazekiat. Bañan ire oraingo lotsagabekeria neurriz fuerakoa izan dek. Ire bertsoak-eta artzeko, zertan eraman dek Elustondo nere ixilka?

Nik onela erantzun nion:

— Bearbada arrazoi izango dezu. Bañan gerrak, lengo zarrak ziotenez, otzak eta beroak berekin omen ditu, eta otzean berorako lan egin lezake batek.

Eta arek orduan:

— A, zerria! Arrazoi izango dek eta ala bearko dik. Emen ez baitek iñor asten. I, berriz, asi egiten aiz eta irekin norabait joan litekek.

Eta, onela, bostekoa eta besarkada eman zidan. Elustondo eta Beltxa ere inguruan ziran, eta laurok betiko lagun an egin giñan.

Bañan aiek irurak, ain gizon prestuak izanik, il ziran; eta ni, berriz, majadero xamarra, bizirik gelditu...

Gure Basalgo'ko egonaldiak orrela bukatu ziran, eta andik Bermeo'ra joan giñan.

(1) Beltxa au, Justo Baztarrrika zeritzan. Arakiña zan berez, eta gerran sukaldari ibilli zan.

Parre onela egiten omen zuan:

— Ja-ja-ja!

Eta *Ja-ja-ja* izengoitia jarri zioten. Ofizialak ere onela galdetzen zuten:

— *Ja-ja-ja* nun da?

Onela esaten omen zuan askotan:

— Gerra bukatutakoan, traje berriarekin eta gorbatarekin joan bear diagu etxera; ez abarka eta bota zar auekin.

(2) Elustondo onen izena, Patxi zan. Orrela esan dit Tolosa'ko adiskide batek. Alkain'ek izenik esan ez baitzidan, berari galdetu nion.

Adiskide ori karlista izaki, ordea, eta urrena onela esan zidan:

«Elustondo orri zor diot nik bizitza.

— Gerra asi zanean, ni emen, Tolosa'n, nintzan. Naparroa'ra alde egin nai nuan. Goiz-alde batean abiatu naiz, bañan batzokiaren aurretik pasa bear, eta or entzuten det:

— *¡Alto!*

Zein ote guardia egiten eta Elustondo ori. Onela galdetu zidan:

— Nora oa?

— Egia esango diat. Badakik zer naizen eta igesi niak.

— Alde egin zak, bada, emendik lenbailen! Alkarekin ikusten bagaitue, neretzat konpromiso aundia dek.

Arek ni detenitu bear ninduan noski; bañan lagunak giñan eta libre utzi. Orregatik, berari zor diot bizitza.»

BERMEO

Basalgo mendi ortatik Bermeo'ra joan giñan, batalloi osoa antolatu eta osatzera.

Bermeo'ra lendabiziko joanaldia egin nuanen, arratsalde batez, kontu xelebrea gertatu zitzaidan.

Lo egiteko, etxe baten seña eman dizkirate *Centro Popular*'ean: zer kale eta zenbaki eta abar.

Bermeo'ko erri zarra mendi baten egalean egiña dago, eta itxas ondoko ertzak oso apañak ditu, bere ordekak, zabaltokiak eta guzi. Garai batean, ordeka eta zelai oiek itxasoak bereak izango zituan. Ala ere, egun artatik onera askoz ederragoa dago ura ere, beste asko bezela, asko berritu dalako. Bañan oni utzi eta goazen asi geran gertaera orrekin aurrera.

Esan bezela, paper batean eman dizkirate kale eta etxe artako seña, banijoa kale batean betik gora, eta or topo egin det sardiña saltzen zebillen emakume batekin.

Nik bear nuana, arek, etxez-etxe baitzebi-llen, beste iñork baño errezago jakingo zualakoan, or galdetzen diot kale ori nun dagoan.

Galdetu badiot, galdetu! Ura zan izkera emakume arena! Parrez lertu nuan barrena. Ezerki entenitzen niola, zuk uste al dezu, irakurle? Ezta apurrik ere. Ura zan euskera, ura! Onela esan nion, arrituta, parrez ia eroturik:

— Bañan, etxeakoandre, zer nolako euskera daukazu?

Eta nere artean esaten nuan:

— Ni, oraindik ere euskera ikasten ari naitzela; bañan onek ere bazedukak ikasten lana.

Berriro ere galdetu nion kale ura ea nun zegoan, eta bai zera! Egun artan nik ez nuan abildaderik izan, aren izkerari ez belarririk, ez bururik eta ez ankarik billatzeko.

Erderaz asi bear izan nuan, eta orduan jakin genduan ongi alkarren berri. Bestela, alperrik zan.

Gero berak esan zidanez, arek nerean ongi ulertzen zidan, eta nik arena ez ulertzearekin arrituta zegoan. Ura zan arritzekoa, ura: nik ari ez entenitzea eta arek neri bai.

Gertaera onek, euskaldunak oraindik oso atzeratuak gaudela esan nai du, eta Euskalerriko leku guzietan euskera berdintsua jartzen saiatzen ez gerala.

Andik aurrera, askotan gertatzen nintzan sardin-saltzalle arekin, eta gerora biok ongi etortzen giñan, alkar ongi ulerturik.

Bañan lenbiziko egun artan, ezta kañabeta eta ezpata gibeletik sartu bazidan ere. Oraindik ere orrela gaude gu, euskaldunak.

Batalloia osatu genduanean, *Itxarkundia* jarri zitzaion izena. Eta komandante, Felipe Lizaso erreteriarra izendatu zuten.

Etxeberría eta biok emen osterá alkartu giñan. Gu Basalgo aldean giñan bitartean, bera Berriatua inguru ortan ibillia zan, mutil-talde batekin.

Andik egun batzutara (1), Bilbao'ko desfilea izan zan, eta ara joan giñan. Ez gu bakarrik. Ez dakit zenbat batalloi; bañan asko.

Egun ortan etzan oso eguraldi atsegiña. Euria eta kazkabarra lasai egiten zuan. Bañan gu beti oso ongi ibiltzen giñan jantziz.

Desfile au ikusten, izugarritzko jendea zan. Ni, sarjento bainintzan, saietsetik nentorren.

Hotel Carlton edo, obeto esateko, Euzkadi'-ko gobernuá zegoan etxe inguru ortara ia allegatu geranean, mutil gazte bat, amabost bat urtekoa, jendearen tartetik or irten da, oju egiñez:

— *¡Muera Euzkadi! ¡Viva el comunismo!*

Orduantxe pare-parean baintorren, mutur zikin ez-jakin ari, ori entzunik, *zast!*, ostikoa ipurtxulo inguruan eman nion.

Berriz oju egiteko gogoak kendu nizkiola uste det. An gelditu zan lurrean luze-luze, muturkada ederra eginda.

Beste egun batez, Bermeo'n geundela, motorista bat etorri zan, Etxeberria eta nigatik galde egiñez. Guretzako sobre itxi bat zekarren. Idiki genduan eta onela zion euskeraz, gutxi gorra-bera:

«Etxeberria eta Alkain gazte lagun anaikorak: Onela eskatzen dizuegu: gaurtik aurrera gure mende izango zerate, esploradore eta abar egiteko. Gure baimen guziak izango dituzute. *Estado Mayor* onek emango dizkizuen eginkizun eta aginduak, al dan ondoen kunplitzen saiatu bearko dezute. Erantzuna, baietz edo ezetz, zuek esan, al dezuten azkarren. Gaurkoz besterik ez. Agirre jauna eta abar.»

Firma orrela jartzen zuan. Bereala, motorista berarekin, baiezkoa eman genien, urrengo egunean arratsaldeko lauretan Sabin-etxean izango giñala esanaz.

Ala, gure *Itxarkundia* batalloiaren automobil batean, Sabin-etxe ortara joan giñan. An arkitu genituan Agirre, Leizaola eta abar.

Izketaldi bat egiñik eta kafe bat edo beste arturik, berak ekarri ziguten dokumento-papera antxe firmatu genduan biok.

Esan genien, gure faltean etzirala bein ere izango, eta egiñalak egingo genituala, egiten ari giñan bezelaxe.

Txolarte ortan esandakoak, dan-danak go-goan ez eduki arren, bat badaukat oraindik. Agirre jaunak, berak zeukan *Estado Mayorra* oso gogokoa zuala esan zigun, eta arek emango zizkigun abiso eta aginduakin konfiantza osoa iza-

teko, eta eskatzen zitzaiguna guk al genduan erarik onenean egiteko.

Gure batalloiak, len esan bezela, Bermeo'n izan zuan kuartela. Bañan andik aurrera, naiz-eta gure lagunak atsedeen-aldiak egin, Etxeberria eta biontzat etzan askotan olakorik izaten. Ia gelditu gabe, batera eta bestera ibiltzen giñan.

Egun batez, Berriatua eta Markina gañetik barrena ibilketa luze bat —geiena oñez, noski— egiñez eta bi edo iru egun igarota, Bermeo'ra etorri gera; eta, ango taberna batean, gure lagun Sebastian Garagorri'rekin topo egin degu.

Nagusia eta etxeakoak oso alaiak ziran, eta gure Sebastian ori oso maitea zuten, bañan ara zergatik: mendigañetan irabazten zituan txanpon geienak, an uzten zitualako. Eta, jakiña, azkeneko balantza, ez gorputzarena bakarrik, baita boltxilloarena ere.

Nagusi ura, Bermeo'n askok ez uste arren, bere bibote txiki eta guzi, falanjista zan. Guk, beste esploradore batzuen bitartez jakin genduan.

Gure lagun Garagorri ori nun eta nola egoten zan lendik jakiñik, taberna ortan sartu gera. Bañan, sartu orduko, gu ikusirik, exerita zegoan lekutik altxa da. Gu zerbait esateko asmoz giñan. Bañan bera erritan asi zitzaigun, onela esanaz:

— Zer da? Ni iltzera al zatozte? Nai dezutena egin nerekin, gaur beñepein sabela bete-beterik zeukat eta.

Orrelakoa zan. Alde batera arrazoi zeukan. Arek ongi asko ikusten zuan, gurekin mendira eta frentera joanda, iltzeko arrisku geiago zeukala, kale-txokoan baño.

Guk ez genion orregatik bein ere erritarik eman izan. Dirurik gabe arkitzen bazan, eskua luzatu eta lagundu bai, orduan mokadu goxoa-goak jartzen zizkigulako. Bera izan baitzan gure kozineroa Bizkai'ko mendietan.

Batek zertarako balio duan, artara beti lagundu bear zaio. Ori egiten ez baitegu, orregatik gabiltza askotan alkarrekin, gabiltzan bezela.

Bañan guk beti, al genduan guzia lagundu egiten genion Sebastian oni, gero mokadu goxoak berak ipiñi eta jateko.

Gizon nekatuak, mokadu goxoak jaten baiditu, gero lo ongi egiten du; eta lo ongi egitea baño zeru oberik ez da mundu guzian gizon nekatuarentzat eta edozeñentzat.

Eta guk, Sebastian oni eskerrak, jan eta lo ederki egiten genduan, eta orrela indarberritzen giñan.

(1) 1936, Azaroak 14.

URBINA

Azaroaren azkeneko egunetan, batalloi osoa atera giñan. Gure billa ez dakit zenbat autobus etorri ziran.

Aietan geren arma eta guzi sartuta, nora ginjaizen ezer ere jakin gabe abiatu giñan.

Gernika'n geldi-aldi bat egin genduan. Orduan, nere lagun Etxeberria'k, autobusetik kanpora ateratzeko deitu zidan.

Nik orduan ezertxo ere ez nekian. Bañan arek zerbait bazekiala, bereala antz eman nion.

Autobusetik jetxi eta galdetu nion?

— Zer dek?

Eta arek:

— Motell, Zarpa! (1) Ordena zorrotzak dizkiat Estado Mayorretikan. Gaur arratsean alkarrekin ibilli bearra izango diagu, erorrek nai baldin badek beintzat.

Nik erantzun nion:

— Urnieta'ko batzokian lo egin uan gau-
ean eman nian itza beti gogoan zeukat; eta ne-
re laguntza bearrez arkitzen baaiz, erorrek nai
deken edo agintzen diteken lekura, beti lagun-
duko diat.

Norbere autobusetan sarturik, ezer ez jaki-
ñean Ubidea'ra allegatu giñan.

Emen danok jetxirik, ni orduan Etxeberria
orren billa asi nintzan, eta onela gertatu zan:
ni an nenbillen batetik bestera autobus-illara
artan beraren galdezka, eta ura illara berean ne-
re galdezka.

Eguraldi gordiña eta zakar xamarra zan. Eu-
ri asko eta otza egiten zuan. Elur bustia ere bai
tarteka. Mendi guziak zuriturik zeuden.

Gure *Itxarkundia* batalloi ori, Ubidea'tik
Ollerias, Elosu eta Nafarrate aldera baztatu eta
sakabanatu zan. Erri auek artean etsaiaren men-
dean zeuden.

Gu biok, berriz, bertan gelditu giñan. Etxe-
berria'k, orduan, paper batean idatzita, Euzka-
di'ko gobernuaren agindu bat erakutsi zidan: Ur-
bina'ko erri ingurura joan eta zenbat indar ze-
goan ikusteko.

Nik orduan esan nion:

— I, Etxeberria: eta dirurik bai al da?

Erantzun zidan:

— Bai, motell. Lau milla pezta emen zeuz-
kat emanak.

Nik orduan:

— Bueno, i: aurrena egin bear diagu, ondo apaldu. Bizitzaren arriskua ikusten diat nik gaur guretzat; eta, badaezpada ere, obe dek ondo jan eta edanda iltzea.

Ala, biok, ezer abusorik gabe, Ubidea'ko taberna batean aparria egin genduan.

Ondoren, erriko saiets batera irten eta abitu giñan.

Nik artean ango berri ezer ere ez nekian. Etxeberria'k, berriz, estudiantua zeukan. Krokis bat ere bazuan.

Ollerias eta Elosu tartetik eta Billarreal ingurutik pasatzen dan ibaia artu eta arenertzari jarraitu genion.

Etxeberria pakete batekin zijoan. Alako batean, bidean luzaroan joan ondoren, onela esaten dit:

— I, Iñaki: paketea zabaltzera niak. Emen beste jantzi bat zetorrek guretzako.

Zabaldu zuan eta falanjista-jantzia azaldu zitzraigun. Eta, nere gogokoa ez izanik, onela esan nion:

— Pakete au idiki baño lenago, ez al ekiten falanjisten jantzia zala?

— Motell, Iñaki: nola jakingo nian bada nik?

— Ara, Joxe: naiago nian nik iru alako zeketeen jantziarekin joan, reketeak euskaldun deskuidatuak dituk eta. Urrengorako, alkarrekin ongi itzegin bear diagu, zer eta nola ibilli bear degun.

Onela, beintzat, lengo erropaz gañera, galzak eta gerrera urdiñak jantzi ditut. Nik, linternarekin, aurrena berari begiratu nion eta gero neroni.

Urrena or eman dit gorroa. Ura ere falanjistena, bere borla edo txintzarri eta guzi. Jantzi nuan eta onela esan nion:

— Oraintxe bai ematen detala nik Mussolini.

Lendabiziko jantzi-aldia onela egin bear izan genduan. Gero, makiña bat aldiz egingo gendua.

Nere gogokoa ez izanagatik, geienetan falanjisten jantzia izan oi zan; reketeena gutxixea-go eta soldadua oso bakanetan.

Etxeberría, nere ustez, irurogei kilo ere etzan izango. Nere pixua, berriz, sei bat arrua inguru izaten zan; irurogei ta amasei bat kilo, beraz.

Bañan, len esan bezela, lengo erropaz gañera jazten baigenduan, Etxeberría'k ia larogei bat kiloko gizona ematen zuan, eta nik larogei ta amar baño geiagokoa.

Ala ere, jantzi oiekin ez genduan bein ere okerrik izan.

Beste bolara batean ibai-ertzari jarraituaz, alako batez nere lagunak onela dit:

— Orain emen, Urbina izena daukan erri bat zeukagu.

Erri orren izena orduan ikasi nuan nik. Gero onela jarraitu zuan:

— Troparik bai ote dan jakitera etorri gaituk onera. Ori ikusi bear diagu.

Bañan errira sarrerarik ezin arkiturik gertatu giñan. Erria aurre-aurrean, kilometro batera-edo ikusten genduan. Bañan arako, ez zubirik eta ez biderik etzan.

Onela esan nion:

— Estado Mayorraren ordenak ik artu dituk. Bañan mundu ontan, agintzea errezagoa izaten dek, norberak egitea baño. Orain nun arraio dek erriko sarrera?

— Bai, motell, bai; arrazoi aundia dek. Krokis onek etzidak erri onen sarrerarik bear bezela erakusten.

— I, Joxe: ik igari ez dakik. Bañan nere bizkarrean jartzen baaiz, naiz ibaiak korriente aundi xamarra eraman, ire pixuarengatik pasako aut beste aldera. Katarro ikaragarria arrapatuko diagu, ordea.

— Ez, ez. Ibai oni aurrera jarraitu bear zioagu; eta nunbaitetik izango dik erri onek sarrera.

Noizbait ere, ibilketa luzea egin ondoren, alako batez zubi bat arkitu degu eta or egin degu Urbina'ra sarrera.

Guk, erri guzia soldaduz beterik egongo zala uste genduan; bañan etxe guziak ixil-ixilik eta itxita zeuden. Batetik bestera ibilli giñan, eta an etzan animarik ikusten.

Onela esan nion nere lagunari:

— I, Joxe: oneraño etorri gaituk eta emen etzegok zurrunga-otsa besterik. Esnatu bear dizkiat, bada.

— Bañan, Zarpa: zer egin bear dek, oiek esnatuta?

— Eta gerra denboran etsaia zurrungaka utzita, zer egin bear dek? Orrela etzegok gerra irabazterik. Oneraño etorri geran ezkeru, kanta bat edo beste kantatu bear diat.

— Ez adilla emen asi! Erotu al zaik edo zer zerri aiz i?

Onela asi nintzan kantari:

*Aunque la oración suene
yo no me voy de aquí,
la del pañuelo rojo
loco me ha vuelto a mí...*

Nere laguna, tiroka asiko ziran beldurrez, erriko pillare edo kontzejupe oietako batera bazartu zan, ni zaintzearren.

Bañan, kantari ari nintzan bitartean, leio eta atek zabaltzen asi ziran, eta or azaldu zai-gu gizaseme, emakume eta sekulako jende-pilla. Erri guzia uste det.

Onela esan nien:

— *Estas canciones se las dedico a este pueblo, porque sabemos que para mañana o pasado los rojos tienen preparado un ataque. Y, como a lo mejor morimos, nos estamos expansionando con buen humor, por si las moscas.*

Eta batek ardoa eta besteak ez dakit zer, erri artan etzekiten zer egin gurekin.

Nik erderaz Etxeberria'k baño geiago nekian; bañan geiegi ere ez. Eta euskaldunak ote giñan aiek galdetu eta guk baietz. Orduan oster a onela galdetu ziguten:

— *Pues entonces, ¿por qué vais contra los vascos?*

Nik erantzun nien:

— *Miren: yo ando buscando buenos vascos. Pero como hay muchos malos entre nosotros, voy contra ellos. Porque a la persona mala hay que eliminarla. Si Vds. no me comprenden hoy, me comprenderán mañana. El que mal anda, mal acaba. Tarde o temprano cae al hoyo. Por hoy, nada más. Con que adiós y hasta la vista.*

Ala, ango jende jatorrari agur egiñik, berriro zubia pasa eta, arunzkoan joan giñan bezela, ibai-ertzetik gentozen.

Onelako batez, gelditu eta Etxeberria'ri onela diot:

— Poxpolorik bai al daukak?

Arek arrituta:

— Zer bada?

Eta nik:

— Orain arriskurik etzeukagu, eta nik ez diat olako trajerik nai. Poxpolorik baldin badek, laister dek suturik.

Bañan, poxpolorik iñork ere ez baigenduan, erantzi, bildu eta putzura bota genituan geren traje aiek.

Ubidea'ra egunsenti aldera iritxi giñan. Nik
lo lasai egin nuan.

Bañan Etxeberria, zer ikusi genduan parte
ematera joan zan.

(1) Zarpa, gerra-lagunak Iñaki Alkain'i jarri zioten
izengoitia izan zan.

BILLARREAL

Andik bi edo iru egunera (1), Billarreal'ko atakea egin genduan. *Meabe* batalloia eta gurea, *Itxarkundia*, Ubidea'tik irten giñan.

Gure etsaiak, Elosu eta Nafarrate'n zeuden. Meabe batalloia, bereala eta ia tirorik egin gabe jabetu zan Elosu eta Nafarrate'z, naiz-eta Nafarrate inguruetan etsai batzuek mendigañetan utzi.

Gu, berriz, Ollerias eta bere gañak arturik, Billarreal'ek aurre-aurrean daukan ibaiaren ertzera allegatu gera.

Jakiña, an zegoan zubia, etsaiak dinamitarekin botea. Eta ibaia, aurreko egunetan euri eta elur asko egin baitzuan, urez bete-beterik zetorren. Ura ikusirik, geldiera bat egin genduan.

Saseta jauna zan gure kapitana. Saseta jaun orrek, Billarreal artzen, Ollerias, Elosu eta Nafarrate bezin errex zegoala uste zuan.

Ala, igari zekiten guziak ibai ura igari-edo pasatzeko agindu zigun, Billarreal bereala artu-

ko genduala eta. Eta, batzuek igari eta beste batzuek ol eta egur zarretan, zenbaitek pasa genduan.

Gure artilleriak ongi lagundu zigun egun guzian. Goiz-goizetik asia zan. Bañan aparte xamarretik, Ubidea ingurutik alegia, ari baitzan, etzuan Billarreal'ko kanpantorrea arrapatzen, inguru xamar ibiltzen bazan ere.

Kanpantorre ortatik kalte izugarria egin zигuten. Egia edo gezurra, espionajetik jakiñik geunden, torrean ametralladorekin guardiazibil erretiratu eta begi-bakar bat izaten zala, ikeragarritzko punteri onekoa.

Ibai ura pasa genduanak aurrera ginjoazen, Saseta kapitana gure aurretik zala.

Naiz-eta ibaia pasatzen eta abar torretik eta leioetatik guardiazibil begi-bakarrak eta danak ederki ikusi, erri-ingururarañ allegatu artean etzигun iñork tiro bat ere tira.

Orregatik, bearbada, geiegi fiatu giñan. Eta, alako batez, lenbiziko kale-ertz sarrerara allegatu geranean eta zabaltzen ari giñala, or ekin digute danak batera kanpantorretik eta abar.

Saseta iztarrean jo zuten, eta guk geren bu-rua al zan lekuan gorde egin bear.

Saseta ori, naiz zauritua izan, etxe-ertz artatik etxe-atzera gu bezelaxe bere oñez biurtu zan. Iztarra gomarekin lotu genion. Etzuan gauza aundirik; iztar-masallekoa baizik (2).

Egonaldi bat izketan egiñik, Saseta'k pixkanaka eta banaka erretiratzea erabaki zuan. Ala,

osterera ibai-ertzera allegatu giñan. Saseta artean bere beroan ibiltzen zan, naiz iztarra loturik euki.

Aurrena, Etxeberria nik bizkarrean pasanuan, eta Saseta ermuatar batekin utzi genduan.

Gu biok, kaminero-etxe batera joanik, andik edo emendik soka bat inguratu genduan. Ura arturik eta ibaia osterera pasarik, naiz Saseta'k igari jakin, soka-mutur bat berari eman nion, eta, besteari nik eldurik, beste aldera berrogei metro berago pasa giñan. Eta, jakiña, Saseta andik ospitalera bialdu genduan.

Gero emen zan koxka! Ura joanik, gu umezurtz antzera gelditu giñan, ez zerurako eta ez inpernurako. Etxe batetik aitak edo amak alde egiten badu, seme-alabak orduan konturatzen dira zeñen utsunean gelditzen diran.

Guri ere berdin gertatu zitzaigun Saseta jaun ori zaurituta, eta osterera lengo lekura biurtu bear izan genduan, burua makur-makur genduala.

Gero, illunabarrean, ibai-ertzetik Bitori alderago joanda, zapadoreak zubia egin zuten, guk gerok berai lagunduta.

Izugarrizko aritz eta platanoak zeuden an, ibaiari alde batetik bestera eragingo ziotenak. Aietako lau zugaitz aundi bota eta oso xamurra izan zan zubia egitea.

Zubi ori etzegoan, bestea bezela, torretikan bistan egiña, oso izkutuan baizik. Etzeukaten iñolaz ere ikusterik, eta orduan an etzegoan iñori aitzaki ematerik; ura pasa eta aurrera egin besterik.

Etxeberria'k eta biok, zubi ura eginda ikusi artean, ez genduan begirik ere itxi. Gure lagunak, berriz, lasai lo egiteko aurretik esanik, naiz lur bustiaren gañean izan, al zuanak al zuana egin zuan.

Zapadoreak zubia bukatu zutenean, geren begizko mutil batzuei guk ere ordubettxo bat lo egin bear genduala esan genien.

Artean amabi ta erdiak zirala uste det, eta jakiñik geunden, ordu bietan atakea jo eta Billarreal sonatu orri eraso bear geniola.

Etxeberria'k onela eman zuan agindua: erri atzeko lenbiziko etxe ondoraño allegatzean, danok etzanda gelditzeko, eta berak agindu arte ez iñork itzik eta tirorik egiteko.

Itxarkundia'ren konpañi guziak zabaldurik geunden. Guk, laugarrengoak alegia, atzetik lenngo kolpea eman bear genduan, besteak orduan aurretik erasotzeko.

Etxeberria'ren agindu oiek gogoan arturik, or abitu gera guziok xomorro-xomorro lau ankean. Bostean joandakorik etzan izango noski.

Gaurko añean eztul neronek ere ez nuan egiten; ez besteak ere. Eztula ez egiteko, bildurra bezelakorik ez da. Naiz-eta zigarro-errezaleak gure kuadrillan asko izan, gau artan baño jende eztul gutxiagokorik nik ez det sekula nabaitu.

Oso zail izango da beste egunen batean oinbeste lagun alako ixiltasunarekin arkitzea.

Juanito Aranburu zeritzaion nere lagun batek eta biok, fusil ametrallador txeko bat genduan. Naiz sekulako tiro-pilla egin, aren kañoia etzan lertzen, tiroengatik galdan gorri-gorri jarriagatik ere.

Juanito Aranburu ori Alkiza'koa zan, oso mutil leiala eta ausardi ikaragarritzkoa. Onela esaten zidan:

— Etxeberria txoro ori nun dabillen etzekiat. Ezin egon nauk tiroka asi gabe.

Etxeberria aurrera joana zan. Alako batez, or etorri da eta esan digu:

— Kañoi-bateri bat oso-osea ortxe zegok erriaren sarreran. Joan zaitezte ixil-ixilik ondo-ondoraño. Inguruan jartzen zeratenean, egin zazute deskarga bat ametralladorekin. Danak lo egongo dituk, naiz guardi bat edo beste euki. Deskarga orrekin, beren etzan-lekuetatik dandanak altxako dituk, eta zuek, *alto* emanaz, guziak arrapatuko dituzute. Iñor il gabe ori egitea bazegok, eta egin!

Arek agindu bezelaxe egin genduan. Deskarga egin genduanean, or atera dira arrapastaka beren *tienda de campaña*'tik, begietako makarrak kentzeko denborarik gabe eta onela oju egiñaz:

— Gora Euzkadi! ¡Gora Euzkadi! ¡*Nos entregamos!*

Ogei ta bost ziran danak. Etxeberria'k erdi-erditik asmatu zuan. Gau artan ederki asko nabarmendu zan, artzantza gauza askotarako eskola ona dala.

Etsai aiek geren lagunai entregatu eta atzeko aldera bialdu genituan. Eta gu an gelditu giñan, geren lau kañoi eta guzi.

Guretako iñork kañoi aiek manejatzen jakin izan balu, orduan bai guardiazibil begi-bakkar arek etzuala torretikan geiago tirorik tirako.

Juanito nere laguna eta biok pozez zorutzen geunden: ia tirorik gabe eta iñor il gabe, bateria osoa arrapatu, alajañetan.

Bañan ametralladorekin egin genduan tarratarrako tiro-otsarekin lotan zeuden guziak esnatu ziran, eta an ekin ziguten bazter guzieta-tik tiroka.

Kañoi aiei kasorik egin gabe eta ixil-ixilik ibillita kaleetan sartu izan bagiña, ordubeterako Billarreal gurea izango zala uste det. Bañan etsai guziak esnatuta, an etzegoan giro, alajañetan.

Alako batez, Urbina aldetik or datoz gure kontra bi kamioi blindatu, garai batean arrobietan ibiltzen ziran oietakoak.

Gu danok, aien motorraren saietseko txapari tira eta tira eta tira asi giñan, guritzearren; eta, minutu gutxi barru, bi blindatu aiek sutan jarri genituan.

Bigarrengo sake arekin, dan-dana egiña zegoala uste izatekoa zan. Bañan mesede bearrez, kalte izan genduan.

Blindatuak sekulako su-garrak jarri zituzten inguru aietan; eta orduan torreko guardiazibil arek, naiz begi-bakarra izan, ederki asko ikusten ginduan.

Baita ere bi edo iru tellatu-gallurretan, gu etzanda geunden ogei ta amar edo berrogei metrora, jarri ziran etsaiak. Aiek, bururik ikusten bazuten, burutik sartzen zuten.

Ez gerran bakarrik. Pakean ere berdin-berdin gerta litzaioke bati: ustez lenbiziko kolpea ongi egin, bigarrena ere bai, bañan irugarrena gaizki. Guri ere orixe pasa zitzaigun, blindatu aiei su emanda.

Jakiña, gu ere ezin tira gabe egon, naiz-eta askotan nora tiratzen genduan ez jakin. Eta ainbeste tira eta tira, kartutxerak bukatzen ari ziran.

Egunsentia allegatu zitzaigunean, or etorri zait gure buru egiten zuana, Urdiña tolosarra, eta onela dit:

— Alkain, oraintxe munizioak erre dizkiagu eta laister bat ere gabe gaituk. Ea, bada, kaminero-etxe artara joan eta fulamentua egiten deken.

Juanito Aranburu eta biok, geren fusil ametrallador arekin, txandaka ari giñan. Une artan bera ari zan, eta alako batez:

— Ai, ama! Ai, ama!

Lau bat metrora geneukan. Bereala joan nintzan. Eldu nion eta alperrik: kopetaren erdi-erditik zeukan balazoa. Nere Jesukristo Jauna esaten asi zan, nik lagundurik, eta berealaxe il zan, nere besoetan.

Urdiña ere laguntzen asi zitzaidan, eta onela esan nion:

— Beidok! Beidok! Makurtu adi!

Bañan makurtzen asi zan orduko, *zast!*, ari bular erdian balazoa. Au ere, Nere Jesukristo Jauna esanaz il zan (3).

Bi alako mutil jator une txiki batean iltzen ikusita, arritzekoa litzake negar-malkoa ez ixur-tzea. Negar-malkoz eta marru egiñaz, bi gor-putzak alkarren gañean gurutzea eginda utzi ni-tuan.

Eta, nere erritar Juan Elustondo'ri fusil ametrallador ura utzirik, an niak nere kapitan zanaren agindua betetzera, kaminero-etxe artara.

Bañan oñetan neuzkan botak, iltze-dunak, ru-soak omen ziran. Nik ez dakit amerikanoak baldin baziran ere, bañan bai oso ederrak zirala. Eta nunbait ere nere oñetan artean ez egon oituak, edo nere oñak ere ez aiekin.

Korrika min artzen nuan, beintzat; eta, mi-ñik granorik ere ez baita bein ere onik izan, ibai-ertzera allegatu eta nere amorruan or bota ditut putzura, etsaiak ez arrapatzeagatik.

Igaro det igari ibaia edo errioa, eta uraxe bai zala erioa! Kaminero-etxe ori bertan neu-kan. An sartu naiz, oñetan galtzerdiak bakarrik nituala eta busti-bustia. Ura nere otza!

Eta an zein arkituko eta, letxua baño fres-koago, gure buru egiten zuan bat. Ez det ize-nik esango, oraindak berak baño lotsa geiago daukatalako.

Orain ez dakit, garbi esateko, nere errital-di artan zer esan nion; bañan ikaragarriak bein-

tzat. Burura etorritako guziak. Eta, orain zerbait esateko baldin badauka, nigana etorri de dilla.

Etxe atzean bazeuden bi mando munizioz kargatuak. Bakoitzak zortzina kaja zeukan bizkarrean.

Mando bakoitzak mutil bana izaten zuan; bañan aiek, gure buruzagi ura kuxkurtuta ikusita, zer poza bear zuten, guri munizioa eramateko?

Auxe zan gure «Gora Euzkadi askatuta». Buruzagi jaun ari amaika aldiz entzuna nion ordurako dei ori. Bañan bear zan tokian ezer etzan ageri.

Ala, beñepein, bi mando oiek artu ditut. Ibai ertzean aurrera jarri nituan, eta neroni lurrean etzanda gelditu. Oraintxe okertzen ziran mandoak, bereala an nintzan korrika zuzentzera.

Mando bat iztarretik zauritu zidaten. Bañan arraio arek, zer egin bearra zegoan bazekiala ematen zuan. Ura nuan aurretik, eta ura, bere erren eta guzi, beti aurrera. Geroztik amaika mando ikusi eta ibilli ditut; bañan ura bezin leialik bat ere ez.

Nolabait ere, nere bi mando aiekin, bezperan egin genduan zubi berrira allegatu naiz; eta an arrapatu ditut, lagun usteko ez dakit zenbat alper-pilla.

Geienak, Gora Euzkadi kalean esaten zekitenak ziran; bañan nere mando zauritua baño okerragoak. Arek beintzat, zaurituta egon arren,

aurrera egiten zuan; eta lagun usteko aiek, ote tartean gordeta egon.

Bañan egun artan mugitu erazi nituan ederki. Bakoitzari kaja bana munizio bizkarrean ipiñi, eta neroni atzetik nintzala, onela esan nien:

— *¡Gandules y zarposos! ¡Venga para adelante!*

Eraman genituan amasei kaja muniziorekin, jo degu irugarren aldiz atakea. Bañan dan-dana aldrebes egin genduala uste det.

Orduan ere, zer gertatzen zan nere lagun Etxeberria'k igerrri zion. Ura bai zala berez argia eta pizkorra benetan!

Guk, Billarreal atzeko aldetik jo genduan atakea. *Loiola* eta *Larrañaga* batalloiak, berriz, Pagotxiki eta Alberti mendigañetatik jo zuten. Eta, gure saietseko piñudi batera allegatu ziranean, gu beren etsaiak giñala pentsatu eta orasi zaizkigu tira eta tira eta tira.

Ni, orduan, ildako bati botak kendu eta nere oñetan jazten ari nintzan; nereak, esan bezela, ibaiak eramana ziran eta.

Etxeberria inguratu zait eta onela dit:

— I, Iñaki: emen izugarria pasatzen ari dek.

— Zer bada?

— Lagunak alkar iltzen ari gaituk. Onak bereala gelditu bear dik.

Altxa orduko, Etxeberria'k arrazoi zuala ikusi nuan. Guk bagenekian etsaiak dan-danetara zenbat ziran erri barrenean. Bañan guregana,

piñuditik eta erritik, bala kazkabarra bezela zetorren.

Txingurriak bezela, makiña bat lagun il eta zauritu ziguten, beñepein, momentu batean. Lagunak lagunari tiraka!

Eta, Saseta zauritua eta Urdiña kapitana illa, gure konpañia umezurtz gelditua zan. Orduan, Etxeberria'k buruzagitza bere esku artu zuan, eta zaurituak jasotzeko eta illak bertan uzteko agindu. An etzegoan beste bide egokiagorik. Alaxe egin genduan, poliki-poliki Elosu aldera atzeratuaz.

Alaz guztiaz ere, Etxeberria eta biok, naiz busti-busti egon, Urbina aldera jira-biraketa bat egin genduan, ango eta inguruko berri beste egun baterako jakitearren.

Ibillaldi auetan sakabanaturik joaten giñan, bakoitzak bere esku-muturrean brujula eramani.

Orrela goazela, egur-pilla batetik or irten zait erbi aundi bat, eta, nere pistola ametralladorekin eiztari baten antzera bainijoan, tira diot eta ankaz gora erbi ori. Bera atera zan egur-pillaren gañean utzi nuan gaxoa. Zortzi bat libra bazan gutxienez.

Aurrera jarraitu nuan. Alako batez, biok alkartu gera, eta erbi bat bota eta egur-pilla baten gañean nola utzi nuan esan diot. Eta erantzuten dit:

— Erbia baño obe uan, torreko guardiaziabil tuerto ura bota izan bau.

Nik erbiarena jator-jator esan nion. Bezperan, gaueko amarrak inguru ortan egin genduan azkeneko jatekoa, xamurra gañera. Eta emertzitzi urte neuzkan, eta ibillaldi penagarriak gañera: ibai-pasatzeak, tiroka jarduteak eta abar eta abar. Etzan arritzekoa ni orduan goserik arkitzea. Ezta nere lagun Etxeberria ere. Bañan arek gorroto geiago zeukan Billarreal'ko torreko guardiazibil begi-bakar arentzat.

Ala, beintzat, Urbina'ra iritxi gera eta an etzegoan iñor; ezta zakurrik ere.

Bueltan gentozela, erbi arekin merienda ederra egingo genduala-ta, asmo oiekin nentorren, eta Etxeberria'ri onela diot:

— I, Joxe: eskubi alde ortan dago erbia.

Eta arek onela dit:

— Bai, eta torreko guardiazibil tuertoa ere, gu goazen baño eskubirago zegok.

Orrela, erbi gajoa an gelditu zan, eta obe. Etxeberria'k auxe esan nai zidan: egun artan ez niola erbiari tirorik tira bear, artean gure aurrean bere garaia etorri eta tiratzekoak ba-zeudelako.

Bañan ni goseak, eta goseak erremedio bakarra du: jatea.

Berriro ere sakabanatu giñan. Eta ondo go-goan det, orrela gentozela, pago baten atzetik nola esan zidaten alako batez:

— Iñaki, emen al ator? Motell, ire zai nitxioken.

Nere lagun Jose Berakoetxea zan. Urrena onela esan zidan:

— Etxeberria nun dek?

— Beste alde ortatik zetorrek. Laister azalduko dek onera. Ekar zak zigarro bat, ni dandana busti-bustia negok eta.

— Bai, motell. Eldu zaiok. Gaur danak me-rezi dituzute Etxeberria eta biok.

Onekin gauza bakarra esan nai zuan. Etxeberria'k erdiz-erdi asmatu zuala bere garaian atzeratzea, bestela danok an garbituak izango giñala eta.

Zigarro ura erre eta Elosu'ko errira joan giñan, eta emendik Ubidea'ra. Emen autobuse-tan sartu eta Zeanuri'ra, ango etxeetan lo egi-tera.

Lo egin eta goizean jo digute korneta. Bañan ez dakit erdiak ere osatu bagiñan. Bezperan ildakoak asko ziran, zaurituak ere bai; bañan ainbesterik ez. Batzuek egin zutena au izan zan: batek buruko miña zeukala, besteak ankekoa edo saietsekoa, eta besteak bildur galanta eta bere burua al zuan tokian izkutatu.

Nik ori errex ulertzen det. Bañan amorru ematen zidana au da: atzeraka asten ziran aiek, kale-zuloan berak ibiltzen zirala aurreraka.

Alegia, berak sasiari su eman eta besteri itzali arazi. Gaurko egunean ere olakorik asko dago, eta izango ere bai (4).

(1) 1936, Azaroak 30.

(2) Saseta iztarrean jo zutela esaten du Alkain'ek. Euzkadi egunkariak, berriz, 1937-II-24'an, Saseta'ren il-berria ematerakoan, onela dio:

«Fue herido dos veces. Una, en las posiciones de Andatza. Recibió aquí dos heridas, en una mano y en una pierna. Poco después volvió a la brega, animoso como siempre. Más tarde volvió a ser herido en una mano en Legutiano. (Billarreal'en, alegia.)

No quiso retirarse esta vez y continuó al frente de sus soldados.»

Ez datoz bat, beraz, Alkain eta Euzkadi.

Euzkadi onek dionez, Billarreal'ko atakea jo zuten gizonak, Saseta'k antolatu zituan:

«El fue el organizador de la brigada que llevó a cabo la difícil operación de Legutiano...»

(3) Euzkadi, 1936-XII-6:

«...Hoy nos toca agregar un nombre más a la lista de heroicos defensores de la libertad euzkadiana. José de Ugarte Goikoetxea, capitán de la compañía Euskalduna, afecta a la columna Itxarkundia, ha sucumbido en la flor de la juventud en la llanura alabesa, el día primero del corriente mes.

Joxe Urdiña, el popular tolosarra, fue uno de los que desde la posición de Zubeltzu colaboró a la heroica y malograda defensa de la ciudad de Irun. El quien, al frente de su compañía, se granjeó el calificativo de «una de las compañías más fogueadas y valientes de las columnas gipuzkoarras». Nuestro inolvidable Urdiña, quien se ganó las simpatías de los vecindarios de Loyola, Saturraran, Gernika, Bermeo y de todas las plazas que han sido testigo de su carácter afable, campechano y jovial.

En el pueblo alabés de Legutiano yacen, por hoy, sus despojos mortales, junto a los de otros varios de la heroica compañía Euskalduna...

La esposa querida, el umetxu idolatrado de nuestro entrañable amigo fueron el único testamento que nos legara en inolvidable conversación mantenida unos cuantos días antes de que aconteciera el desenlace fatal...»

(4) Euzkadi, 1936-XII-1:

«El ejército vasco... ocupó Etxaguen, Cestafe, Elosu, Nafarrate y Urrunaga...

El ala derecha logró llegar hasta el pueblo de Elosu. Los facciosos hostilizaron a nuestros gudarís con ametralladoras que tenían colocadas en la torre de la iglesia. Pero su empuje trajo como consecuencia la toma del pueblo a media mañana.

...inició entonces una incursión por las cotas inmediatas, camino de Legutiano. El movimiento envolvente iba a producirse de forma admirable, ya que la columna que operaba en la zona izquierda avanzaba también por las otras cotas, en combinación con la del centro. En forma de tenaza fue cogiéndose Legutiano, avanzando siempre. El pueblo quedó desbordado en bastante extensión por ambos lados, estrechándose poco a poco el cerco. A la noche se encontraban nuestras fuerzas a 200 metros, aproximadamente, de Legutiano, esperando la orden definitiva de ataque para apoderarse de él, ya que su situación se hace insostenible...»

* * *

Euzkadi, 1936-XII-2:

«Ayer quedó cortada la comunicación por carretera entre Legutiano y Gazteiz. El cerco de aquella localidad se va estrechando progresivamente.

...ayer se estrechó aún más el cerco de Legutiano (Villarreal). El enemigo, sin embargo, se hace fuerte en la defensa del pueblo.

A primeras horas de la noche cesó el intenso tiroteo, continuando los «paqueos» en las distintas zonas. Pero a eso de la una de la madrugada se generalizó el fuego, funcionando magníficamente nuestras ametralladoras y la fusilería. Las descargas eran cerradas, y es de suponer que quebrantarían al enemigo. La lucha siguió en las horas restantes, haciéndose más encarnizada a partir del amanecer y durante todo el día con más o menos intensidad.

Favorecido por las sombras de la noche, ya para amanecer, el batallón Itxarkundia, con su comandante Lizaso, efectuó una incursión por el costado derecho

del pueblo, penetrando en tres casas, volviendo más tarde a sus posiciones anteriores para seguir combatiendo y tomar contacto con el resto de las fuerzas y realizar una acción conjunta...

...este avance arrollador trajo como consecuencia el corte de la carretera de Gazteiz entre Legutiano y Urbina.

Inmediatamente de tomarse posición tan importantísima, ya que con ella se impedirá que el enemigo reciba refuerzos de la capital arabarra, se procedió a efectuar trabajos de fortificación, habiéndose preparado unos parapetos en sitios estratégicos, desde donde se cortará todo intento de esa naturaleza por parte de los rebeldes. Fruto de esta acción de nuestras fuerzas ha sido la captura a los requetés de tres camiones de munición que les eran enviados desde Gazteiz, pedidos, por lo visto, con urgencia.

...Llovió mucho, y el azote continuo del agua y el estado del terreno impidió realizar los movimientos necesarios.

No obstante, en una nueva incursión nuestras fuerzas volvieron a ocupar tres casas de Legutiano, en las que se han quedado para hostilizar desde ellas a los rebeldes.»

* * *

J. M. Martínez Bande: La guerra en el Norte:

«Jornada del 30 de noviembre.

...Ante Villarreal la preparación artillera es muy intensa y dura toda la mañana. Por la tarde se inicia el ataque, interviniendo tres carros Viskers por la carretera de Durango y varios blindados por la de Bilbao, y numerosos milicianos tratan de envolver el pueblo descendiendo desde el Maroto, que han ocupado primero.

A las cinco de la tarde llegan de Vitoria algunos refuerzos, mientras que otros se reparten por el sector de Gopegui y el propio de Urbina, y ya de noche entran en Villarreal dos blindados con municiones y dos ametralladoras...»

«Jornada del 1 de diciembre.

...Por lo que respecta a Villarreal, la lucha se mantiene durísima a lo largo de la jornada. Varios batallones presionan sin cesar por todas partes, haciendo un verdadero derroche de munición, ocupan Albertia y las lomas del sureste del pueblo y llegan hasta unas casas situadas al sur...

La localidad ha quedado cercada por la acción del fuego enemigo. Un convoy de camiones, que al amanecer trató de penetrar en ella, es detenido...»

* * *

Loiola *batalloiaren* gudari izan zan Franzisko Lete (Patxi Estra) azkoitiarraren libreta batean, onela esaten da:

«Gauga Durango'n igaro genduan, eta urrengo goizean, igandean, Otxandiano'ra iritxi giñan. Eguna eta gauba emen igaro, eta urrengo goizian, astelena, Deun Ander eguna, bai egun gogoangarria, urten genduen Legutiano-Villarreal aldeko mendietara, eta guda-sailla bi puska egin genduan: erdi bat eskubitik, Larragain, eta beste erdia, gurea, Pagotxiki, ezkerretik.

Itxarkundia ere eskubitik Nafarrate aldera gendun, eta ikaragarri gogor eta ausarditsu jokatu zuan.

Egun ontako burrukaldian, eziñ ukatu, mutillak jausi zitzaizkigun, bañan garaipena guria izan zan, eta Itxarkundia'kin batera Legitiano'ko atetara eldu giñan, eta, naiz-da burrukaldi aundienetan ibilli eta eguraldi txarrenetakuek egin, igandea eta Ama Sortzez Garbiaren egunean jaupa deuna entzun genduen mendian.»

* * *

ITXARKUNDIA SAILDIA LEGUTIANO INGURUAN

«Agindu digute aurrera ekiteko. Bermeo itxastar uri zoragarria utzita, Ubidea aldera goaz. Bizkai ta Araba'ko lurralde guziak urez estaliak daude. Euria atertu gabe ari dualarik, arritzeko ez da non-nai ibai edo erre-karen bat arkitzea.

Gaberdian iritxi gera Ubidea'ra; laño beltz aiek euria dariote oraindik ere. Urrengo egun guzia ere orrela, eta gu itxoiten egoaldi onari, aurrera ekiteko.

Etorri da eguna, Ander Deuna, abertzaleontzat ain gogoangarria, euzkotarrentzat ain maitagarria, gure aurrekoak egun ontan zapaldu izan bai-zituzten gure etsaien gudarozteak, gure aberriaren arerioak euzkolurraldetik bidalduaz. Guk ere egun ontan asiera emateakin, itxaropen osoa datorkigu gure biotzetara. Oldozpen oiek nere buruan daramazkitela, ekin diogu Legutiano aldera.

Aurretik, Ollerias errian, atsedean apur bat gure gorputzari eman, sabelak bete, gure buru gañian pazisten egazkiñak dabiltzan bitartian, eta, Lizaso aurretik degularik: ¡Aurrera!

Ollerias arabar erri koxkor bat da. Amabost edo ogei etxe inguruan izango ditu. Nekazaritza bizi dira. Bere basetxe ta mendietan gure euskera zarra oraindik bizi da; zarrak eta gazteak euskera goxo au erabiltzen dute beren izketaldietan.

Atsaldeko ordu bi ta erdietan, Ollerias'tik igarotzen dan bidetxabaletik kilometro erdi bat ibili ondoren, Itxarkundia saildia eskubi aldetik mendiratu zaigu; ezberretik, berriz, Araba saildia dijoa. Ondo bananduta goraka goaz, laister ikusteko Legutiano. Iru bat kilometro Ollerias erritikan. Emendik oso eskubian eta pixka bat atzeraxeago, Elosu ikusten da. Poliki-poliki mendiaren zabalera guzia artzen goaz, gure Lizaso-ren «aurrera!» esanetara.

Bitartian gure kañoiak, eguardian utzitako lanari ekin diote, goiz guzian Legutiano aldera zuzendu baidi-

tuzte beren suak, beren ao zabaletik sua dariote orain ere, erri guzia garretan jarriaz. Ikusi biar, sinixteko, euzko gudariaren trebetasuna. Zaurituak erortzen ari badira ere, len baño adore geiagoz, len baño kemen geiagoz dijoa. Bertaratu dira. Bosteun bat metro besterik ez errira irixteko eta zapla!, guzia ondatzeko, aurreko egunetako euriaz aunditutako ibai bat, eta, au gutxi baltiz, gaba gañian. Ango zugaitzak moztutzea gudariak igaro ditezen, aurrera jarraitzeko asmo bizi-az, emengo igari egin bearrak, euzko aldeko ots eta zalaparta guzia alperrik, era ontan jarraitzen gaitza ta arrixku aundikoa izanik, goizerarte itxoin bear aitzenian.

Zapadoreak gau guzian lanian, igaro lekuak antolatu, beribillak igarotzeko botatako zubia ipiñi ondoren, goizeko lauretan ekin genion aurrerakadari.

Emengo alde banatatik odol isurtzea! Esku batian fusilla, bestean bonbakin, bost edo sei etxe artu ziran. Gazteiz aldetik zetozten lau beribil aundi munizioz beterik reketeak berak su eman zioten bildurraren bildurrez; leioetatik tiro batera, tiro bestera, bonba an eta emen, orko kañonazuak ez ziran txantxetakuak; tamalgarría ordea su-garra bukatzen zijoan, legoiak gordeko ez luketen eran zaindutako etxeak, ainbeste odol eta bizi galdu ondoren, utzi bearra izandu zuan. Emengo gertaera asko ta asko eztira aztutzekoak.

Luze dijoa idazki au; baña, ala ta guztiz ere, ez det bukatu nai Gorostidi bat, eta bestia, gure lagundiko buru egiten zuan eta guk ain maitekiro deitzen genion bezela *Urdiña*'ri, erritar eta lagunak biak, lerro batzuk oroigarri zuzendu gabe. (G.b.).

Lenengoak, aitzeneko bonba botatzeakin batera erio-tza arkitu zuan. *Urdiña* zana, berriz, beti aurretik zebillen ikasbidea emanaz mutillei (ontan berdin jokatu dute izardun guziak), «Beti aurrera!» zion, eta bate-donbategen oartu zionian bost bala besterik ez zuala, «Naikoa dek orrentzako» esanda, goruntz len baño bi-ziago ekin zion, geiago ez altxatzeko erori zan arte. Orduan ere bere aizken itzak oiek izan ziran: «Aurre-ra, mutillak, guria dek-eta!»

Ollerias'tik, *Euskalduna*'ko gudari bat.»

* * *

Ikasi degu idazlan orren egillea nor izan zan: Tolosa'ko Estanis Urruzola, *Uxola* idazlea.

Inprenta-utsegite batzuk zuzendu ditugu. *Euzkadi*'k onela zion: *nor-nai, ikisteko, sua, aitxeneko, bere, orrek, saldia, onek*. Ez bat ere erantsi degu.

NAFARRATE

Zeanuri erritik ostera Elosu'ra joan giñan. Onera allegatu eta bereala, gosaria eta egun guziko janariak eman zizkiguten.

Ango plazan gosaltzen ari giñala, bi kaño-nazo or sartu dizkigute erdi-erdian, eta dozen erdiren bat an il ziran, beste zauritu-mordo bategin.

Ildako iru edo lau, oñatiarrak ziran, oso mutil jatorrak. Txantxikutarrak esaten genien. Ez dakit zergatik; bañan alderdi ortan oitura aundia dute oñatiarrai ori esateko.

Andik atera eta, baztarka-baztarka, Nafarrate'ra igo giñan. Allegatu ordurako, illunbista zan.

Erri au, Bitori aldetik begiratuta, gain batean dago; bañan inguruan baditu altuagoko beste mendigain batzuk. Udarako erri polita, bañan negurako otza.

Nafarrate erri ortan, *U. G. T.* - 14 batalloia zegoan. Bañan oso nekatua eta aldaketa egitera joan giñan.

Etxeberria eta beste lagun asko, erri barruan eta erri inguruko aldapa aietan jarri ziran. Ni, berriz, erritik eskubiko mendigain batean. Nere lagunak nekatuak zeuden, eta ni ere bai, jakina.

Pareta zar baten atzean geunden. Ari begiratuta, bazirudian len ere an gure aurrekoak geran ibilliak zirala.

Etzan bero-usai aundirik. Antxe igaro genduan gaua, otzak madarikatzen.

Etsaia oso aldean zegoan, berreun bat metrorra, ondoko eta altuagoko gain batean.

Ortxe laurak inguruan, nere lagunik geienak zurrungaka lasai-lasai zeuden. Ni, berriz, zigarroa erretzen ari nintzan. Alako batez, ia us-te gabean eta neroni ere erdi lotan nengoala, *zast!*, batek aurreko aldean linterna piztu zidan. Eta onela dit:

— *Camarada, a ti te conozco.*

Nik erantzuna:

— *Pues yo a Vd. no.*

Konsijnarik eskatu ez baitzidan, nik ez dakit nola ez nuan gizon ura garbitu. Ezagutzen ninduala esan zuanean, ni ez nintzan ezertaz ere gogoratu. Bañan berak onela dit berriro:

— *Tú te llamas Iñaki.*

— *Sí, señor.*

— *Tú estuviste a punto de ser muerto por mí en Urnieta. Pero ahora, al verte aquí vigilando, me doy cuenta de que hice bien perdonándote la vida.*

Nik orduan esan nion:

— *Entonces Vd. es el comandante Mario.*

— *Así lo soy. Anteayer me enteré de que tienes un amigo y de que operáis con valentía. Me alegro, pues, de no haberte matado.*

Urrena, onela galdetu zidan:

— *¿Cuántos chicos sois aquí?*

— *Me parece que somos veinticinco.*

— *Son pocos. Te mandaré otros tantos dentro de pocos minutos. Vas a dirigir esta operación: esa cota en la que están los enemigos, vas a tomarla según tu parecer y entender. A ver qué nos haces.*

Bereala, ogei bat edo ogei ta amar bat mutil bialdu zizkidan.

Komandante arek ainbesteko konfiantza nigan jarrita, zerbait egin bearra zegoan. Nere burua nekaturik, buruzbide au atera nuan, nere artean esanaz:

— Neroni ere, tontoena bostak inguru ortan egoten nauk. Besteak ere ola egongo dituk: lo zorroan eta zurrungaka noski.

Bostak baitziran, onela esan nien an bildu ziran erdiai:

— Ez badegu mendigain ori artzen, zuek leku ontan egon lasai.

Beste erdiai, berriz, onela esan nien:

— Zuek, mendi onen egaletik, abaniko bat egiñik eta tirorik tira gabe, atzeko aldera sartu bear dezute. Ni erdi-erdiatik joango naiz, nere

pistola ametralladora onekin eta zortzi esku-bonba auekin. Nik esku-bonbarik tira artean, iñork ere ez tirorik tira eta ez itzik egin. Etzanda egon lasai. Eta, ni esku-bonbak tiratzen asten naizenean, eskuetara etorriko zaizkizue or dauden txori guziak.

Orrelaxe egin genduan. Mutil guziak jator-jator portatu ziran.

Bañan beti izaten da alako kezka bat, esana egin ote duten edo ez duten egin. Badaezpada ere, aurrena bi aldeetara jira-bira bat egin nuan, arratoia bezela, nola jarri ziran eta nere esana kunplitu ote zuten begiratzera.

Bi arrapatu nituan, kuxkurtu eta atzera geldituak. Beste guziak norbere lekuetan zeuden, iñork zigarrorik erre gabe eta itzik egin gabe.

Oiek danak orrela ikusirik, neroni, arrastaka-arrastaka, beren trintxera-inguraño sartu naiz.

Esku-bonbak tira nituanean, or esnatu dira guziak, eta trintxeratik igesi atera, xaguak beren zuloetatik bezela.

Nere lagunak, tirorik egin gabe, dan-danak korruan arrapatu zituzten. Ogei ta iru prisionero egin genituan.

Iñori ezer ikuturik eta gaitzik egin gabe, entregatu bear ziran lekura entregatu genituan.

Mario jaun ori, bereala igo zitzaidan zorionak ematera, besarkatuaz eta abar.

Egunsentia zan. Beste mendigañetako etsaiak igesi zijoazela ikusirik, onela esaten nion Mario jaunari: gure batalloiko mutillekin eta

beste batalloien laguntzarekin, bereala artuko gendukela Bitori.

Mariok sinistatzen zidan. Bañan Estado Mayorretik, Ibarrola'rengandik alegia, Nafarrete'ko mendigain ura artzeko eta bertan gelditzeko ordena zuala esan zidan.

Eta an gelditu bear izan genduan, ez zerurako eta ez inpernurako.

Geren katalejoarekin, jendea Bitori'tik ateratzen ari zala ikusten genduan. Errioja aldera jotzen zuten, batzuek kamioz eta besteak bide-txiorrez eta soroz-soro.

Ori ikusirik, orduan eta amorru geiago. Onela esaten genduan:

— Mendigain larru-gorriarik dagoan ontan geldirik egotea baño, obe genikek, iñori kasorik egin gabe, bereala Bitori artzera joatea.

Ordurako konturatua nengoan, jendea alde egiten asten zanean, aurrena kargu zeukaten gizonak eta aundi-jende orrek alde egiten zutela erri bakoitzean. Nere artean onela esaten nuan:

— Aundi-jendea iges asia zegok. Orain joango bagiña, txiki-jendea laister genikek besarka eta muxuka.

Antxe asi zitzaizkidan duda guziak, lengoak eta ordukoak, barrena sartzen. Guk orduan geneukan sasoiarekin eta gogoarekin, ia ordubeterako Bitori'ko plazan giñan.

Bañan, erderaz esaten dan bezela, *el que manda, manda*; eta an gelditu bear izan gen-

duan, ixil-ixilik eta bildur-bildurti, mendigain artan.

Izan ere, mendigain ura soil-soillik zegoan. Ezta zugaitz bat ere. Txillarra bakarrik, eta au ere motza. Iñun gaizki gelditu bagiñan, antxe bai gelditu giñala benetan gaizki.

Ortaz gañera, etzegoan ez lur-zulorik eta ez trintxerarik, eta egiterik ere ez, alik-eta illundu arte.

Etsai batzuk beste gain batean geldituak ziran, eta andik saietsez garbi-garbi arrapatzen zuten gure mendigain ura. Iñor deskuidatu eta zutik jartzen bazan, edo burua altxatzen bazuan, laister zuan balazoa.

Andik ordu pare batera, or ikusi ditugu bi trenkada, *mercancías* esaten zaien oietakoak, Miranda aldetik Bitori'ra sartzen. Etxeberria orduantxe etorria zan eta onela dit:

— Iñaki, laister emen zetorrek guretzat jasara. Or etorri diran bi trenkada oiek, guretzat konpite txarrak zekarzkitek, eta guk emen zulorik egiterik ez gau illuna arte.

Ura bai zala negargarria benetan. Olloak kotan bezela, kuxkur-kuxkur eginda an egon bear. Ura bai zala egiazko makurtasuna. Ez da, ez, alako espetxe eta kartzelik. Ura zan nai eta ezin ezer egin.

Etzuten ordu erdirik igaro, gu atakatzeko gauzak antolatzen. Bereala, sekulako kañonazopillak asi zitzaizkigun. Tropak guregana nola zetozen ikusten genduan, eta ezer egiterik ez.

Alako batez, esku-bonbak botatzen asi zaizkigu. Gu ere bai mendiaren atzeko aldetik, guren fusillen muturretan baioneta sartuta.

Bañan berak ere atzeko aldetik; etziran gañera azaltzen. An naiko lanak bagenituan danok ere. Lenengo saioa, beintzat, orrela bukatu zan.

Andik laister, ostera saioa. Bañan oraingoan sekulako zaldi-sallarekin. Etxeberria'k, aiek nola zetozen ikusirik, onela dit:

— I, Iñaki: ametralladora bat artu eta, txillar-tartez-tarte, or beko zabal ortara joan bear diagu. Bestela, emen danok ilko gaituk.

Alaxe egin genduan. Jetxi gera txillar tartetik lurrean arrastaka, eta alako txoko batean jarri.

Andik ain egoki arrapatzen genduan zaldizkoen etorrera, eta bai goizean artutako mendigañaren espalda ere. Txillar aundirik etzegoan, eta gu antxe, lurrari musu emanaz.

Iru lagun giñan: Etxeberria, ni eta irugarrena Luis Arregi, azkoitiarra, nik ezagutu detan mutillik iaioenetako bat. Gerra ezkeroztik ez det aren berririk jakin. Ez dakit bizi dan ala illa dan. Bizi bada, liburu ontatik nere zorionak eta agurrak.

Zaldizale oiek arro-arro zetozen. Aiek etzuten pentsatzen ere, bidean, zabal-leku aietan, ezeren oztoporik izango zutenik. Aiek, mendigain artaraño etsairik etzegoala usteko zuten. Gizagajo aiek ere ez izan guzizko maleziak.

Gu, iru lagunok, patxara-patxaran eta il edo

bizi, ortxe eun bat metrora inguratzen utzi genien.

Etxeberría'k pistola ametralladora zeukan. Luis Arregi'k ere, pistola ametralladora. Eta nik, fusil ametrallador bat, berrogei ta bost peinerekin.

Berrogei ta bost peine aiek katua bezela lurrean arrastaka eramaten, nekaldi ederra izan genduan. Aiekin kaballeri ura ez zatitzekotan, gu zaituta geunden. Onekin esan nai det gure bizia antxe jokatu genduala, bein bear da ere.

Zaldizale oiek, zabaldurik eta arrai bat egiñik, orruka eta bullaka zetozen. Nere ustetan, pattar-puskaren bat edanik zeuden; *asaltapara-petos* alegia. Izan ere, Bitori'tik ateratzean, etzuten *vitamina C* artuko. Beintzat, oso itxututak etorri ziran guregana.

Ni ezin egonik nengoan. nere fusil ametralladorarekin tiroka asi gabe. Etxeberría, berriz, naiz berez nerbioso xamarra izan, oso buruzkoa zan, eta onela esaten zidan:

— Iñaki, egon adi lasai, egon adi lasai! Emen gu ez gatzik iñork ikusiko eta! Utzi oraindik geiago arrimatzen.

Izketa auek danak minutu erdi barruan ziran. Alako batez, eun bat metrora zeudenean, onela dit:

— Benga, Iñaki! Asi, motell!

Asi gera irurok batera. Nik, *ta-ta-ta-ta-ta*, fusil ametralladora alde batetik bestera mugitzen nuan, arraia bat bezela egiñik.

Zaldiak, zauriturik, *iiiiii* irrintzi egiten zuten eta zutik jartzen ziran, bi eskuak gora altxata. Orduan, jakiña, gañean zijoana lurrera; eta zaldia, naiz zauritua egon, korrika ostera Bitori aldera, len etorri zan bidetik.

Nik lenagotik astoak zer egiten zuten banekian; bañan zaldiak ez. Egun artan ederki asko ikasi nuan.

Gañean zijoazenak, noski, dan-danak zauritu eta illak etziran izango. Ori badakit. Bañan zutik igesi abiatzen zana botatzen nuala ere ongi dakit.

An etzitzaigun guri iñor geiago azaldu; ezta txingurririk ere.

Orduko nere tiro-tiraketa sekulan baño azkarragoa izan zan, eta bear ere bai. Azkarregia benetan fusil ametralladoraren kañoiarentzat.

Peine asko erre ondoren, berria sartzen ari nintzan une batez, kañoiá, naiz egun argi egon, errementariaren aizkoragitean bezela galdatua zegoala ikusi nuan. Eta, peinea sartzerakoan, kañoiaren ikutu txiki batez iru beatz erre zitzaizkidan.

Ura ere, Txekoeslobakia'n egindako fusil ametralladora zan.

Geroztik askotan ikusi nituan, ura baño gutxiagorekin, fusil eta ametralladorak kañoiá lertzen. Bañan egun artan, zerbaitetan suerte bear eta Jaunak ala naita, oso arma ona izan genduan benetan, geren estuasun artan.

Irurogei bat zaldi etorri ziran, eta geien-geienak utsik bialdu genituan Bitori aldera.

Leku artan egotezkerotan, munizio eta ametralladora fresko eta berriak bear genituan. Eta, olakorik ez baigenduan, lengo mendigain artara biurtu giñan.

Bañan erderaz bada esaera bat: *donde las dan, las toman*. Orixe ber-bera gertatu zitzaigun egun artan.

Guk kaballeriari egin genion azarikeria, etsaiaren infanteriak guri egin zigun. Berak ere iaioak izaki lurrari musu emanaz ibiltzen. Guk ezertxo ikusi gabe, saietsera sartu zitzaizkigun, eta andik, uste gabean, tiroka ekin ziguten.

Une artantxe, C.N.T.'ko batalloi oso-oso bat zetorren guri aldaketa egitera. Ango berri ez jakiñik, danak zut-zutik eta lasai sartu ziran. Baita bereala erori ere, batere gezurrik gabe, berreun bat mutil. Asko eta asko bertan il ziran; beste batzuek zaurituta gelditu.

Ordu pare batean, an etzan gauza onik izan. Burua zerbait altxatzen zuanak, burutik zuan tiroa.

Gure artean, C. N. T.-koengatik gaizki esaka askotan jarduten giñan, atso-gixonak zirala eta abar. Oietako bat neroni nintzan.

Bañan egun artan burua berengana makurtu nuan. Garbi ikusi bainuan, etzutela sakeatzen bakarrik ikasi, baita ere bear zan garaian arpegia ematen, mendi larru-gorri bizi artan eman zuten bezela.

Esku-bonbak tiratzen asi bear zanean, Etxeberria'k beti neri ematen zidan egiteko ori.

Ara zergatik: Nik neronek ez nuan iñoiz gure aita arri tiratzen ikusi. Bañan Gipuzkoa'ko arrikalaririk onenetako bat izan omen zan. Bein batez, beintzat, apustu bat onela egin zuan: berrogei duro, iru arri erdiko zulorik gabe berak aukeratuak artu, eta aietako batekin, Ormaiztegi'ko tren-zubi azpiko kamiotik arrika tira eta zubiari eragin baietz eta ezetz. Joan ziran eta lendabizikoan zubiaren baranda jo omen zuan. Bañan bigarrengoan, sei edo zazpi metro goragotik pasa zuan arriak zubi-gain ori. Irugarrena ere tiratzeko esaten omen zioten. Bañan, nunbait ere bigarrengoan nerbiosoegi jarri zalako, besoaren zañen batek min eman zion, eta irugarrengo ori ez omen zuan tira, erdiraño ere allegatuko etzala ezagutu zualako.

Etxeberria orrek, nik esanda edo bestek esanda, oiek danak bazekizkian, eta egun batez, Alberti'ko mendi-zulo batean, lau bonbarekin prueba egin arazi zidan.

Ni ere, erentziz-edo eta gazte-gaztetandikan, arrikalari on xamarra izana nintzan, eta, esku-bonba urrutira tiratzen nuala ikusirik, andik aurrera, esan bezela, ni jartzen ninduan lan ortan.

Nafarrate'ko egun artan ere ala jarri ninduan. Onela egin genduan: neroni, arrastaka-arrastaka, ia mendigain-gaiñeraño igo nintzan. Eta C.N.T.'koak, Etxeberria'k esanda, esku-bonbak eskuz-esku, ladrilloak obretan bezela, pasa-

tzen zituzten. Bonba nere eskuetara allegatzen zan une berean, anilloa askaturik an zijoan ezker-eskubira, lekua nasturik eta aldaturik, al nuan urrutienara.

Bai errespeto ederra jarri ere. Etsaiak ikarratu eta atzeratu egin ziran, eta tiro-ixiltasuna bereala egin ere bai.

Ettxeberria'k onela esaten zidan:

— Ea, motell, Iñaki! Etsaia atzeratzen asia dek, eta ixiltzen ere bai. Ik auxe egin bear dek: iru edo lau tira; gero, zortzi edo amar metro ezker-eskubira erori aldatu, eta andik ekin berri ere.

Arek esan bezela egiten nuan. Leku batetik iru edo lau bota ordurako, etsaiaren ordañak bereala asten ziran ni egondako lekura etortzen. Bañan ni, lekuz aldatua izaki.

Esan bezela, etsaiak eta guk ez genduan alkar ikusten, mendiaren egal banatatik giñalako. Bañan al genituan konpiterik goxoenak botatzen genizkion alkarri.

Nik ez dakit zenbat bota nituan: berreun bat ortxe nunbait. Gelditu bear izan nuan beintzat, itoko ez banintzan.

Orduan, *C.N.T.*'ko mutil bikain bat nere lekura boluntario jarri zan. Arek ere, beso ona izanik, nik bezin urrutira botatzen zuan esku-bonba. Eta nik atzeratu egin nintzan, asnasa artzera.

Tirorik eta arrixkurik etzegoan lekura allegatuta, antxe ikusi nuan, nere begien aurrean,

C. N. T.'ko gazte bat bere oñari tiroa tiratzen, lenbailen ospitalera joateko. Orduan, nere amorruan, beste anketik eldu eta mendigañetik arrastaka bota nuan.

Badakit ondo ez nuala egin; bañan arek gaizkiago. Auek eta beste gauza asko ikusten dira gerran. Gauza ona gutxi, ia dana txarra, eta ori ere an ikusi nuan.

Egun artan, beintzat, garaile gelditu giñan mendigain artan. Bañan jendea txingurria bezela il zan. Ura bai zala tamalgarria bi alderdientzako.

Mundu ontara amatxoren sabeletik sortu eta, ezeren kulparik gabe, «Ai, ama!» ozta-ozta esan eta beste mundura.

Amaika mutil jator eta eder il zan denbora gutxian mendigain artan.

Mendigain orrek bere izena bazuan; bañan ez naiz gogoratzen. Ez gogoratzea obe dala uste det, su-garretan idazten ari naiz eta. Nik izena jarri nion: *el matadero de Nafarrate*.

Nik ez dakit zenbat; bañan, batere gezurrik gabe, zauritu eta illak milla pare bat bai bi aldeetatik. Oso gogorra izan genduan borroka-al-di ura; Billarreal'koa baño ere aundiagoa.

Etxeberría izan ez balitz, berak esan zidan bezela, ia danok an garbitzen giñan. Bañan, bear da ere, aren buruak lan egin zuan, eta egin arazi ere bai.

Illunbistan, txanda egitera beste batzuek etorri ziran, bizkaitarrak; eta gu, neke-neke egi-

ñak eta burua makur-makur degula, Elosu'ko errira jetxi giñan.

Gure batalloiko beste mutil batzuk Nafarrate'ko errian gelditu ziran, eguna ere an pasa baitzuten.

Etxeberria eta biok zerbait janari arturik, ura ostera, bere bizitasun ezin sinistekoarekin, Nafarrate'ra joan zan, gaua pasatzera.

Ni, berriz, Nafarrate'ko erri koxkor artatik, izugarrizko jipoia eta paliza artuta, Elosu errira jetxi nintzan; eta, ingurura allegatu nintzanean, or topo egin det nere iru erritarekin: Sebastian Garagorri, Juanito Elustondo eta Jose Berakotxea. Nere zai jarrita zeuden, erriaren sarre-ran exerita.

Ni ikusi orduko, oso-osorik nentorrela, zau-ritu gabe alegia, poz-pozik altxa ziran iru erri-tarrak.

Ordurako gaua zan eta, jakiña, lotarako le-kua nai.

Elustondo'k eta Garagorri'k adierazi zigu-tenez, Ubidea'n bazeukaten, emakume jator ba-tek eskeña, maindire zurizko oia alegia, eta aiek ara joango zirala eta abar.

Orduan nik esan nien:

— Motellak, bai, bai; joan lasai etxe or-tara. Joxek eta biok nunbait ere arkituko dia-gu zerbait. Bañan bigar, lenengo orduan, emen ostera alkarrekin.

— Bai, bai.

Ori guri esanik, joan ziran. Jose eta biok, berriz, an Elosu inguruko baserri batera.

Nik ez nuan apari eta janaririk nai. Lo egiteko lekua bakarrik eskatzen nuan. Bañan oso jende jatorra tokatu zitzaigun.

Apari ona eman ondoren, oerik etzutela esan ziguten; bañan estalpean iñostor eta garo-pilla bat bazeukatela, eta an lo egin nai bagenduan, egiteko lasai. Ura izan zan gure gau artako lo-lekua.

Egia esan, ni orduan txiki-txiki egiña nengoan, arrunt nekatua alegia. Eta, jakiña etzan nintzan ordurako, zerraldo lo bereala (1).

(1) *Euzkadi*, 1936-XII-3:

«En la parte izquierda de Akosta, que está situado entre Etxaguen y Cestafe, se registró una carga de caballería enemiga, con la que se pretendía, por lo visto, efectuar una acción envolvente que habría de poner en peligro la marcha de las operaciones emprendidas por las milicias euzkadianas.

El movimiento, sin embargo, resultó frustrado, ya que nuestras fuerzas respondieron al ataque con intenso tiroteo de fusil y ametralladoras, derribando a bastantes jinetes, que rodaban, heridos, con sus caballos. Al ver que las bajas aumentaban y que el esfuerzo por avanzar resultaba verdaderamente vano, el enemigo tuvo que retroceder, abandonando heridos y muertos.» Jesús de Garriz.

Nafarrate'tik Akosta'ra, ordubete-edo izango da oñez. Eta, Garriz orrek dionez, zaldizkoen eraso-aldi ori Akosta'tik ezkerretara gertatu zan; Nafarrate aldera, alegia. Baditeke, beraz, eraso-aldi ori Alkain'ek kontatzen duana izatea.

* * *

Euzkadi, 1936-XII-4:

«Parte del Consejero de Defensa de Euzkadi.

...por la mañana se ha operado enérgicamente sobre las alturas que el enemigo ocupaba al sur de Nafarrate, conquistándolas, haciendo trece prisioneros, cogiendo bastantes fusiles, dos ametralladoras y gran cantidad de munición, siguiendo el avance sobre Eribe.

En la loma de los pinos, al este de Legutiano (Villarreal), se ha hecho una intensa preparación artillera, que barrió literalmente las trincheras enemigas, tras la cual se lanzaron nuestras tropas al asalto, que hubo de interrumpirse al cerrar la noche, retirándose ordenadamente al Albertia, base de partida, donde se continuó fortificando.

Al anoecer, un batallón ha tomado el vértice de Eribe, magnífica posición que domina casi todo el sector de lucha...»

* * *

Euzkadi, 1936-XII-4:

«Por exceso de original no pudimos publicar ayer esta interesante crónica...:

Hoy el enemigo, y como corresponde a la gran operación realizada ayer por nuestras fuerzas, ha atacado duramente la posición de Nafarrate, que perdieron ayer, valiéndose de refuerzos traídos de Logroño y Burgos. Nuestras tropas han rechazado en furiosa embestida el ataque, ocasionándoles gran número de bajas. El enemigo, al fin, ha abandonado sus proyectos de recuperar dicha posición, al mismo tiempo que la artillería pesada causaba estrago en sus filas...» K.

* * *

«En Nafarrate, del sector de Otxandiano-Ubidea, hay trece soldados entregados a nuestras fuerzas, perte-

necientes al 12 ligero de Bailén. Llevaban dos días en la posición. La mayor parte son gallegos y fueron conducidos de Lugo a Logroño y de allí a Gazteiz, de donde pasaron a las trincheras del mencionado sector.

* * *

Euzkadi, 1936-XII-5:

«Desde una cumbre de la zona de guerra vimos, a pesar de que el día no era muy claro, la capital arabarra. La catedral destacaba del fondo gris del paisaje y en su torre se divisaba la esfera del reloj. Un gudari se desvivía por divisar la hora que señalaba y un compañero le dijo:

— No hagas caso; ya llegará el día en que la veamos hasta con niebla cerrada...»

* * *

Euzkadi, 1936-XII-10:

«Después de estar varios días en los frentes de batalla y sostener dura lucha con el enemigo, han sido relevados los batallones Itxarkundia y Amayur, que se hallaban en Otxandiano y Orduña, respectivamente, pasando a gozar del bien merecido descanso a sus cuarteles respectivos.»

* * *

Euzkadi, 1936-XII-16:

«Itxarkundia gudari-taldia Bermeo'n.

«Igazi zan egubastenez (), ospatu zan, Gipuzkoar Gudarozte entzutetsuak eralduta, Miren Deunaren tx-*

() Abenduaren 9'garrena.*

don nagosian, ontxu Araba lurraldeko Legutiano ingiruan jausi diran euzko gudari kementsuaren gogo aldeko otoi eleizkixunak.

Lizaso buruzagi trebiak eupadia eginda ederto aurkeztu ziran Bermeo'ko endore jauna, Bermeo'ko Uriburu Batzarra bere guda-batzordeagaz, Batzokija, Bermeo'ko Euzko Gaztedija, Emakume Abertzale-Batza eta Bermeo'ko Euzko Langille Alkartasuna.

Gudariz josita eguan elixia. Kanpotarrik be ikusi genduan ugari. Erri-notintza be asko erdu zan.

Eliz-jaija politto eguan. Jaupea be Euzko-Gudarozteko Larrozea'tar Bittoren, Amutxategi'tar Joseba Mirena eta Kortabitarte'tar Markelin apaiz gazte eta Jaun-Goikotarrak esan ebien. Abestu be, Perosi'ren jaupea iru abotsetara ederto ei ebien gipuzkoar gudarijak.

Gaizkatzalliaren Gorpuzkiña jagi bittartian, «Itxarkundia» gudari-taldeko «trompetero» koxkorrak, eresi samurrez, «Gure oroiz aita dago - lañopian gaberaño» erestu eban.

Euzkotar abertzalien kistartasuna aunexelako da beti. Egizkoa. Zuzena eta baketsua.

Onu eder ta goitarra Euzkadi'ren gudari-egikerea, Kristo ukatuten daben maometarrakaz bat eginda dabilbazan «kapitaliste», «militariste» eta enparau «katoliku» (?) galduaren ondoan.

Ikasi! Ikasi, «kistar» paltsu, Golgota'ko Ziñopearen bide bakarra.

«Urdiña», Ondartza, Moniosguren, Garin, Azallu, Uarte-mendia... Adiskide onak, agur!! Gero arte. Jaun errukiorra, betiko atsedena emon beioe Aberri-askatasun alde euren bixitzia emon dabienari.

Irakurle euzkotarra, otoi, iges-egin deuskuenaren go-go alde.» Urkidi.

* * *

Euzkadi, 1936-XII-18:

«...il onen 9'na. Goizeko amarrak ziran ortarako. Laurden gutxigorako Deun Miren txadonako enparantza beterik zeguan; erri, esbesteko oztea agiri zan, ta gudari lagunak guztien artetik sartu ziran. Abeslariak asi ziran: «*Regem cui omnia...*» Gudari ta ozte guztiak ixilik otoizten zuan bitartean. Perossi'ren jaupa abestu zuten, eta ostean «*Liberame, Domine, de morte aeterna*». Litargi (*).

(*) *Litargi*: Lizaso'tar Gillermo, Felipe eta Alejandroren aita, bata komandantea eta bestea kapitana *Itxarkundia* batalloian.

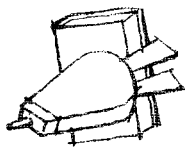
ORAINDAÑOKO LIBURUAK

1. R. Artola: Sagardoaren Graziya (*Aitua*).
2. M. Soroa: Gabon, Au ostatubal, Anton Kaiku (*Aitua*).
3. F. Apalategi: Euskal mutillak armetan, I. (*Aitua*).
4. Pepe Artola: Ustez laguna detan. (*Aitua*).
5. P. M. Urruzuno: Euskalerritik zerura. (*Aitua*).
6. T. Alzaga: Ramuntxo. (*Aitua*).
7. R. Azkarate: Galtzaundi. (*Aitua*).
8. A. Apaolaza: Patxiko Txerren. (*Aitua*).
9. B. Iraola: Oroitzak. (*Aitua*).
10. Errege eguneko bertso sayoa. (*Aitua*).
11. P. Larzabal: Bordaxuri. (*Aitua*).
12. Bilintx: Bertso ta lan guziak. (*Aitua*).
13. M. Izeta: Dirua galgarri. (*Aitua*).
14. P. Larzabal: Iru ziren. (*Aitua*).
15. Ezkontza galdutako bertsoak, I. (*Aitua*).
16. A. M.ª Zabala: Gabon gau bat. (*Aitua*).
17. A. M.ª Labayen: Malentxo alargun! (*Aitua*).
- 18-19. A. Zavala: Txirrita. (*Aitua*).
20. F. Goñi: Lurdesko gertaerak. (*Aitua*).
21. P. Larzabal: Herriko bozak. (*Aitua*).
22. Bertsolarien txapelketa (30-XII-1962). (*Aitua*)
23. Aizkolariak. (*Aitua*).
24. F. Imaz: Bertso guziak. (*Aitua*).

25. A. P. Iturriaga: Jolasak. (*Aitua*).
26. A. M.ª Zabala, A. Larraitz, Mir: Periyaren zalapartak. (*Aitua*).
27. Azpeitiko Premiyoaren bertsoak. (*Aitua*).
28. B. A. Mogel: Ipui onak. (*Aitua*).
29. T. Alzaga: Burruntziya. (*Aitua*).
30. G. Anduaga: Egunsentiko txoria. (*Aitua*).
31. M. Soroa: Baratzan. (*Aitua*).
32. M. Elicegui, A. Zavala: Pello Errotaren bizitza. (*Aitua*).
33. M. Elizegui, A. Zavala: Pello Errotak jarritako bertsoak. (*Aitua*).
34. P. Larzabal: Senpere-n gertatua. (*Aitua*).
- 35-36. J. V. de Echagaray: Festara. (*Aitua*).
37. A. Cardabercz: Euskeraren berri onak. (*Aitua*).
38. S. Salaverria: Neronek tirako nizkin. (*Aitua*).
39. Bertsolariak: Amar urteko bertso-paperak. (*Aitua*).
- 40-41. J. R. Zubillaga: Lardasketa. (*Aitua*).
42. Uztapide: Noizbait. (*Aitua*).
43. Bertsolari-txapelketa. (1-I-1965). (*Aitua*).
44. P. Larzabal: Hilla esposatu. (*Aitua*).
- 45-46. J. M. Satrustegui: Bordel bertsolaria. (*Aitua*).
47. P. M. Urruzuno: Iru ziri. (*Aitua*).
48. P. Barrutia, Sor Luisa, X. Munibe: Teatro zaarra. (*Aitua*).
- 49-50. A. Zavala: Pello Errotaren itzala. (*Aitua*).
51. P. M. Urruzuno: Ur-zale baten ipuiak. (*Aitua*).
- 52-53. G. Anduaga: Bertso-bilduma.
54. A. Zavala: Pernando Amezketarra bertsolaria. (*Aitua*).
55. Basarri: Laugarren txinpartak. (*Aitua*).
56. A. Zavala: Udarregi bertsolaria. (*Aitua*).
- 57-58. C. Beobide: Asis'ko Lorea. (*Aitua*).
59. A. Zavala: Axentxio Txanka bertsolaria.
60. A. Zavala: Errikotxia, Itxaspe ta beste zenbait bertsolari. (*Aitua*).
61. A. Zavala: Gaztelu bertsolaria. (*Aitua*).
62. A. Zavala: Zarautz'ko Zaldubi bertsolaria.
- 63-64. A. Zavala: Juan eta Pello Zabaleta bertsolariak. (*Aitua*).
65. J. M. Satrustegui: Luzaide'ko kantiak. (*Aitua*).
66. A. Zavala: Iru bertsolari. (*Aitua*).
67. Bertsolari-txapelketa (11-VI-1967). (*Aitua*).
- 68-69-70. A. Zavala: Alzo'ko Imaz bertsolaria.
- 71-72. A. Iturriaga: Ipuiak. (*Aitua*).

73. *A. Zavala*: Iru anai bertsolari. (*Aitua*).
- 74-75. *A. Zavala*: Errenteria'ko bertsolari zaarrak.
76. *A. Zavala*: Alza'ko bertsolari zaarrak.
- 77-78. *A. Zavala*: Paulo Yanzi ta bere lagunen bertsoak. (*Aitua*.)
- 79-80-81. *A. Zavala*: Lexo bertsolaria.
82. *A. Zavala*: Juan Maria Zubizarreta bertsolaria. (*Aitua*.)
83. *A. Zavala*: Motza, Zulaika ta Ugalde bertsolariak. (*Aitua*.)
84. *M. Matxain*: Uste gabea. (*Aitua*).
85. *Xalbador*: Ezin bertzean. (*Aitua*.)
- 86-87. *A. Zavala*: F. Iturzaeta bertsolaria.
- 88-89-90. *A. Zavala*: Xenpelar bertsolaria. (*Aitua*.)
91. *A. Zavala*: Txapel bertsolaria. (*Aitua*.)
92. *I. Alkain*. - *A. Zavala*: Alkain aita-semeak. (*Aitua*.)
93. *A. Zavala*: Zubeltzu ta Saikola bertsolariak. (*Aitua*.)
94. *A. Zavala*: Atano ta Estrada bertsolariak. (*Aitua*.)
- 95-96. *A. Zavala*: Azkoitia'ko zenbait bertsolari.
97. *A. Zavala*: Bidasoa aldeko bost bertsolari. (*Aitua*.)
- 98-99. *Inozentzio Olea*: Goierriko lorak.
100. *Manuel Lasarte*: Bertso-mordoxka. (*Aitua*.)
- 101-102. *A. Zavala*: Txirritaren bertsoak. I. (*Aitua*.)
- 103-104. *A. Zavala*: Txirritaren bertsoak. II. (*Aitua*.)
105. *José Inazio Etxeberria*: Mendi-gañetik.
106. *A. Zavala*: Pastor Izuela. - Ezkioko ta Segurako itxuak. (*Aitua*.)
107. *A. Zavala*: Zepai bertsolaria. (*Aitua*.)
108. *Mattin*: Ahal dena. (*Aitua*.)
- 109-110. *P. Lafitte*: Mañex Etchamendy bertsolaria.
111. *Bertsolariak*: Xenpelar-aria, 1972. (*Aitua*.)
112. *Basarri*: Sortu zaizkidanak. (*Aitua*.)
113. *P. M. Urruzuno*: Sasiletrau baten ziria.
114. *A. Zavala*: Kaskazuri bertsolaria.
115. *A. Zavala*: Larraburu, Lexoti ta Balentin bertsolariak. (*Aitua*.)
116. *A. Zavala*: Oiartzungo bost bertsolari. (*Aitua*.)
- 117-118. *Balendin Enbeita*: Nere apurra.
119. *A. Zavala*: Oiartzungo beste lau bertsolari. (*Aitua*.)
- 120-121-122. *A. Zavala*: Mendaro Txirristaka.
- 123-124-125. *A. Zavala*: Zapirain anaiak.

126. *A. Zavala*: Ustu ezin zan ganbara.
127. *M. Arozamena*: Nere aldia.
128. *A. Zavala*: Amodiozko penak bertso berrietan.
129. *A. Zavala*: Afrika'ko gerra (1859-1860).
130. *A. Zavala*: Patxi Erauskin bertsolaria (I).
131. *A. Zavala*: Patxi Erauskin bertsolaria (II).
132. *A. Zavala*: Patxi Erauskin bertsolaria (III).
133. *A. Zavala*: Arrantzaleen bizitza.
134. *J. M. Arrizabalo - A. Zavala*: Baso-mutillak.
135. *A. Zavala*: Jaioak bizi nai.
136. *A. Zavala*: Noe'ren ontzia.
- 137-138. *Ataño*: Txantxangorri kantaria.
139. *A. Zavala*: Soldaduzkako bertsoak.
140. *A. Zavala*: Nekazariak bai miseriak.
141. *Bertsolariak*: Bertsolari-Txapelketa Nagusia (Donostia, 1980-I-6).
142. *A. Zavala*: Txabolategi, Elkoro eta Leunda bertsolariak.
143. *J. J. Irazusta*: Nork bere bidea (I).
144. *J. J. Irazusta*: Nork bere bidea (II).
145. *J. J. Irazusta*: Nork bere bidea (III).
146. *A. Zavala*: Berridi eta Kuxkullu bertsolariak.
147. *Ataño*: Txori.
148. *I. Alkain, A. Zavala*: Gerrateko ibillerak (I).
149. *I. Alkain, A. Zavala*: Gerrateko ibillerak (II).
150. *I. Alkain, A. Zavala*: Gerrateko ibillerak (III).

AUSPOA
LIBURUTEGIA

IÑAKI ALKAIN
ANTONIO ZAVALA

GERRATEKO IBILLERAK - II

GERRATEKO IBILLERAK

(II)

AUSPOA LIBURUTEGIA

(149)

Auspoa Liburutegia
(EDITORIAL AUSPOA)

Plaza Santa María, 2 — Tolosa, Gipuzkoa
Teléfono (943) 67 12 82

IÑAKI ALKAIN, ANTONIO ZAVALA

GERRATEKO IBILLERAK

(II)

AUSPOA LIBURUTEGIA

1981

Azala: Gudari-talde bat, Bizkai'ko mendietan, 1937 urtean. Jose Estornes Lasa'ren artxi-botik.

© Auspoa Liburutegia (Tolosa - Gipuzkoa)
Inprimatzaille: Itxaropena, S. A. - Errikobarra kalea, 2 - Zarautz
ISBN 84-7158-091-8
Depósito Legal: S. S. 403/81
Septiembre 1981

ARKIBIDEA

Salataria	9
Billarreal	15
Bitoria	21
Jatekoa	29
Gabon-gaba	43
Gabonzar	49
Plazentxiarrak eta motteroak	53
Sabin-etxea	59
Kalamua-inguruan	63
Larrauri	69
Bilbao	93
Enbeita'ren etxea	101
Orduña	103
Urbina	107
Arangio	117
Pello Zestua'koa	143
Urkiola	149
Sabigain	161

SALATARIA

Otxandio eta Olaeta alderdi oiek, gaur ez dakit, bañan orduan beintzat pagotegi aundiak zeuzkaten, eta pagotegiz-pagotegi izan zan gure abiada Billarreal aldera (1).

Gau artan eguraldi otza etzan; eguraldi epel xamarra, egoaize-antxa.

Etxeberria orrek, goi xamarreko baserri bateko semea baitzan, goi-alde guziak gerra-ibillera egiteko onak zirala uste zuan. Onela, gau artan gañez-gain ginjoazen.

Bañan, Billarreal baño lenagoko kaxko batera allegatu giñanean, onela esan nion:

— I, Joxe: kaxkoz-kaxko oso gaizki ibilliko gaituk.

— Zergatik?

— Zergatik? Begira: goiko gañetara agertzen asten bagera, bereala gaituk beko txokoan, bañan ilda. Txirripilloa esaten zaion txoriarena egin zagun. Ura beti erreka-tzuloz-txulo sasi eta ostro tartean zebillek. Baita ere an makiña bat

piu-piu pirri-pirri piu-piu egin. Bañan ez dek gañetara azaltzen. Eta eiztariak ezin ikusi eta ezin il.

Etxeberria ori Amasa'ko mendi-aldeetan ibiltzen zan, bere familiak zeukan ardi-pillo bat zaintzen.

Onela, nik baño amazazpi milla aldiz geiago ezagutzen zuan mendia; eta baserria ere bai. Ardien berri ondo zekian, baita ere belearena, putrearena, azeriarena, erbiarena eta mendiko pizti guziena.

Bañan, gure baserritik aldamenean erreka bat baitago, txirripillo txori txikiarena nik obeto nekian.

Ala, tontoa ez izanik, bereala jarri zan nere esanera eta gain artatik jeixten asi giñan. Erreka-txulora jetxi eta Billarreal ondora allegatu gera.

Sarrera ortan errekek eskubitara artzen zuan, ibai aldera. Orduan Etxeberria'k onela esaten dit:

— I, Zarpa: erreka-txuloari segitzeko, eta orain ori nora dijoan ikusten al dek?

— Bai, ikusten diat. Etsaiaren aldera ziak. Orrera joaten bagera, il egingo gatxiek. Bañan ezkerretatik ere, erreka aundia ez dek, bañan zerbaiten erreka bazetorrek onera. Orain arte goitik beera etorri gaituk; bañan orain beste erreka oni betik gora jarraituko zioagu. Onek beste erreka-txuloren bat izango dik beste aldean, Billarreal'ko etsai guziak alde batera utzi eta Urbina ortara joateko.

Onela, beintzat, bagoaz biok ixil-ixilik, ez-tulik egin gabe, zigarrorik erre gabe, eztarria legorrik, eta bildurrez ere bai. Zeñek ez luke izango ibillaldi aietan?

Ia Urbina'ko sarreran, nere laguna, *rak!*, gelditu da, ni besotik geldi arazita, eta onela dit:

— Makurtu adi.

Etxeberria orrek izugarrizko sena zuan. Ni ezertaz konturatu baño lenago, arek gizon bat sentitu eta ikusi egin zuan ibaiaren ertzean. Bealpada usaia adituko zion, mendiko piztiak bezela.

Armarik etzeukala ikusirik, onela deitu nion etzanda nengoan lekutik:

— *Oiga, compañero, ¿no se acuerda de mí?*

Eta arek:

— *Perdone, perdone, yo no he visto nada.*

Orduan altxatu naiz nere pistola ametralladora, esku-bonba eta Franco'ren txapel militarrekin, eta onela diot:

— *Señor, a estas horas de la noche, perdone que le diga, pero sospecho que es Vd. un espía.*

— *¡Yo espía, no!*

Ondoko erri batera alaba bisitatzera joana zala esan zigun: bañan auzoko beste erri batean bizi zala.

Bitarte ortan, Etxeberria an zegoan badaezpada gordeta, bear izan ezker bere pistola ametralladorekin tiroka asteko.

Nik erantzun nion:

— *Ya veremos si es verdad lo que dice. Volveremos. Y, si es mentira, yo no le mataré, pero le entregaré a las autoridades militares para que le juzguen como a espía.*

Gerok estu eta larri eta gizon ura estutzen. Ura zan komeria!

Gizon ura ordurako irurogei bat urte ingurukoa zan. Bañan nerbiosoa zala ezagutu genduan, eta bagenekian nerbiosoa ez dala estuasun oietan gezurtia izaten.

Ala, pake-pakean bere bidean utzi genduan, nun bizi zan esan ondoren.

Gu gorro militarrekin ikusita, Franco'ren aldekoak giñala uste zuan arek.

Bi edo iru bider joan giñan geroztik beraren etxea, eta aren joera gure aldekoa zala ikusten genduan. Orduan onela esan nion Etxeberria'ri:

— Aizak, Joxe: Nik bein ere ez diat pozgarri gizon jator bat luzaroan gezurretan edukitzea. Orregatik, gu zer geran gizon orri argi eta garbi esatea pentsatu diat.

Onela, berarekin gau artan bertan arkiturik eta beti bezela jator-jator agurturik, onela diot:

— *Nos tiene que perdonar, por favor, el que hasta ahora no le hayamos dicho lo que somos. Pero como no nos gusta ser hipócritas ni mentirosos, le declaramos que somos soldados del Gobierno de Euzkadi.*

Ori entzunik, lepo-lepotik eldurik, besarkada bana eman zigun.

Eta, txaketaren azpian ibiltzen zuan zatotik Errijoja'ko ardo beltz ederretik tragoxka bana edanaz, antxe egin giñan egi-egitazko lagunak.

Andik aurrera, oso fin eta egoki portatu zan beti gurekin.

Esan bezela, inguru artako erri batean alaba bat zeukan, eta Bitoria'n bestea; eta ibilketa oiek egiteko *salvoconducto* baitzeukan, guretzat oso ederki etorri zan.

Bein baño geiagotan, etsaiaren konsijna berak eman zigun. Etsaiaren berri ederki jakiten zuan: zer trenetan zer tropa sartu zan, zenbat kañoi zeuden eta abar. Naiz-eta ni orain ongi ez gogoratu, argibide eta mesede ikaragarriak egin zizkigun.

Olako askorekin gerra zikin ari garbitasun ederra emango genion. Bañan ura bezelako gutxi arkitu ziran gure artean. Bear ainbeste ez beintzat.

Makiña bat aldiz joan izan giñan arengana, eta beti ere zerbait diru ematen zion Etxeberria'k, lan egiten duanari merezi duan saria eman bear zaio eta.

Jaun ori, nere lagun Etxeberria'ren oso antzekoa zan: gutxi itzegiña, bañan itz egiten zuan ura, bai piña eta atsegiña. Ni iruretan berri-txuena.

Len esan bezela, arek orduan irurogei bat urte zituan. Nik ez det geroztik ara joaterik

izan, eta aren berririk ez dakit. Onezkero illa izango da.

Bañan Jainkoak osasuna ematen badit, egunen batean joango naiz, bera bizi ez bada, aren familia agurtzera.

(1) Alkain'ek zionez, ibillaldi au, Nafarrate'ko burruka-aldia bukatu eta andik lau bat egunera egin zuten.

BILLARREAL

Guretako mutil jator eta iaio asko illak ziran; beste batzuek zaurituak. Alaz guziaz ere, etsaia gu baño askoz geiago etzala ikusirik, abiazioa eta militarrekin nagusitzen zitzaigula baik, artean ere bagenduan naitasuna geren askatasuna zaintzeko.

Len Ubidea aldetik bezela, oraingoan Otxandio aldetik jo genduan, oneraño autobusetan etorrita.

Bigarren aldi ontan, artilleriz, morteroz, esku-bonbaz eta abar askozaz ere obeto ornituak eta prestatuak abiatu giñan.

Otxandio'ko sarreran gauean, ez dakit zer ordutan jetxita, Pagotxiki'ra joan giñan. Pagotxiki ori, Otxandio'tik Billarreal aldera goazela, ezkerretara dago. Ollerias, berriz, eskubitara.

Gaua igarorik, egunsentian eguraldi otza eta lañotsua zan, eta guk ura bear. Tarteka-tarteka, baziran euri-zaparrada batzuk ere.

Gure artilleri geiena, naiz txiki eta naiz aundi, Ollerias eta Ubidea'n jarria zegoan. Ubidea'-ko irteeran, kañoi-bateri bat jarri zuten. Aren obusak ogei ta bost zentimetrokoak baitziran, Billarreal'en zeuden etsaiak bereala nabaitu zuten erri barru artan egoterik etzegoala, ainbeste ko bonbardeoarekin.

Etxeberria eta biok, len esan dedan gizon orrengana joan giñan, eta arek dan-danak esan zizkigun: zenbat artilleri eta zenbat jende zegoan; baita ere Billarreal'ko erritik Urbina ondoko mendigañetara atzeratuak zeudela.

Bañan gu, naiz-eta aren itzak ontzat artu, gerra-denbora berez txarra baita, eta gaizki pentsatzea ere libre eta bearrezkoa izaten baita, Santo Tomasena egin genduan: ikusi eta sinistu.

Andikan irten eta baztarka-baztarka, belarriak erne-erne eta begiak zakur amorratuak baño argiago genituala, Billarreal'eraño joan giñan, geren pistola ametralladora eskuetan eta launa esku-bonba ubeletatik zintzilik. Plazako sarre-ran onela dit Etxeberria'k:

— Ik, Iñaki, plazako eskubi alde ori zain zak eta begira zak. Nik ezkerreko alde au egin-go diat. Nere alderdian tiroka asten bazaizkit, andik edo emendik, eta naiz arrastaka, nere ingurura etorri adi. Nik berdin egingo diat, iri asten bazaizkik.

Billarreal'ko erri sonatu ori, ia dana kañoi-bateriak txikituta zegoan. Etzan katu bat ere ikusten. Eta, jakiña, katurik ez dan lekuan, ez da personarik ere izaten. Arratoia alde bat utzi-

ko det, pizti ori beste guziak baño gogorragoa eta azkarragoa dalako. Bañan ez genduan ura ere ikusi.

Onelaxe izan zan Billarreal'ko artuketa. Eta aren artzalleak, Etxeberria eta biok. Erderaz esateko, gu izan giñan: *los conquistadores de Villarreal de Alava*. Iñungo liburutan ez da olakorik esango, eta nik neronek egin bear izan det liburua, ori adierazteko.

Bañan gure artuketa ori denbora gutxikoa izan zan: geren zato txikitik ardo-tragoxka bana egiñik eta nik zigarro bat errerik, lau edo bost minutu egin genituan ango kontzejupe baten azpian, lasai-lasai exerita.

Bereala, gure lagunetara biurturik, enlazea Ibarrola jaunarengana bialdu genduan. Ibarrola, Otxandio'ko jaun-etxe batean zegoan.

Enlaze ori bera, ostera segituan etorri zitzaigun Ibarrola'ren aginduarekin: Billarreal'en lenbailen sartzeko eta erri orretzaz jabetzeko.

Nik neronek ez nuan ikusi. Bañan, gero Etxeberria'k esan zidanez, onela gertatu omen zan: *Itxarkundia eta C.N.T.*'ko batalloi bat, len esan detan Nafarrate'ko batalloi bulartsu ura bera, tokatzen omen ziran.

Billarreal'en, ainbeste bizi kostatako erri ortan alegia, zein aurretik sartu, *león-castillo* egin omen zuten. Zer gertatuko, eta *C.N.T.*'koai tokatu aurretik joan bearra. Eta au gogorra izan zan gero: ika-mikaka asi eta iñor abiatu ez! Onela gelditu giñan erri ortan sartu gabe.

Ai zer gogoa geneukan danok ere! Aurreko egunetako pasadak gogoan eduki nunbait. Bestela, egun artan ezer egin gabe gelditzea, ez det nik ulertzen. Etxeberria'ri zer esan nion, oraindik ere gogan daukat:

— Motell, Joxe: ik ongi badakik, Nafarrate'n oiek izugarritzko jasara artuak daudela. Baita ere C.N.T.'ko fiñenak an il zirala. Gaur batalloi orrek ez dik, Nafarrate'n ikusi genduanarekin, antzik ere. Ezta guk ere.

Benetan penagarria izan zan ura. Abiatu izan bagiña, ordubete barru Billarreal artua zegoan, eta inguru aiek ere bai. Ara oker txiki batek zenbat oker aundi ekartzen dituan.

Egun ura orrela pasa zan eta gauzak len bezelaxe jarraitu zuten. Ollerias gañetik asi eta Pagotxiki'ko gañerañoko mendigañetan gelditu giñan gu, *Itxarkundia* batalloia (1).

(1) *Euzkadi*, 1936-XII-11:

«...*Sigue actuando nuestra artillería con verdadero acierto en el sector de Otxandiano-Ubidea...*

...*La acción de ayer fue dirigida contra la parte de Legutiano que da a Otxandiano...*

Euzkadi, 1936-XII-12:

«*A las siete de la mañana, aproximadamente, comenzaron nuestras piezas a hacer fuego sobre los focos rebeldes de Legutiano (Villarreal), no cesando hasta el mediodía, cuando los jefes estimaron logrados todos los objetivos. El cañoneo fue, indudablemente, más intenso que el del día anterior, ya que se dispararon unos doscientos proyectiles...*»

Euzkadi, 1936-XII-13:

«*Parte del Consejero de Defensa de Euzkadi:*

...*Nuestra artillería bombardeó violentísimamente los reductos y casas de Villarreal, donde se defienden los facciosos, lanzando sobre ellos más de doscientos disparos, que causaron grandes destrozos y produjeron algunos incendios...*»

Euzkadi, 1936-XII-18:

«Itxarkundia irten da
berriro mendira,
fatxistak bialitzera
berriz atzerrira.
Jainko ta Aberri aldez
jotzera gau ta egunez,
Euzkadi
oso askatu naiaz.
Itxarkundia irten da...

Lau egunez atsedeen ondoren joan zaizkigu gudara. Sendo ta kementsu jokatu zirala lengo aldijan, gure ta auzoko izpar ingijak agertu ziguten. Gaur ere asmo sendo ta sutsuarekin irten dira. Goizeko sei ta erdi-etan zan itxartzeko deia; ordurako asko ziran aldeztu bear duten izkillua maiteki gertutzen, eta, lerroetan jarriaz, buruzaiak izenak artu ondoren, zortziretan irten dira... Litargi.»

«...Orregatik, Nafarrate inguruan gogor leiatzen dira mendiak gorde naiaz, arabar erri koxkor au artu naiaz, bere gallurretatik ederki ikusten baita arabarren uri nagusija, bere inguruetako zelaietan ibillera guziak ez bailirake igaroko goitarren begi argiak eta belarriak oartu gabe ta zigorarik gabe...

...kañoiak ere atertu gabe dinbi-danbadaka... Eleizari ere ezarri diote amabost edo ogei dunbateko, torrea zintzilik ipiñi ta barrua arri ta orma zarrez josiaz... Euskalduna'ko gudari bat, Ubidea'tik.»

Euzkadi, 1936-XII-19:

«...En la parte de Legutiano (Villarreal) efectuaron los gudarís de los batallones Itxarkundia, Loyola e Ibaizabal un ataque que podríamos llamar demostrativo, a la vez que de tanteo. Desde las siete de la mañana aproximadamente hostilizaron al enemigo, que se hace fuerte en los parapetos que circundan el pueblo y en el interior de él. El tiroteo se fue intensificando poco a poco, actuando un batallón por cada lado de Legutiano, hasta hacerse general...»

«...Topamos con un grupo de tolosarras. Les encontramos algo preocupados. Inquirimos los motivos. «Tenemos loco interés en ser los primeros en ocupar Legutiano. Queremos rescatar el cadáver de José de Ugarte, nuestro «Urdiña», y la sagrada bandera euzkadiana que arrebataron de sus manos. Ibaiertz.»

Loiola batalloieren Frantzisko Lete (Patxi Estra) azkoitiar gudariaren kuadernoan:

«Ill onen amabian, Bermeo'tik Itxarkundia etorri zitzaigun, txanda edo relebatzera, eta Legutiano lenengo egunien bezela gelditu zan. Etzan ori orla geldituguk ezin gendualako... Baliteke egunen batian garbi azaltzie...»

* * *

Alkain'ek diona, nazionalak Billarreal uts-utsik utzi eta atzeratu egin zirala alegia, ez degu idatziz iñun ere arkitu. Auxe bakarrik:

Euzkadi, 1936-XII-8: *Declaraciones de un pasado*:

«En Legutiano no quedan más que dos familias. Una en una vivienda de cerca de la fuente y otra donde el buzón de Correos. Estas y la casa de la Guardia Civil, son las únicas que quedan sin huellas de la artillería o aviación en todo el pueblo, ya que ha habido que batir los innumerables focos enemigos. La torre tiene cinco cañonazos.»

Bañan león-castillo egin eta dalako batalloi ori abiatu gabe gelditu zanekoa bai; ori baietzatu digunik bada.

BITORIA

Andik egun batzuetara, Etxeberria eta biok Gernika'n geunden, *Hotel Julián* deritzaionean. Ostatu au gaur nola dagoan ez dakit. Orduan estazio ondoan zegoan eta oso jende atsegiña zan.

Enlaze batzuek bere kotxearekin artu eta Ubidea'ra eraman ginduzten. Enlaze oiek sobre bat zeukaten guretzako; bañan berak etzekiten barrenean zer zegoan.

Sobre ori Etxeberria'k artu zuan. Eta, enlazeai gero arte esanik, taberna batera joan giñan. Eta, sobre-barren arek zer enkargu zekarren irakurririk, onela dit Etxeberria'k:

— Zatoa or al dek?

— Bai; emen diat.

— Bada, beste taberna batera joan adi eta zato ori bete zak. Eta erorrek nai dituken klasetako lau bat bokadillo artu itzik. Bañan al dan azkarren. Bitartean, nik emen itxogingo diat.

Onela, bokadilloak erosi eta zato ardoa beteta, ostera nere lagunarengana biurtu naiz. Eta onela dit:

— Gaur lantegi aundi xamarra diagu, Iñaki. Eta ez diagu makillik ekarri.

— Motell, makilla bearrean baldin bagera, emen inguruko basoetan egingo dizkiagu makillak. Eta goazen, joan bear degun lekura, azkar.

Illunbistan, or irten gera biok Elosu eta Nafarrate aldera. Noraño joan bear genduan nik artean ezertxo ere galdetu ez bainion, Nafarrate ingurura iritxi eta gero, onela dit berak:

— Lengoan bagenekian zer konsijna zuten etsaiak. Gaur, berriz, emendik barrena Bitori'ko kaletaraño joan bearra zeukagu eta konsijnik etzekiagu oraindik. Nola edo ala jakin bearra zegok.

Ordurako nik banekian, berak bezin ondo, Nafarrate'ko gañetan frentea nundik nora zegoan, eta onela esan nion:

— Ik emen itxogin, eta zer kosijna duten, nik andik edo emendik ikasiko diat gaur gaue-rako.

— Nola, ordea? Nola?

— I egon adi emen, idea bat, egiteko oso samurra, burura etorri zaidak eta.

— Bueno, itxogingo diat emen. Bañan azkar ibilli.

Mendigain baten atzeko aldera allegatu naiz. Eta, andik etsaiaren soldaduren bat edo beste

igoko zala pentsaturik, bidearen ertzean jarri naiz, ote-tarte batean etzanda.

Jarri eta berealaxe, or datoz bi edo iru. Alderatu ziranean, nik nere gordelekitik:

— *¡Alto!*

Eta aiek:

— *¡Flandes!*

Nik orduan:

— *¡Adelante!*

Eta aiek aurrera mendigañera, eta ni nere lagunarengana. Zer esanik ez dago, ura ere bere gordelekuan erbia baño argiago egongo zala, zer gerta ere. Dan-dana entzuna zegoan, eta, ni allegatu nintzanean, aren poza! Onela dit:

— Motell, inpernura joan bear badiat ere, irekin pozik joango nauk. Andik libratzeko modua ere egingo uke.

— Bai ote?

— Bai, motell. Oraindik ez dek sortu, ik bezelako salero eta arpegi duan gizonik.

Konsijna ikasi genduanean, artean erropa aldatu gabe geunden. Tabardo ederrak geneuzkan sorbalda-bizkarretan jantzita. Eta, Bilbao'tik guretzako enlazearekin bialdurik, pakete bana genduan espionajea egiteko.

Idiki genituan eta egun artan bi klase gertatu ziran: bata, soldaduen; bestea, falanjistena. Nik Etxeberria'ri onela esan nion:

— Flandes, nere ustez, zerbait militar edo ejerzitokoa dek. Jantzi zagun, bada, gaur ejerzitokoa.

Eta onelaxe jantzi genduan. Gure tabardoak eta falanjisten jantziak zulo edo sasi-tarte batean gorde genituan; leku jakin batean alegia.

Andik zuzen-zuzen, zelai-zelai, iñungo erritan sartu gabetan, Bitori'ko ateetan zegoan kontroleraño allegatu giñan.

Ni nijoan aurretik, lasai-lasai, soldadu-gorria txulo-antzera erdi trabeskatuta jarririk, zato ardoa bizkarrean detala eta pixka bat edana nengoan itxura egiñez. Eta, orduan euskeraz eta erderaz poliki kantatzen bainuan, kantari inguratu nintzan kontrolera. Onela galdetu zidaten:

— *¡Alto! ¿De dónde sois?*

Eta erantzuna:

— *¡Vaya pregunta! ¿De dónde vamos a ser? ¡De Flandes!*

— *¿Y a qué habéis bajado del monte?*

— *Porque tenemos un permiso especial de nuestro comandante, y hemos venido a pasar la noche a Vitoria. Pero si esto no está animado, nos volveremos. Para aburrirnos, ya tenemos el monte.*

— *Tienes razón.*

Orrela izan zan gure Bitori'ko sarrera. Bereala asi giñan gure ikusmenak egiten.

Taberna batean sartu eta nere laguna, ain zan xuxena, ixil-ixilik zegoan. Ni, berriz, alai-alai kantari asi nintzan.

Taberna ortan bazegoan falanjista bat, gerreran bi izar zituana. Berak ere kantatu zuan,

eta ongi gañera. Aragonesa zan, eta nik, ori ja-
kiñik, au kantatu nion:

*La Virgen del Pilar dice
que no quiere ser francesa,
que quiere ser capitana
de la tropa aragonesa.*

Eta ni ere aragonesa nintzala iduritu zi-
tzaion, eta galdezka asi zitzaidan. Nik, argi eta
garbi, euskalduna nintzala esan nion, eta orduan
erantzuna berak:

— *Entonces eres navarro.*

Eta nik:

— *¿A ti qué te importa que yo sea arago-
nés, navarro, catalán o lo que sea? Por lo me-
nos, no soy falangista.*

Naiko gizatxartuta, eta nik ura nai, onela
erantzun zidan:

— *¿Es que los falangistas somos malos?*

— *Los peores del mundo.*

— *¿Por qué?*

— *Porque la falange viene del fascismo, y
el fascismo es malo.*

— *Jolín, tú parece que sabes mucho.*

Izketaldi bero xamarra egin genduan, bañan
azkenerako oso lagun egin giñan. Eta irurok,
tabernatik irtenda, kalez-kale ibilli giñan.

Munizio-parkeak nun zeuden, kañoiak kon-
pontzeko lekuak, kuartelak, kuartel bakoitzean
zer tropa zegoan eta abar, falanjista arek era-

kutsi zigun: berak, falanjistak, bandera bat; re-
keteak, konpañi bat; soldaduak, bi batalloi; ar-
tilleria, sei bateria amar t'erdikoak; eta zazpi
t'erdikoak, frentean zeudela.

Falanjista ari eskerrak, bapo ibilli giñan, es-
pionaje egiten eta baxo erdiak edaten.

Azkenean, berak kuartelera joan bear zuala
esanik, Etxeberria eta biok bakarrik gelditu gi-
ñan.

Kalez kale genbiltzala, rekete, falanjista eta
soldadu ugari ikusten genduan. Nik, bata eta
besteari toriaketan arita, iñori ere ez nion ge-
rrarako gogorik arkitzen. Bearbada, batzuek ge-
zurra esango zidaten; bañan geienak egia nos-
ki, oraindik gazterik iltzeko gogorik iñork ez du
izan eta.

Etxeberria'k, ango egitekoak egiñak zeudela-
-ta, lenbailen ostera Ubidea'ra biurtu nai zuan.
Bañan nik onela diot:

— Aizak, Joxe: gure baserriko nagusia
emengo *Calle Dato* ortan bizi dala bazekiat, ne-
re aitak esanda; eta, ontara ezkerro, poz-pezik
bixitatuko nitek.

Onela dit nere lagunak:

— Bai, motell, bai. Gaur gauean erorrenak
egin dituk, eta onekin bat geiago. Goazemak
billa.

Calle Dato ortara iritxi gera, kale-ertzetan
izaten diran letrai begiratuaz. Puska batean
etzan iñor kale artan azaldu. Bañan alako batez
or dator, bere makillarekin eta bi soldadurekin,

serenoa. Bi soldadu aiek etxeratu eta atzera atez zanean, neroni berarengana:

— *Muy buenas noches, señor sereno. He venido a esta calle Dato, desde el frente próximo, para saber dónde viven mis patronos, los señores de X.*

Eta bereala erantzun zidan:

— *En esa casa de enfrente.*

Nere poza, baserriko nagusiarekin egotea izango zan. Bañan berandu zan eta Etxeberria'ri onela esan nion:

— Ik nai bezela, emendikan alde egin bear-ko diagu, bada. Bañan zatoa ustutu dek eta tabernaren batera joan bearko diagu aurrena.

Onela, beintzat, taberna txiki batean zatoa bete eta baxo erdi bana arturik, ostera lasai-lasai len sartutako kontrolera. Onela esan nien:

— *Señores, a la entrada he dado un aviso: que si Vitoria no está airoso, para mí será peligroso. Y otra vez por su control me paso.*

Nolabait ere, ondo ala gaizki, erderaz bertsoa esan nuan. Eta erantzuna:

— *Adiós, muchachos. Buenas noches y que tengáis suerte en el frente.*

Onela, batere korrika egin gabe eta lengo bidetik joanik, goizeko iruretan an giñan ostera Ubidea'n.

Nik uste nuan Ubidea'ko etxeren batean edo inguruetakoko bordaren batean lo egingo genduala; bañan Etxeberria'k onela dit:

— Atera geran lekura goazemak. Eta gero ikusiko diagu.

Eta an zeuden, Ubidea'n, len Gernika'tik ekarri ginduzten enlazeak, beren kotxearekin.

Zeanuri'ra eramán ginduzten. Emengo etxe batean, enkargatuak zeuden oiak guretzako.

Bañan, lotara baño len, zer ikusi eta zer entzun genduan, dan-danak al zan garbien eskribitu genituan. Gero, sobre batean sartu, enlazeari eman, eta ura Bilbao'ra eta gu oiera.

Len esan bezela, illunbista zan Ubidea'tik atera giñanean; bederatzietarako-edo allegatu giñan Bitori'ra; eta irurak izango ziran, ostera Ubidea'ra sartu giñaneko (1).

(1) Billarreal'ko borroka bukatu ondoren, pakean gelditu zan frente guzia. Frentea geldirik; bañan atzean, bai alde batekoak eta bai bestekoak, prestaketak alegiñean egiten.

1937-III-31'an jarri ziran berriro bazterrak su ta gar, nazionalak erasoá jota. Bitarte ortan, *Loiola* eta *Itxarkundia* batallioiak alkarri aldaketa egiñaz ibilli omen ziran.

Aldaketa oiek zenbat aldiz eta zein egunetan egin zituzten, etzan noski Iñaki Alkain oroitzen.

JATEKOA

Guz ez genduan jatekorik geiegi izaten. Ogia, gutxi eta eskaxa, eta beltza alajaña. Ardoa txanxillaka, aldian litro erdiaren erdia alegia; bañan ura ere borroka-egunetan.

Gero, bakoitzarentzat zorro bana, egun guzia arekin pasatzeko.

Zorro auetan, lata bat sardiña, txokolate eta abar izaten zan. Eta askotan, ogi beltzaren partez, pakete bat galleta.

Bestetan, lata bana potaje izaten genduan: batzutan garbantzua, bere aragi eta puskatxo goxoeekin; bestetan, babarrun zuria, eraskin berdiñekin. Onek urdai giarrak ere izaten zituan. Eta, su egin eta berotuta, oso goxoa gelditzen zan. Bañan orduan ere, gaur bezelaxe, langille gutxi.

Pentsa zeñen alperrak geran: goserik egon, janaria berotu eta gozatzeko naiko baso-egur euki, eta geienetan sua egiteko alperrez. Onela, nola arraiotan guk gerra irabazi?

Gero, frente geldietan, nai aña ez; bañan sabela asetzeko ainbat janari izaten genduan: garbantzu, lenteja eta abar.

Esploradore giñanak, asko ibilli bear izaten baigenduan, guretzat ia beste ainbeste izaten zan razioa; eta janari-jartzalle, nere erritar Sebastian Garagorri genduan.

Onek bai; onek amaika mokadu goxo jartzen zigun, naiz berak aurretik goxoenak bereztzat artu.

Ardoa guretzat litro erdi bana izaten zan. Bañan nere erritar onek, zalea baitzan, askotan aurretik egiten zigun azioa, eta ondoren guk ari maldizioa...

Sebastian Garagorri orrek etzuan gauez ibiltzeko ausardirik; egunez, ordea etzuan atzera egiten, batez ere jateko eta edateko kontu ortan.

Bañan beti ere, tripa zar ori konforme uzteko, naiko lan bagenduan. Zerbait geiago nundik aterako ibiltzen giñan.

Oraindik illabete asko ez dala, adiskide batek onela galdetu zidan:

— Pagotxiki inguruetan zenbat talo, gutxi gora-bera, erre ituan guretzat?

Onela erantzun nion:

— Motell, zenbat izango ziran etzekiat; bañan erretzen askotan jarduten nintzala, ori bazekiat. Baita ere gutxienean sei bat aldiz andik Aramaio'ra arto-iriñaren billa joan nintzala batekin eta bestearekin.

Adiskide orri esan bezela, askotan joan nintzan Aramaio'ra, mutil bat edo beste artuta, oñez bederatzi kilometroan, arto-iriñaren billa.

Lenengo asiera, jakiña, Etxeberria eta biok eman genduan, Eskoriatza'ko mendi eta inguruak ikusten genbiltzala.

Aramaio ori, oso erri polita eta zabaldua da. Badu, gutxienez, dozen erdi bat ballara, bakoitza bere elizarekin.

Erri-kalea ez da aundia. Mondragoi'tik eta Santa Ageda'tik Araba aldera datorren kamioan dago.

Kaletik Bitori aldera irtenda, lau-bat kilometroko aldapa badu. Eta ezker-eskubitara, bi aldeetako mendi-egaletan, beste ballara oiek dauzka, eta inguru guzian mendigañak.

Nere begiarentzat, beñepein, oso gustagarria.

Mendi aietan, gaur ere noski egur-faltarik ez da izango.

Gure lagunai, bakar-bakarrik, ura eta egurra eskatzen genien. Batzuk bagenituan fiñ-fiñak, eskatutakoa txintxo egiten zutenak. Bañan beste batzuentatik, obe da ezer ere ez esatea.

Bestela alperra dana, gerra-denboran askozaz ere alperragoa egiten da. Bildur naiz neroni ere ori bera gertatu zitzaidan.

Gaurko egunean, makiña bat badabil, *tienda de campaña* artu eta batetik bestera. Neretzat pozgarri da jendea orrela ikustea.

Bañan orduan guk ez genduan ez toldo, ez

zaku, ez mai, ez plater, ez butanorik eta ez ezer ere.

Bakar-bakarrik, irin-zakuren tartean eta paper batez bilduta, talo erretzeko pala ibiltzen genduan. Pala eta gatza.

Askotan, ordea, gatza ere falta izaten genduan. Mundu ontan gauzarik merkeena, ederrena eta jatorrena neretzat, naiz mediku geienak ezetz esan. Bañan ura ere falta.

Taloak gatzik gabe erretzen genituanean, naiz guziak goseak amorratzen egon, talo gatzik gabea jaten asi eta onela esaten zuten:

— Gatzik gabeko taloa batere ez jatea obe dek.

Gogoan det, Arratia'n, Arantzazu'ko erri gainean, olako zerbait entzun eta, amorraririk, nola kendu nion mutil bati eskutik taloa, urdai azpiko eta guzi; eta neretzat ura oso ederki eta egoki etorri zan.

Guk, baso-tarte aietan, oso xamurki egiten genduan sukaldea.

Aldapa bat naikoa izaten zan. Atxurrarekin bi eskallera egiten genituan; lendabiziko eskalleran sua piztu eta bigarreanean talo-tapa jarri.

Sinisten ez duanak, gaur edo bigar prueba ori mendian egin dezala, eta gaurko butano eta ekonomikak baño askoz ere tiro ohea daukala ikusiko du.

Onela ibiltzen giñan, al genduana egiñaz. Eta zerbait egin bear noski, gero borrokarako indartsu egoteko.

Oriol, orduko jaun aundi bat zan. Beti diputadu ateratzen zan Bitori eta Araba'tik.

Onek, Ollerias deritzaion errian, granja bat zeukan, eta aren granjaren inguruan txabola bat aparte guretzat egiña geneukan, naiz aren zaldi-lekuetan naiko leku egon, nun gordeta egoten giñan abiazioak ez ikustearren alegia.

Gure txabolak, ormak eta paretak zanja-zulo zarretan egiñak izaten zituzten, eta gañetik zinkazko txapak.

Zanja-zulo oiek lengo gerrero zarrak egiñak zeuden. Leku eta paraje aietan olako asko zan.

Ikusten danez, an ere lenagotik borroka eta gerrak izanak ziran, eta ez gera gu bakarrik mutur-joka ibilliak.

Oriol jaun orren granjara allegatu giñanean, aurrena zaldi gazteak jan genituan, eta ondoren zarrak. Orain ez dakit zenbat; gutxienean, berrogei bat zaldi bai beintzat.

Jaun ori nik ez dakit zer politika-klasetakoa zan. Bañan gurekin aztuko zitzaizkan politikak ederki, zaldi bakar bat ere etzitzaión bizirik gelditu eta.

Dan-danak jan genituan, eta geienak borroka-egunetan.

Zaldi oiek inguru artako mendi eta larretan ibiltzen ziran; eta, jakiña, etzeuden sokarekin arrapatzeko, pistolarekin baizik, eta pistola ametralladorekin ongien.

Lendabiziko borroka-egunetan, ez genduan ez potajerik, ez sukaldetik eta ez gatzarik iza-

ten, zaldi-aragi oiei emateko, eta onela jaten genituan:

Tiroz bota ondoren, ildako leku berean larritu eta puskatu; zenbat giñan, ainbeste pusketan zatitu eta partitu, eta kaxo, motell.

Sua egitera, bakoitza geren tokira. Al bazan, ez oso urrutira, bañan beti gorde-lekura, etsaia ez akordatzearren.

Sua egingakoan, labanarekin egur-ziri aundi batzuk zorroztu, sartu ziri oiek aragi-pusketari, berotu-aldi bat eman eta ekin jaten.

Ura bai izaten zala egitazko gosea!

Gatzik ez baigenduan izaten, gatzik gabe, eta geren gibelarentzat askoz ere obe.

Nik gatzik gabe ezin aragirik jan, egiñalak eginda ere; eta Etxeberria eta nere beste lagun batzuekin truke egiten nuan.

Aiek neri poltsetako pakete galletak eta txokolateak eman, eta nik aiei tokatzen zitzaidan aragi-pusketa.

Ni goxo-zalea beti izan bainaiz, orrela konpontzen giñan alkarrekin.

Zaldiak bukatu ziran ordea, eta ondoren berriro ere aragia nai, eta ez dagoan lekutik izaten oso zalla izaki.

Bañan or sortu du Etxeberria'k beste lan-tegi berri bat.

Zer izango eta an inguruan, Barazar aldetik datorren ibaian, amorraia ugari egon, eta auek arrapatzeko modua onela erakutsi zigun Etxeberria'k:

— Motellak, ibai ontan sekulako amorrai-pillak zebiltzik, eta oiek arrapatzeko onela egin bear diagu: goizean eguzkiaren irteeran eta arratsaldean eguzkiaren sarreran, bere gogokoa dik amorraiak ur-gañetan salta-periko ibiltzea euli arrapatzen; eta, orrela dabillega, ondora tiroa tira eta tripaz gora ur-gañetara ateratzen dek, il-dako moduan zozorbatuta, eta orduan eskuarekin arrapatu.

Urrengo egunean, Sebastian Garagorri eta biok or joan gera ibai ortara amorraiak arrapatzera, pistola ametralladora bat eta zaku koxkor bat arturik; eta, denbora gutxi barru, lau bat kilo bildu genduan.

Nere lagun aiek, aragia bezela, erdi gordiñik jaten zituzten amorraiak ere; len esan degunez, askotan sua egiteko alperrez ibiltzen giñan guziok eta.

Mundu, ontan, dan-danok berdintsuak gera lan-kontu ortan: errexenera erortzen gera, nun-eta oso beartzen ez gaituzten.

Au izan da nik orain arte ikusi dedana: beartzen ez geran bitartean, danok alperrak; eta, beartzean, danok langilleak.

Amorrai oiek orrela jaten zituzten beintzat, erdi gordiñak alegia.

Bañan, egia esan, su ez egite onek beste gauza eta sustrai bat ere izaten zuan oso garrantzi aundikoa.

Guk frente-inguruetan su aundiak eta ugarriak egin ezkeru, etsaiari nun geunden eta zer ari giñan erakusten genion.

Nere lagunak amorrai oiek orrela janik, eta nik aien galletak eta txokolateak, egun batzuk ongi igaro genituan.

Bañan, amorraiak bukatu ziranean, orduan berriz ere komeriak.

Sebastian eta biok, fusillarekin ibai-ertz artara joan eta zozo eta txori arrapatzen ibiltzen giñan.

Batzuek botatzen genituan; bañan gutxi Sebastianentzat, eta gero eta pastel gutxiago nerretzat.

Len esan bezela, Etxeberria eta biok askotan joaten giñan gauzez Nafarrate eta Urbina inguruetara.

Gau batez, etsaiaren inguru-ingurutik gatzela, etsaiaren azpiko soro zabal batean, bi edo iru kañonazo-zulo gañetan, or ikusten ditugu patata-aleak, zuri-zuriak illargiaren dizdizarekin.

Alkarri onela esan genion:

— Soro onetan, patata atera gabe dago oraindik, eta gerra emen inguruan dabilkelako zegok atera gabe. Guretzat orain etzeturrek ain gaizki.

Ori esanik, biok ixil-ixilik zulo oietako batean sarturik eta boltsillo guziak patatarekin beterik, geren txabolara bildu eta mutillik iñor esnatu gabe goizeko seiak inguruan etzan giñan.

Andak ordu-pare batera-edo, an sentitu nuan Sebastian, gure kozineroa, beste mutillai onela esaten:

-- Zerri auek amar bat kilo patata ekarri

dizkitek bart nunbaitetik, eta, zuek ardi zarren bat ekartzen badezute, ai zer nolako bazkari eta apari jarriko ditudan. Zerri auek billatu ditek, oraindik patata ateratzeko dagoan sororen bat. Emendik aurrera naiko patata izango diagu prejituta jateko, iñork oliorik ekartzen badu.

Kozineroak auek danak etzituan txabola barruan esan, txabola kanpotik baizik. Ustez ixilik, bañan nik danak entzun.

Ala, beintzat, beste gure lagun aiek eguerdirako nunbaitetik ekarri zuten aragia zaldia-rena.

Ubidea'n erosi zutela uste det, eta Sebastianek ordubietarako gisadu eta bazkari ederra jarri zigun.

Patata-soro ari orrela eman genion asiera. Patata zuri basto ori zan; bañan patata.

Lurpeko sagarra dauka izena euskeraz, eta ni sinistatua nago osasunerako onena lurpeko jatekoa dala.

Askotan esaten det nik bizi guzia lurpetik datorrela. Nik garbi eta argi ikusia daukat ori.

Urrengo eguna etorri da, eta patata soroan eta kozineroa patatarik gabe txabolako sukaldean.

Bezperan ixilik egon baldin balitz, naiko patata ekarriko genduan onenean. Bañan, atso-gixon izan baitzan eta guk geren ibillerak oso ixilik euki bear baigenituan, geiago soro artatik patatarik ez ekartzeko erabakia artu zuan Etxeberria'k.

Sebastian orri onela esan nion:

— Orain iregatik, atzo goizean ixilik egon ez intzalako, danok barau. Lendik ongi jakiñik intzan, gure ibilketa guziak gure arterako baka-riak bear dirala; eta guk, or gabiltzanean, bizia jokatzen degula.

— Motell, Iñaki! Nik orrelakorik ezer pentsa gabe esan nian, eta orain orrela al gera? Barka zak, motell, barka zak. Nik geiago esandako itzik ez dik iñork jakingo. Bañan patata ekar zak onera nunbaitetik.

— Nik poz-pozik ekarriko nitek naiko patata, Sebastian. Bañan goizeko bostetatik seietara inguruan bear dik izan, eta erorrek lagundu bear-ko didak ortarako. Ordu ortan ezeren arriskurik etzegok, eta ara emen ortz-bikoa, kirten motx-motxarekin antolatu eta preparatua. Gaur Otxandio'ko ferreteri batean erosi diat. Onekin nik aterako diat patata lasai asko, eta ik zakua bete zak.

Onela, goiz aldera joaten giñan, bi zaku artuta.

Etsaia nun zegoan ez nion bein ere esan, orduan geiago joango etzala banekian eta.

Orrela, beintzat, aldiko bi zaku koxkor iru egunetik iru egunera ekarriaz, oso ondo ibilli giñan biok.

Batean, ordea, etsai soldaduren batek, ez gu sumatu gindualako, gogoak ala eman ziolako baik, tira du tiroa.

Bañan Sebastian ori, oso bertatik zala ikusirik, or ziak korrika, neri itzik egin gabe eta ni bakar-bakarrik utzita, zakuak ia beterik zuedela.

Tximixta baño ere azkarrago alde egin zidan, eta ortz-bikoa eta bi zaku koxkor patatarekin bakar-bakarrik egin bear izan nuan buelta.

Andik aurrera esaten nion, bañan ez alperrik! Bereala maldezioka asten zan.

Ettxeberria'k eta biok ekarri bear izaten genduan.

Beste batez, Pagotxiki inguruko erle-leku batera joan giñan, beren txaboletako ezta ateratzera.

Sebastian Garagorri oso iaioa zan, eta erlegauza oietan asko zekiana. Eta, beste janari geienetan bezela, ontan ere zalea eta jalea benetan.

Ettxeberria, Garagorri eta irurok joan giñan.

Iru txabola ziran, eta aietan bi kilo inguru ezti bazeuden.

Bañan, nik ez dakit nola, nai ez nuala, makillarekin ikutu egin nion txabola bati. Irrixtatu eta labaindu egin nintzala uste det; eta, ez erortzearren, makillarekin jo nuala.

Sebastian, azkeneko txabolako ezta ateratzen ari zan; eta erle-semea, lotan zegoana, or dana esnatu da bere kotatik.

Esan bearrik ez dago, erle guziak aurrena Sebastianen arpegi eta belarrietara joan zirala.

Eta Etxeberria eta biok igesi korrika benetan, guri ere azkar asko kozkaka asi zitzaizkigun eta.

Sebastian gizagajoa antxe, bere txaketa eta tabardoarekin arpegia ezin tapaturik Gutxienean kilometro batean an ibilli zan borrokan, bere erle-semea bizkar gañean zuala.

Jakiña, guk, nai ez genduala ere, parre egin bear, aren pinta ikusita.

Ala, beintzat, noizbait ere alde egin diote erle oiek.

Orduan, nun gauden deitu diogu, eta or dator maldezioka, bere belarri aundi aiek danak bonbolotuta; baita bere arpegi guzia ere.

Nik, era eta modu artan ikusirik, onela diot gizagajoiari:

— Aizak, Sebastian: kulpa guziak nik dizkiat. Nik, nai ez dedala, makillarekin txabola ikutu diat, eta orduan erleak esnatu dituk. Bar-ka zak.

— Iri barkatu? Aita Santuari ere ez nian barkatuko.

Eta or asi zait jo naiean. Nik, berriz, korrika iges egin nion. Bestela benetan jotzen nau, zuan jenioarekin.

Bañan Etxeberria'k, ongi-ongi esanaz, apaldu zuan gero; eta egun ura ixil-ixilik igaro genduan, berari geiago ez amorrastearren.

Urrengo egunean, ordea, aren belarri aiei begiratuta, etzan iñor ere parre egingo etzuanik, eta onela dit:

— Iñaki, ni ez nauk iñora joango. Sua egiteko egurrak, erorrek ekarri bearco dizkidak kastiguz. Bestela, seko akabatuko aut. Ik maleziz egin didak azio ori eta.

— Ez, Sebastian, ez. Ez dek orrela. Irrixatu egin zitzaidakan oña, ezkerrekoa; eta, ez erortzearren, uste gabeen, i ari intzan azkeneko erle-kaiola jo nian. Ik ongi badakik guri ere kozkak egin zizkigutela. Nik lendik aspaldian banekitxian erlearen kozkazoa oso mintsua dala. Eta i momentu artan ezti ateratzen bai-intzan, eta ezti-usaia eskuetan bai-eukaken, jakiña zegok, i artu bear lapurtzat, eta iri egin bear danak kozka.

— Bai, Iñaki, bai. Orrela izango dek. Bañan oraindik ez naiz irekin pio, maleziosoa aiz oso eta. Esan dekena egia izango dek; bañan nik esan diatena ere bai: nik, belarri eta arpegi auekin, txabola ontatik ateratzerik etzeukat. Ik naiko egurra onera ekar zak, su egiteko. Bitartean, nere arpegi eta belarriak sendatuko dituk, ezereen miñik etzeukat eta.

Arek esan bezela egin bear izan nion. Bañan parre eta algara ederrik egin genduan.

Gizagajoak, aiek belarriak! Gero ere, illabete pare batean, ospeletan euki zituan.

Illabete inguru onela igaro genduan bigarrenngo txandan, Pagotxiki eta Ollerias alde aietan.

Gero, irugarrenean, askoz ere obeto izan giñan jatekoarekin, andik aurrera konpañi bakoi-tzak bere kozinero eta kozina zitualako.

Bañan gu, esploradoreak, beti aparte ibiltzen
giñan; eta gure kozineroa, len bezela, Sebas-
tian Garagorri izaten zan.

GABON-GABA

Etxeberria eta biok an ibiltzen giñan, batzutan beste iru edo lau lagun artuta, egunez inguruko mendigañak ezagutzen. Eta, gauez, askotan izaten genduan alde batetik bestera igaro eta zerbaiten egin bearra. Batean errexa eta urrengoan oso zalla. Estado Mayorretik orrelako aginduak etortzen zitzaizkion Etxeberria'ri. Amaika ibillaldi txar egin genduan. Arrisku ederak ibiltzen genituan.

Egun batez, erreka-zulo batean, Urbina'ko inguruan, or uste gabe topo egin degu geren etsaiarekin. Lau edo bost rekete ziran. Eta an, pizkorrena nagusi.

Guk laister bota genituan bina esku-bonba, eta ez dakit aiek nola irten ziran. Guk ez genduan zauritutakorik izan. Aiek, ez dakit danak il baziran ere.

Egun artan iru lagun giñan: Etxeberria, ni eta oiartzuar bat, kontrabandista izandakoa. Izena aztua daukat.

Bañan, naiz egun eta gau larritsu asko igaro, geren txolarte egokiak ere izaten genituan.

Gabon-gaba iritxi zaigu eta, jakiña, gure koinero Sebastian Garagorri'k aparti ederra jarri zigun. Gure aparti ori onela izan zan:

Aurreko egunetan, ango mendi bateko egaletan gabiltzala, auntz bat or ikusten degu, arkaitzgain batetik bestera dabillela, iñork ez arrapatzearren.

Izan ere, guk orduan mendi-inguru aietan ikusitako ardi edo auntzak, zail izaten zuan guregandik alde egiten.

Bañan uso-banda batek, eiztariak tiro asko tiratzen badizkio, orduan eta altuago igesi joaten dan bezela, auntz arek ere, lendik eskarmentu asko izanik eta belarri erneak edukirik, laister alde egin zigun altuagoko arkaitzgain batera.

Nik aurrena tiroz il nai nuan; bañan Etxeberria'k onela dit:

— Lau egun falta dituk gabon-gaberako, eta, orain tiroz iltzen badek, ordurako usandu egingo dek. Auntz ori bizirik arrapatzea, guretzat askoz ohea izango likek. Auntz orrek ezagun dik lenagotik askok eta askok arrapatu nai izan dutela. Auntzak berez momentuan indar asko dik; bañan, luzatzera, olloa bezela kuxkurtuta gelditzen dek. Eta ik, Iñaki, korrika aguan te aundia baiteken, ea bizirik arrapatzen deken.

Nik ordurako, nere lagunak mendiko piz-

tiak zenbateraño ezagutzen zituan ongi ikusirik neukan.

Orregatik, berak ori esanda, tabardoa eta buzoa erantzi ditut; mendi-botak kendu eta espartañak jantzi, eta or nijo auntz orren atzetik.

Auntz ori, beti arkaitz eta sasi tartera sartzen zitzaidan; toki zikiñera, alegia. Bañan, Etxeberria'k esan bezela, ordu erdi bat barru, nekatzen asia zala igarri nion.

Nik neronek ere, lar tartean atzapar guziak arramaskaturik neuzkan. Bañan, auntza gero eta mantxoago zebillela ikusirik, gero eta poz eta indar geiagorekin segitzen nion.

Genbiltzala-genbiltzala, ordurako sasi tartean bi edo iru esku-kolpe tireak neuzkan; bañan alde egiten zidan.

Alako batez, ordea, arkaitz batetik bestera salto egiterakoan, nunbait ere indarririk gabe zegoan eta arkaitz-zulora erori zan.

Gaxoak, erori zanean, besoa autsi zuan, eta an gelditu zan, zuloan, *meee meee* egiñik. Besoa autsi ez balu, naiz neri bereala nekatuko zala Etxeberria'k esan, oraindik ere auntz orren atzetik nenbillen.

Orduan, bizi-bizirik, bizkar gañean txandaka-txandaka arturik eta berak *meee meee* egiñez, geren txabolara ekarri genduan.

Eta Etxeberria'k, artan ere iñork baño geiago jakiñik, beso autsi ori, naiz lau egunerako izan, bi zotz egin eta lotu zion, min gutxiago izatearren.

Onela, gure Sebastian kozinero jator arek auntz ori bezperan il zuan, gu giñan amar la-gunentzat.

Eta gure gabon-aparia auntz ori izan zan: aurrena, gibel-erraiak; gero, gixadu ederra, patata eta abar; eta, azkenik, iztar eta aragi goxoena erreta.

Len esan bezela, ardorik gutxi izaten genduan; bañan apari ortarako zerbeza barrika bat bagenduan, berrogei ta amabost litrokoa.

Apari-jartzallea, Sebastian Garagorri ori, zerbeza edanzale amorratua genduan; eta, aparria jartzen ari zala, nik ez dakit zenbat, bañan apaltzen ere guk baño geiago edan zuan. Ala, guk naikoa jan eta edan arren, aren sabela bai ederki zala benetan.

Apaldu ondoren, ontziak jaso eta garbitu gabe, etzanera joan zan beintzat, eta bereala asi zan zurrungaka.

Etxeberria eta biok, berriz, konpañi guzietara aginduak geunden, joan eta txandaka-txandaka bertsotan egingo genduala.

Alaitasun ederrik jarri genduan. Gaueko amaikak inguruan asi giñan, eta goizeko laurak inguru arte ez genduan bukatu. Azkenerako, gero ere naiko txurrut edanik, geren txabolara lotara etorri giñan.

Sebastian Garagorri'k eta beste mutillak, aiek bai zeukatela zurrunga-otsa. Kañonazo batekin ere etzegoan aiek esnatzerik. Etsaiak izan bagiña, fusillak eta an zeuzkaten tresna guziak

laister asko ostuko genizkien. Aiek zeukaten, aiek, patxara!

Orain ez naiz gogoratzen, gu txabolara etortzerako, elurra asi zuan edo etzuan. Bañan urren-go goizean, meza entzuteiako, goizeko amarretan, Pagotxiki'n elurra zegoala, ori gogoan det.

Eta meza zeñek eman zuan ere bai: gure kapellau eta Loiola'koarena egiten zuana izan zan, Don Jose Antonio Loinaz Otaño, berez Andoain'go Berrospe'n jaioa eta gure bertsolari aundi Pello Maria Otaño'ren illoba.

Eguberri-eguneko meza, meza nagusia, oso ederra izan genduan. Nik nere erri Urnieta'n Abe Maria bezela ikasi nuan meza kantatu zan.

De Angelis edo olako zerbait esaten ziola, uste det, organistak, Mimendia jauna eskolako maixu zanak, neri eskubiko belarria tiraka ia-ia eten egin zidanak, berarekin musika ikasten ari nintzala.

Gure kapellau Don Jose Antonio jaun orrek alaxe nai izanda, Pagotxiki'ko mendigain artan eman zuan meza nagusi santua, naiz elur egon eta naiz etsaia inguru xamar izan. Loinaz Otaño jaunak, euskaldun kobarde bat izan balitz, etzuan arrisku-leku ura aukeratuko. Jaun artaz gogoraturik, naiago nuke gaurko apaizetan alako asko balego.

Leku ura, Nafarrate aldetik gure etsaiak ederki asko ikusten zuten; eta, nai izan balute, andikan guk korrika alde egin bearra izango genduan.

Nunbait ere, gure etsaiak Loinaz Otaño'ren meza nagusia emateko tankera ongi artu zuten; eta Eguberri-egun ori, beintzat, pakezkoa izan genduan.

Gu mezetan eta kantari ikustean, onela esango zutela pentsatzen det:

— Ara! Gorriak ere sinisten ditek Jesus Aurtxoarekin! (1).

(1) *Eguna*, 1937-I-8:

«Jakín dogu Gabon edo Ludi-Gazkatzaliaren Jaiotz-eguna Bizkai-Araba bitarteko basa-mortu otzian Itxarkundia gudari-sallak gaizki baño obetuago igaro dabela. Dantza, abesti ta eresiya izan dabe. Bexigua ere bai. Oba ez. Makala dozak orretarako itxas-bazter adiskidiak, Ederto, mutillak... Urkidi. Bermeo'ko Gudarozte'tik.»

GABONZAR

Gabon-eguna orrela igarorik, ondoren, jakina, Urtezar eguna. Sebastian Garagorri'k zer apari jarri zigun, ez naiz gogoratzen.

Izan ere, Etxeberria eta biok egin bearra bagenduan gau artan. Olakoetan ez genduan gogorik asko izaten, ez jateko eta ez kantatzeko. Nik gutxi, eta nere lagunak gutxiago.

Alaz guztiaz ere, Gabon-gauaren antzera, konpañi guzietan bertso-saioak egin ditugu. Gau ortan, saio oiek egitera, gure kozinero Sebastian orrek lagundu zigun.

Gu beti berari toriatzen jarduten giñan. Onela esaten genion:

— Guk jatekoa ekarri naikoa eta ik jan, eta ez dek beste kolperik egiten. Badaezpada ere, ez aiz gauean gurekin etortzen.

Eta, Urtezar-egun ortan ere, Etxeberria'k onela zirikatzen zuan:

— I, Sebastian: i kobardea aiz. Gau batez, zergatik ez dek gurekin jirabira bat egin nai izaten?

Eta Sebastian ori askotan jenio txarrez eta amorrazten jartzen zuan.

Bañan Urtezar-gau ortan, konpañi guzietan bertso-saioak egitera guri lagundurik, ura ere, gure antzera, *asaltaparapetos* pattarrarekin asko xamar beroturik zegoan; eta or prestatu zai-gu, gurekin joan bear duala:

— Gaur zuekin joan bear diat, bada. Ea bein edo bein betiko ixiltzen zeraten.

Ordu ta erdiko ibilketa genduan, gu an geunden lekutik, eta Garagorri ori poz-pozik abiatu zan gurekin.

Gure etsaiak zeuden baserri-ondo batera allegatu gera. Jakiña, aiek ere beren kantuak kantatzen ari ziran. Urte zarra ospatzen, esan nai nuke.

Garagorri orrek, oso belarri ernea baitzuan, onela esaten digu:

— Oiek ez dituk guretarrak.

Onela erantzun genion:

— Nola izango dituk, bada, gure etsaiak dituk eta?

Eta, arriturik, onela dio ixil-ixilik:

— Motell, nik ez nian sinisten onela ibiltzen ziñatenik. Zuek merezi dituzute, zuek, eta ez beste oiek, lasaiak!

Gizagajoari, alkoolak alde egin ziotenean, bildur otza asi zitzaion eta onela dio:

— Eta emendik noraño joan bear diagu?

— Motell, gaur emendik beste ordu erdi bateko bidea zeukagu.

Berak onela dio orduan:

— Ni eniak geiago aurrera. Onako sasi azpi ontan gorde eta emen itxogingo dizuet.

Onela esan genion:

— Bai, motell. Lo lasai-lasai egin zak ortxe. Gu etorri eta geren txabolara alkarrekin joango gaituk.

Eta an gelditu zan. Au ere esan genion:

— Al badek, ez zigarrorik erre. Bañan egon adi lasai.

Ala, Etxeberria eta biok ibilketa ori egin degu, Garagorri utzi genduan sasi azpira etorri gera, eta an etzegoala Garagorri ori!

Ango gure estuasun eta larria! Bein ere ez baitzan leku aietan ibilli. Len esan bezela, aurreneko aldia zuan gurekin irteten zala, eta leku artatik ordu beteko bidea bazeukan txabolaraño, eta guk txarrena pentsatu bear noski.

Leku-inguru artan billaka gabiltzala, or asi zaizkigu etsaiak tiroka, eta neri bi tiro txamarrean sartu zizkidaten.

Izan ere, an nenbillen linterna piztuta, eta etzan arritzekoa. Arritzekoa izango zan, orduan ez tiratzea. Bañan txamarrean bakarrik jo ninduten.

Laister alde egin bear izan genduan andik, Garagorri galdu genduala-ta biok oso triste, onela esanaz:

— Guk dizkiagu kulpa guziak, onera ekarri degulako.

Onela, geren txabolara allegatu eta sartu gera, eta an ikusten degu Garagorri ori besteakin batera zurrungaka, alajañetan!

Orduan, nere pozarekin, jo eta esnatu nuan, esanaz:

— Bai al dakik iregatik zer trantzea igaro degun? Biok ia garbitu ginitxen.

Txamarreko bi zuloak erakutsi nizkion eta onela dit:

— Barka zak, Iñaki. Bañan ni an ezin egon ninduan; eta, ala edo ola, txabolara allegatu nauk. Barka zak.

Garagorri ura mutil ona zan. Odol otzean ausardirik etzuan. Bañan, berotzen zanean, guk baño geiago bai.

Ari eskerrak, tarteka jan-aldi goxo askoak egiten genituan, beintzat. Ontarako, doai berezia bazuan.

Bakoitzari berea ematea pozgarri det nik beti, eta oni ere berea ematen diot.

PLAZENTXIARRAK ETA MORTEROAK

Egun batez, nere lagun Etxeberria'ri, or jarrri zaio buruan, gure lagunak beren lekuak gauez nola zaintzen zituzten ikustea eta probatzea.

Jakiña, esploradoreak ez ditu etsaiarenak bakarrik ikusi bear; baita bereak ere. Nere lagun arek orrelako buruzbideak zituan. Ainbeste zituan berezkoak.

Gau bakoitzeko kontraseña zer genduan, beti jakiten genduan. Bear ere bai, ostera gureetara okerrik gabe sartuko bagiñan. Bañan geientan etsaiarena ere jakiten genduan.

Askotan bezela, gau artan ere Urbina aldera gure joan-etorria eginda, onela dit Etxeberria'k:

— Aizak, Iñaki: lendabiziko kolpea Pagotxiki ortan eman bear diagu. Ik, nik baño ere deadar aundiagoa dek, eta, Pagotxiki'tik asi eta bi frenteren tartean joanik, etsaiaren konsijna egiñez, guretarak gauean guardia nola egiten duten jakingo diagu. Ik badakik, Ollerias gañean geienak plazentxiarrak daudela. Aien trin-

txeretan egiazko konsijna emango diagu. Bitartean, guretarrak erne ote dauden ikusiko diagu.

Arek agindu bezela, nere eztarriko indar guziaz, or ekiten diot etsaiaren kontraseñarekin oju eta marruka.

Berealaxe, Pagotxiki'ko trintxeretan zeuden guardi guziak, tiroka eta zalapartan asi zitzaizkigun. Eta, jakiña, gu biok lurrean arrastaka, esandakoa egitera.

Otxandio'tik Billarreal aldera datorren kamioa pasa eta plazentxiarrak zeuden lekura allegatu gera. An ere oju eta marru berdiñak egin ditut, eta ango ametralladora eta mortero-otsa! Naiz gu artistak izan, an zeuden plazentxiarrak gu baño obeak.

Nik nundik deitu nuan etziran oso urruti ibilli arraio aiek. Bi morterazo naiko inguruan genituan, alajaña!

Jakiña, ni Etxeberria'ren agindu-zai nengoan, guk genduan kontraseña plazentxiar aiei orru egiteko; eta nere lagunak alako batez onela dit, letxua baño preskoago:

— Aizak, Iñaki: oju egiek, gure kontraseña esanaz. Orain, egiazko lagunak nun dauzkagun bazekiat.

Gau artako kontraseña eman diet, eta, aien-gana agertu giñanean, ango zarata eta iskanbilla! Entzun bear ez genituanak ere entzun genituan. Bañan, egiteko ori zergatik egin genduan jakin zutenean, andik aurrera ez genduan gure batalloi *Itxarkundia*'n plazentxiarrak baño lagun oberik izan.

Nere lagun jator arek, onelako probaketak asmatzen zituan, xomorro-xomorro. Ura etzan, ni bezela, berriketan jardungo. Arek, bere doai berezia oarle izatea zuan. Erderaz, *observador* esango nuke. Arek esaten zuanak, ondoren beti argibidea ekarriko zuan. Amarretatik zortzi se-guru izaten zituan bere berezko jatortasunean.

Arek zenbat espiritu santu zuan, gure Jainkoak bakarrik jakingo du bere zero barrenean.

Gure batalloian ziran plazentxiarrak, geienak edo asko beintzat, armeroak ziran. Eta erri ontan egiten ziran morteroak, guk ibiltzen gemituan.

Etxeberria, Garagorri eta nik, mortero oiekin nola tiratzen zan ikasi egin nai, eta bai azkenerako ikasi ere.

Mortero txikiena aukeratu genduan ikasteko, ez dakianak txikitik astea obe izaten baitu, gero aundira allegatzeko. Aundienarekin asi ba-giña, berealaxe illak giñan irurok. Ara zergatik:

Plazentxi'ko armero tekniko oietako bat, nola tiratzen zan erakusten jardun zitzaigun; zer neurri eta zer erraztun jarri bear zitzaion eta abar.

Gizagajoa gogotik alegindu zan. Bañan, gero ikusi genduan, irurok guzia aldrebes ikasi genduan. Apurtxoka-apurtxoka ikasten da oñez, eta guk bereala eta kolpean ikasi nai izan genduan; bañan ezin litekena izaki.

Tekniko orrek utzi eta mortero ori artuta, Billarreal'ko zabal-leku batera joan gera. Zabal-

-leku ori bi frenteren erdian zegoan, eta Billa-rreal'ko aurreko alde aiaietsetik artzen genduan.

Etsaiaren bildurrik ez genduan, morteroarena baizik. Ustez iru tekniko giñan, eta gero or agertu giñan neofitoak mortero orrekin.

Zanja-zulo batean jarri degu, eta ni disparador eta tekniko aundiena. Ustez ongi kargatu det, Plazentxi'ko maixu orrek erakutsi zigun bezela alegia, obusak isatsean sartu eta bi erraztun jarrita, berreun metrora irixteko moduan. Bañan nere lagunai onela esaten diet:

— Badaezpada ere, lurrean ongi etzanda jarri, katxarro auekin ez nauk batere piatzen eta.

Ala, aiek etzanik, or disparatu det. Bañan, etsaiarengana joan bearrez, berriz ere goitik bera guregana, eta Sebastian Garagorri'ren ondoondoan lertu. Ez bagiña etzanda egon, gutxienez irurok oso zaurituak izango giñan.

Sebastian orrek, ori ikusirik, onela digu:

— Mekauen, mekauen!!

Aurrena, bere maldizio-aldia oso luzea, eta gero itz auek:

— Aizak, Iñaki: ik, gu denbora baño len akabatzea nai dek. Bañan ni ez nauk oraindik ilko katxarro orrekin. Nai badek, Etxeberria ire lagun ori il zak; bañan ez ni.

Andik aurrera, gure lagun Sebastian ori etzan mortero arengana arrimatu ere egiten. Zanja-zulo artatik laister alde egin zigun txabolara, aitzaki-maitzaki, amaiketakoa egitera.

Gu, mortero arekin sekulako saioa egin eta txabolara biurtu giñanean, gosaltzen sobratu zitzaigun gazta-puska batere ogirik gabe janda zeukan. Baita zatoko ardoa edanda ere.

Bañan gizagajoari, eraman zuan sustoarekin, ezer erritarik ematerik etzegoan. Nik onela esan nion poliki-poliki:

— Aizak, Sebastian: gazta eta ardoa jan dituk; bañan ongi egin dek, dagoan artean jatea.

Eta berak onela dit:

— Ez, egon egingo ninduan. Ia iltzeko zorrian allegatu nauk, eta nik naiago diat, badaezpada ere, sabela ondo beteta iltzea, zuek biok ni iltzearren zabiltzate eta.

Onelako tripezai jatorra genduan gure Sebastian laguna.

Gero, bigarren tiroa etsaiari txabola batean sartu geniola kontatu eta bai zera! Etzuan sinisten. Eta ostera onela digu:

— Katxarro ori, zuek uste gabean, esku-bonba bat tira eta neronek txiki-txiki egingo diat.

Bañan etzan orren biotz txarrekoa. Esan bai eta egin ez. Erderaz esaten dan bezela, *perro ladrador, poco mordedor*. Oietakoa zan.

Gure bigarrenko mortero-tira-aldia ongi egin genduan. Lenengo tiroan oker guzia auxe izan zan: erraztunak bi klasetakoak ziran, eta, bi aldeetakoak jarri bearrez, nik batekoak jarri, nerbioso xamar nengoalako. Etzan besterik izan; nere okerra bakarrik.

Bañan, bigarrena tiratzerakoan, buru aundi au pentsatzen nekaturik tira nuan, eta etsaiaren txabola baten erdi-erdian sartu obus ura. Gu bion poza orduan!

Laister atera ziran andikan an zeuden arratoiak, aballa ederrean gañera, beste izkutuko egalera. Berriro ere beste txabolaren batera sartuko ziran. Bañan geunden lekutik, guk ez genduan beste egal-aldea ikusten.

Gure mortero katxarroaren berri ederki ikasi genduan alajañetan. Amar obus eraman genituan, eta, danak tira arte, ez giñan geren txabolara biurtu. Beste zortziak ere an sartu genituan txabola-inguru aietan.

Mortero ori txabolan egoten zan. Bañan andik aurrera ez genduan Etxeberria eta biok askotan erabilli. Eta, jakiña: guk ibiltzen ez bagenduan, Sebastian Garagorri'k gutxiago.

SABIN-ETXEA

Andik laister, Bermeo'ra bakaziorekin jetxi giñan. Bañan Etxeberria eta biok ez genduan bakazio askorik izaten. Geienetan bagenduan zerbaiten agintza edo egin bearren bat.

Atzeko aldeko mendiak ikusten ere ibiltzen giñan. Abiaziorik gabe, araño ere atzeratuko giñala ikusten baigenduan. Abiazioa bai beti agindu; bañan bein ere etorri ez. Eta, badaezpada ere, gu beti mendietako bideak eta lekuak ikusten.

Ibillaldi auek iñoren ordenik gabe, geren buruz alegia, egiten genituan. Gu biok ez genduan Artxanda'ra arte etsi. Bitartean, alegiñak egiten an ibilli giñan.

Naiz atzeko aldeko mendietan, naiz frentean eta naiz etsaiaren alderdian ibilli, Etxeberria'k, abitu baño len, gure enlazeari beti berri ematen zion, nora ginjoazen eta nun izango giñan. Ori egunero egiten zuan, geienetan telefonoz, or gaueko amarretarako. Beste batzutan, enlazea

bera jakiñaren gañean gelditzen zan, olako ordutarako olako lekutara gu eramateko edo andik ekartzeko. Alkarren berri jakiñik ibiltzen giñan beti.

Agirre jaunak, tarteka-tarteka eta iñork ezer jakin gabe, bioi deitzen zigun, frenteko goraberen berri jakitearren. Bañan orain ez nuke esango zenbat aldiz izan giñan Hotel Carlton'en, Agirre jaun orrekin.

Oietako egun batez, jende askorekin nazkanazka egiten ari zala esan zigun. Arek pin esaten zituan gauzak; ori bai. Arek inbustieririk etzuan. Ori entzunik, Sabin-etxeko alper jendea ikustera joatea pentsatu genduan.

Etxe ontan ordurako bi aldiz allegatuak giñan lenago ere. Irugarren txanda ontan joan giñanean, bazkalondo bat zan.

Barrena sartu gera eta an arrapatzen ditugueren usteko lagun batzuk, abertzaleetan goibururu egiten zutenak, lasai-lasai silloi apañetan exerita, beren traje eder, korbata eta zapata dizdiz egiten zutenakin, beren eskuetan puroa, kafea eta kopa pattarra zituztela.

Gu, berriz, al genduan bezela, geren tabardo eta mendi-botakin jantzita geunden noski, eta naiko zikin gañera, naiz-eta egun artan Agirre jaunaren aurrera joateko zerbait apaindu.

Ni, lenagotik jakiñaren gañean egon arren, ori ikusirik, sutan jarri nintzan, eta Etxeberria'k onela esan zidan:

— Egon adi lasai, Iñaki, amorruan jarri aizela ikusten negok eta.

Onela erantzun nion:

— Bañan, Joxe! Ik badakik gu nola gabiltzan, eta, auek onela ikusita, ez nauk bada amorruan jarriko? Gaur etzioatet ixilik utziko.

Gipuzkoa'ko gure lagun bat ere an zan. Ez det izenik esango. Eta arekin batera, len esan bezela, lujoan eta alperkerian, beste bost edo sei lagun, beren ustez euskaldunik piñenak. Etxeberria'ri esan nion:

— Motell, motell, gaur ez gatxiok mendi-gañetan, eta an baño bildur gutxiago bear genikek emen zerbait esateko, eta gure lagun orri bertso bat kantatu bear zioat.

Etxeberria'k, ain zan apala eta xantua, onela esan zidan:

— Nai dekena egin zak, bañan pakea izan dedilla.

Orduan esan nion:

—I, Joxe: pakerik onena, nere iritziz, egia esatea dek, eta, emen ikusten deguna esaten ez badegu, gu ere oien berdiñak edo okerragoak gaituk.

Eta onela kantatu nion:

Aizu, laguna, arratsalde on,
poz artzen det ikustea;
Etxeberria ta biok gabiltz
gudan batetik bestea,
bizirik dana agertutzen da
nunbaitetikan ostea;
silloi ortatik nai al zenduke
guk guda irabaztea?

Bertso geiago ere kantatu nuan. Bañan nere lagunak ori bakarrik artu zuan gogoan. Gero amaika aldiz kantatzen zuan.

Beste jaun bat ere, oso goi-buru egiten zuana, an zan; eta, ori entzunik, altxa eta komunera edo ez dakit nora alde egin zuan. Lenago ustez lagunak izanik ere, etzigun agurtzarik ere egin.

Irakurle, zer egin bear dezu orrelako buru-agintariekin? Zerorrek, nai dezunean, orren erantzuna eman.

Orrela genbiltzan gerra zikin artan: batzuek bizia arriskatuaz eta beste batzuek lasai-lasai gerrari urrutitik usai. Gaur ere, ostera gertatuko balitz, berdin-berdin izango litzake. Ainbesteraño ez bearbada, gaurko tiroak eta bonbak oso urrutira allegatzen diralako.

Bañan, ala ere, batzuen batzuek izango lirake gordeko lirakenak. Oietako bat, al dala beintzat, ni neroni izango nintzake. Motellak, gerra negargarria dek ikusi duanarentzat. Eta ikusi ez duana, oraindik umetxo bizi dala esan ditekete. Bañan ikusi duanak ez du aitatzetik ere nai izaten. Neri, beintzat, gerra aitatzetik ozkia ematen dit.

KALAMUA-INGURUAN

Gau artan, Ermua'ko erri-ingurutik irtenda, Kalamua eta Arrate bitarteko gain batera joan bear genduan.

Mendigain artan etsaiak zeuden; bañan Kalamua mendian gureak, artean beintzat.

Oso gau izartsua zan, eta illargitsua benetan. Eta guk, linternarik piztu gabe ibiltzeko, uraxe bear.

Izan ere, gau argiarekin askoz ere obeto egiten genituan geren egitekoak.

Andik edo emendik, alako batez allegatu gera, esan bezela, Kalamua mendiaren inguruetara eta etsaiaren trintxera-ixkin batera.

Eta, beraren beko aldetik begira gaudela, or ikusten degu rekete bat, bere txapel gorri aundia buruan jantzirik duala eta zentinelamedo dagoala.

Etxeberria eta biok errañuan ezagutzen genduan zein zer zan.

Ara nola: reketek gure euskaldun txapela ibiltzen zuten, naiz kolorez gorria izan. Falanjistak, berriz, gorroa ibiltzen zuten, alako zintzilikario edo txintzarri txiki batekin. Eta militarrek ere gorroa, bañan txintzarri gabekoa.

Onela nabarmentzen ziran zein zeñetakoak ziran, naiz gaua izaki. Gau ortan, beintzat, reketea egokitu zan.

Gu jakiñaren gañean geunden, gutxi gorabera, batek logalea zer ordutan izaten zuan. Naiz militar, naiz txofer eta naiz edozein izan, gaueko iruretatik bostak inguru bitartean, geienak lo-kuluxka bat izaten dute.

Eta reketek arekin ere ori gauza bera gertatu zan.

Laurak inguruan giñan orduan, eta lo zegoala garbi ikusi eta ezagutu genduan.

Ara nola: bere ondora arri koxkor bat tiranion, eta etzuan iñungo zarata eta zalapartarik atera.

Ori ikusirik, nere lagunari onela esaten diot ixil-ixilik:

— Aizak, Merdillegi: ori seko lotan zegok eta nere egiteko oietako bat egingo zioat.

— Motell, zer egin bear diok?

— Fusilla kendu. I atzeratu adi emendik beko zulo aldera. Biok iltzea baño, obe dek bat bakarrik iltzea. Bañan nik orri fusilla kendu bear zioat.

Reketearen ondora lau orñean arrastaka-arrastaka allegatu nintzan.

Ura zurrunga-otsa zeukan gizagajoak! Trintxerari sorbalda eta bizkarra emanik, seko lo zurrungan.

Fusilla eskubi-eskuarekin zeukan, makillari eltzen zaion bezela, ia goiko muturretik eta puntatik.

Eta emen zan koxka: nik pixkanaka-pixkanaka tiratzen nion ubeletik; bañan arek oso gogor eltzen zion, naiz seko lotan egon.

Nik ez dakit zenbat txandatan eta zenbat aldiz ubelari tira nion. Ori aztuta daukat. Bañan nere asmoa, ixil-ixilik kentzekoa zan; reketete ura eta aren lagunak oartu gabe alegia.

Asmo ori nuan eta ara zergatik: nik fusil ura ixil-ixilik kendu izan banio, banekian, reketete ura esnatzen zanean eta fusilla ostu ziotela ikusten zuanean, gure alderako lagun bat geiago izango genduala. Kodigo militarrak, gerra-denboran soldaduari fusilla ostu eta kentzen badiote, bera afusillatzea agintzen baitu.

Nik ez nuan reketete ura neregatik iltzerik nai. Bakar-bakarrik, lotatik esnatzen zanean gure aldera etortzea nai nuan, bere burua galdurik zeukala ikusita.

Bañan, nere asmoak orrela izan arren, etziran nik nai bezela irten.

Esan bezela, ubelari ainbeste aldiz tireaz ere, etzidan fusilla uzten. Nik banekian Etxeberria erreka-inguruan gordeta zai neukala, eta oso nerbioso egongo zala ere bai.

Oiek danak ikusirik eta neroni ere naiko asperturik, erabaki auxe artu nuan: ubelari poliki tiratzeari utzi eta indarrean tiratzea. Orrela egin bear izan nuan.

Nere orduko sasoi arekin, nik banekian seguru, ari fusilla zalapartan kenduta ere, aiek tiroka asterako Etxeberria'ren ondoan nintzala laisterketa batez; eta arek lasai gordetzeko toki eta leku edukiko zuala.

Pentsatu bezela, alako batez, nere indar guziarekin ubelari tira eta or lapurtu diot fusilla. Lenago ostu egin nai nion, eta azkenerako lapurtu egin bear.

Bereala, zarataka eta bullaka asi zan rekete mutil ura.

Ni, berriz, lenago esan bezela, tiroka asterako an nintzan nere lagunaren ondoan. Kontra-seña egun artan *fi-fi-fiu* genduan, eta orrela egin zidan, neroni zaintzeko ongi gordeta zegoala adieraziaz alegia. Onela ibiltzen giñan biok.

Laisterka eta korrika nere lagun Etxeberria'rengana allegatu nintzanean, onela esan zidan berak:

— Motell, emen al aiz ere pekatua eginda?

— Bai, motell, emen nauk. Bañan orain ixildu adi. Gero itzegingo diagu.

Ala, puska batean leku artan egon giñan, etsaiak tiroka aspertu arte alegia.

Ondoren, lasai-lasai erreka-zulo artatik gero bidera atera giñan.

Eta orduan Etxeberria'k erritaldi gogorra eman zidan:

Nik banekiala gure eginkizuna ez nuala bear bezela bete; esploradoreak ez duala iñungo zalapartarik jarri bear, eta abar eta abar.

Gero, aren erritaldia reketeari egin nion txar-kerira erori zan:

— Kodigo militarrean orrek salbatzerik e-tzeukak. I aizelako, Iñaki, bigar afusillatua zegok ori.

Nik, nere burua umildurik, onela erantzun nion:

— I, Joxe: dan-danak arrazoi ematen dizkiat. Nik bazekiat reketete ori bigar eguerdirako, kodigo militarrek agintzen duana egiten badute, afusillatuko dutela. Ortan irekin negok. Bañan entzun zak orain nerea: bigar gauean, gaur bezela, eginkizun berdiña bagendu eta ori esnai egon, biok illak ginduken. Orain orrek ez dik fusil onekin iñor ilko, ez gu eta ez gure lagun-rik. Eta gerra gerra dek. Nik ez detala ongi egin, ori bazekiat. Bañan ez diat uste reketete ori afusillatuko dutenik.

— Zergatik ez bada?

— Bejondaikala, motell! Mundu ontan lege guziak ongi jarriak zeudek; bañan alakoxe irrix-tara bat beti izaten ditek. Nik liburu batean irakurria gogoan zeukat: *Toda ley tiene su trampa*. Eta reketete ori, *voluntario de guerra* izango baita, ez ditek ilko.

Geroztik, mutil ari ori egiña beti damuturik nago.

Bañan nere emeretzi urteko sasoiarekin eta buru ariñarekin, ori egitea bururatu zitzaidan eta egin.

Eta orra nik orain emen nere aitorketa daren aurrean egin...

LARRAURI

Sollube mendia esploratu bear genduan egun artan.

Bermeo'tik goizeko zazpiak inguruan atera giñan, egunerako janari-poltsak artuta; geren razioak alegia.

Eguna, ostiral bat zan; Bizkaia'n barikua esaten dutena.

Oso eguraldi bikaña genduan; ego-aize oietakoa alegia. Otzik gabe lasai egotekoa esan nai nuke.

Sollube mendi aundi ortara Matxikako'tik barrena igo giñan.

Emen, leku alaia izanik, egonaldi bat egin genduan, itxasoari eta itxasoan zebiltzan itxasontzi eta baporeai begira.

Itxas-ertzeko ontzi txikiak ikusten genituan, eta urrutira gerrako ontzi aundi bat ere bai, batera eta bestera joan-etorrian itxasoa bijilatzen zebillena.

Crucero Cervera zala uste det, etsaiaren aldekoa. Gure aldekoak ere baziran, txikiak, *bou* esaten ziotenak, naiz-eta egun artan nunbait ere gordeta egon.

Bañan geiegiak ere ez du berekin askotan gauza onik, eta ara zer gertatu zitzaigun: geren katalejo eta guzi itxasoari begira geundela, or etorri zaigu jateko gogoia; eta, jakiña, naiz razio ona izaki, uste gabeen eramandako guziak jan ditugu.

Ardoa bai, gelditu zitzaigun; bañan jatekoa bukatu zalako. Bestela ura ere bukatuko genduan, naiz-eta litro ta erdiko zatoa izan, janariarekin edariak bein ere kalterik ez du eta.

Matxikako itxas-ertz ortatik altxa gera, eta, zear-zear eta eiraka-eiraka, Sollube mendi orren gañera igo, piñudi eder askoren tartetik barrena.

Sail ederrik bazegoan mendi ontan, Bizkai'-ko mendi geienetan bezela.

Gero, etsaiaren abiazioak amaika kixkali zuan, erderaz *bombas incendiarias* esaten zaien oiekin. Makiña bat millaka metro kubiko bai, alajañetan.

Aiek suak eta garrak, dan-danak alperrik galtzeko! Eta alperrik galtzen dana, iñorentzako ez da. Bañan gerrak onelakoxe gauzak ditu, eta ez batere arritu.

Esan bezela, gain-gaiñeraño eta erpiñeraño igo gera, eta an ibilli giñan batera eta bestera, bere gallur eder zabalean.

Aspertu giñanean, Bakio aldetik barrena je-

txi giñan, biok ere ederki gosetuak eta zatoko ardoa ere dana edana.

Ala, Larrauri erri politera goserik allegatu gerade.

Erri ori, Sollube'tik Mungia eta Bilbao aldera egiten da. Eliza, Sollube'tik jetxi eta eskubira dauka, irureun bat metro ingurura kamiotik. Eta kamio-gurutzeko ertzean, ezkerretik, taberna bat eta pelota-lekua zeuzkan. Lenago beintzat bai; geroztik ez dakit, ez naiz izan eta.

Sarreran, zabal batean, baserri aundi baten inguruan, ardi-sail aundi bat ikusi genduan, eta nik bereala onela esan nion Etxeberria'ri:

— Biok oso goserik gatoz; bañan artalde orren artzai nagusiak edukiko dik gazta, mami eta abar, eta ondoko baserri ortan sartuko dizkik gauean ardiak. Goxo-goxo itzegiñaz eta bertso bat edo beste kantatuaz, ikusiko dek zeñen merienda ederra egingo degun.

Eta lagunak onela dit:

— Ez adilla erotu, Iñaki. Bermeo'ra joateko autobusa laister dek, eta an naikoa jango diagu.

— Aizak, Joxe: nik bazekiat nola edo ala jango degula; bañan Bermeo'n jende asko zegok eta jateko gutxi. Eta, emen janda joaten bagera, an daudenak ere laister jango dizkiat gero gauean nere emeretzi urterekin, eta ik ere bai ere ogei ta seirekin.

Onela, beintzat, artalde orren ondora allegatu gera, eta ardi zai zegoana morroia izatea egokitu.

Arratsaldeon esanaz, poliki-poliki artu det. Berak, zer genbiltzan eta nungoak giñan galde-tu zigun eta guk esan.

Berak orduan, Amurrio'tik ondoko baserri aundi artara etorriak zirala esan zigun; baita ere ardi batek bi arkume izan zituala eta nagusia baserri artako estalpera joana zala, bere ardi eta arkumeakin, auei esnea edan araztera.

Guk aitzeki ori naikoa izan genduan, artzai ari zorionak ematera joateko.

Morroiak esan bezela, artzai nagusi ori an ari zan, pozez beterik, bere artaldean jaiotako bi arkumeai amaren esnea edan arazten. Eta nik txabola kanpotik onela diot, alai-alai arratsaldeon eman ondoren:

— Artzai guziak, orain artekoak, ardi batek bi ume izaten dituanean, pozturik, bereala asten dira bi arkumetxoai esnea edan arazten; eta zu ere, adiskide, pozik ari zerala ikusten zaitut, emen nagoan lekutik.

Eta berak onela dit bereala:

— Orduan, txo, badakizu pastorien barri?

— Bai, jauna; zerbait badakit, pastoriak asko ezagutzen ditut eta.

— Eta, txo, nungoak zarie, ba?

— Ni Urnieta'koa; eta nere lagun au erri auzoko Andoain'goa.

— Nun dire orreek?

— Donosti inguruan.

— Orduan giputxek zarie?

— Bai, jauna; alaxe garie.

— Eta zelan zagoze amen?

— Bermeo'tik Sollube mendigañak ikustera igo gera, eta onera jetxi. Eta, ardiak emen ikusirik, eta ardiak gogoko izanik, emen gaude pozik begira, naiz nekaturik eta goserik egon.

Eta berak onela dio:

— Txo, gose-antzean zarie? Itxogin apur bat.

Ori esan eta barrena joan zan. Nik aren izkerari segitzen nion, Bermeo'n zerbait ikasia neukan eta.

Ura joandakoan, lagunak onela esan zidan:

— Motellak, Iñaki, lotsagabea aiz benetan.

— Motell, Joxe, nik etzioat ezer gezurrik esan. Bakarrik, bere galderai erantzun. Eta goseak gaudela esatea ez dek lotsagabe izatea, egia esatea baizik. Nik orrekin etzioat jatekoa eskatzen. Sollube menditik goserik jetxi gerala esaten zioat; besterik ez. Berak, apur batean itxogiteko esan dik; eta orain naiago nitek, ire kontu oiek baño, gazta-puska aundi bat ekarriko baligu.

Ni gazta-jale ikaragarria bainaiz, neretzat etzan une artan ez dirurik eta ez besterik, gazta-puska bat bezelakorik. Bañan geroago danak izan genituan: gazta, talo, urdai-azpiko, mami, gazura eta abar.

Bost bat minutu eta bearbada geiago pasako ziran; bañan inguru ori beintzat.

Alako batez, baserri-sarrerako atetik irtenda, or dator artzai ori, ez nik nai nuan bezela gaz-

ta-puskarekin, baizik andereño bikain batekin alajaña, eta ondo jantzita bera gañera.

Ondoratu zaigu eta onela digu:

— *Muy buenas tardes, guipuzcoanos.*

— *Muy buenas, señorita. ¿Qué tal está Vd?*

— *Muy bien, y ¿vosotros?*

— *Un poco cansados por el exceso de recorrido; pero bien.*

Orduan berak, ango euskeraz, onela digu:

— Egijetan giputxek zarie?

— Bai, andereño; giputxak. Au Andoain'-goa, eta ni Urnieta'koa.

— Ba etxe onetara, lengo urteraño, Gipuzkoa'ko pastore bat etorten zan. Kottau a nun ete dabillen Jainkoak jakin.

Itz oiek esanik, negar-malkoa begietara irten zitzaion. Onekin, an egoten zan artzai ura benetan maite zuala esan nai zuan. Eta an zegoan Amurrio'ko artzaiak gipuzkoarrak giñala esan zionean, ederki-ederki jantzita agertu zan guregana agur egitera.

Gipuzkoar batengana maitasuna jarria zuan ezkerro, guregandik poza arkitu nai; besterik ez.

Urrena, onela esaten digu euskeraz:

— *Como no me van a entender bien el vascuence de aquí, les hablaré en castellano, si no les importa.*

Nik orduan, bere buruarekin norberak agintzen zuala erantzun nion; bañan, guri ango euskeraz mintzatuta ere, ez genduala alkar galduko.

Onela, andik aurrera bakoitzak bere euske-
ra egiñik, etzan gurekin ezeren okerrik izan,
alaitasun ederra baizik. Ala edo ola, alkarrekin
entenitzen giñan beintzat. Aiek guri obeto, guk
aiei baño.

Bereala onela digu andereño orrek:

— Pastore onek esanda, gosez zagozela ja-
kin dot. Eskaratzera etorri. Nere ama asi da
zuentzako talo erretan.

Ala, beintzat, baserri ortan sartu gera, geren
andereño jator ori aurretik degula, eta sukal-
deraño eraman gaitu.

Alabak esan bezela, an ari zan ama, amon-
dua egonik ere, lureko su-lekuan taloak erre-
tzen. Ordurako, larogei urtetik gorakoa izango
zan. Bañan, sartu bezin laister, benetan emaku-
me alaia zala igerri nion.

Bai emakume eta bai gizaseme, berez len
pizkorra eta alaia izan dana, zartuta ere pizko-
rra eta alaia izaten da. Motela, berriz, beti mo-
tela eta tristea.

Amona ari arratsaldeon esan genion, eta
onela erantzun zigun:

— Ondo etorrijek zarie, giputxok. Talo
erretan nabil, eta egon trankil, jezarrita.

Zer esan nai zuan bereala igerri genion: or-
duan, taloak erre artean, ari ez itzegiteko; au-
rrena lan bat bukatu bear dala alegia, gero bes-
te batean asteko.

Etxeberria, alabarekin mintzaketan ari zan;

ni, berriz, goseak amorratzen, amonari begira, taloa nola zabaltzen eta nola erretzen zuan.

Ordurako, atzaparrak eta esku-beatz guziak oker eta kuxkur-kuxkur egiñak zeuzkan. Etzuan taloa esku zabalarekin zabaltzen. Eskumuturrarekin egiten zuan, bañan bai azkar eta ondo. Ez talo okerra eta gutxiagorik ere, benetan biribil-biribilla baizik, erretzeko palaren neurri-neurrikoa. Talo aundia eta me-mea.

Etzan, nik nai ordurako, talo bat neregana allegatu. Ura nere zaletasun eta gosea! Bañan, bein ematen eta partitzen asi ziranean, laister nintzan asea. Bitartean, oso arrituta egon nintzan amonari begira.

Denbora gutxi barru, zortzi talo erre zituan, eta, erre alean, parrilla baten arrimoan suari begira jarri. Eta, zortziak palan erre arte, etziztaigun talorik ematen asi. Bañan gero bai leial asko.

Alabak bereala jarri zituan urdai-azpiko, gazta, mami, ardo txakoli, eta ez dakit zenbat janari geiago.

Nik, beintzat, gazta-pusketa aundi bat talo tartean jarri eta ekin nion.

Lagunak urdai-azpikoa artu zuan. Au etzan, ni bezela, gazta-jale berezkoa. Jaten zuan, bañan ez nik bezelako gogoarekin.

Nik bi talo bi gazta-pusketarekin jan nituan, ardo ederra edanaz. Gaztaren erdia jango nuan, gutxi gora-bera.

Beste bi talo nik esnearekin jan nituan, eta Etxeberria'k ez dakit zerekin, jateko kontu on-

tan aurrena norberarena egiten baita, eta nik ere orrela egin nuan orduan.

Nik naikoa janda gero, sutako parrillara begiratu nuan eta an talo bat bakarra gelditu zala badakit, eta nik lau jan nituala ere bai: bi, bi gazta-puskarekin, eta beste bi, esnearekin.

Nere lagunak iru jango zituan, amonak erre-ak zortzi ziran eta.

Etxe uts baterako alaja ederrak geunden biok ere. Eskerrak janariz betea zegoan baserrira joan giñala. Bestela, ez dakit zer gertatuko zan gurekin.

Lenago goserik banengoan, ederki ase nintzan. Eta, amona ura talo erretzen ain salada ikusi bainuan, nere artean onela esan nuan:

— Gaur a zer alaitasuna eta umorea jarri bear degun etxe ontan!

Eta bai andik pixka batera jarri ere ederra, bañan naikoa janda gero.

Etxeberria'k, Bermeo'ra autobusean jetxi eta an naikoa jango genduala esan zidan aurretik. Bañan nik uste det, Bermeo guzian, egun artan beintzat, etzala izango ainbeste jateko.

Ura asekada, ura! Baserri artan bai sartu giñala egiazko zerura. Irakurle: orrelakoetan joan zaite ardiak dabiltzan ingurura. Zerbait allegatuko da zure aora.

Oiek danak ala izanik eta naikoa janik, etorri zait alakoxe sasoi bikaña bertsoan egitek.

Ettxeberria'k, bertsoan egin bear genduanean, asiera neri uzten zidan, eta bat edo beste takigrafiarekin beti artu ere bai, gero gogoan izatearren. Ordurako ikasia baitzeukan takigrafia ori, eta bai aballa ederrean gañera arek. Arek tontotik etzuan illerik ere.

Eta egun ortan aurrenekoa artu zidan, eta bai amonari ere.

Guk usteko genduan, bada, amona ura bertsolaria zanikan? Ezta iñola ere. Bañan bertsolaria izaki alajañetan.

Nere lenengo bertsoa onela izan zan:

Larrauri ontan arkitu gera
gu etxe jator batean,
amona onek taloak erre
guztizko borondatean.
Goseak kendu dizkit ederki,
ez da neretzat kaltean;
alaitasun bat ederra jartzen,
Joxe, gu asi gaitean.

Eta, nik kanta orduko, amonak onela dit lenengo, pozez beterik, bere mai-burutik:

— Txo, kottau ori bertsolaria zara?

— Bai, amona; bijok ala gera.

Eta, su ondolik gazte bat balitz bezela altxata eta bere buruko pañueloa kenduta gañera, onela kantatzen dit:

Ortaz poza emoten
etorri zarie,
amuma be ni nauzu
bai bertsolarie,
aspaldi ezertxu be
kantau gabie,
gaztie nintzanean
zeu baño obie.

Oraindik ez det ura baño emakume salada-
gorik ikusi, ez amonik, ez neskatxarik eta ez
neskazarrik. Ura bai zala emakume euskaldun
benetakoa. Naiago nuke, alargun nago eta, aren
antzekoa balego. Laister egingo nuke elizara sar-
tu eta ateratzekoa.

Orduantxe ura bakarrik bear genduan gu
biok. Nik, beintzat, mai-burutik altxa eta amo-
nari sorbaldatik oso indarrez eldu eta besarka-
tuaz, iru edo lau musu eman nizkion nere
pozarekin.

Uraxe bakarrik falta nuan, nik neukan sa-
soiarekin: amona arek neri bertsoa kantatzea!
Len pozik banintzan, bertsoaren ondoren txora-
tua zearo. Eta nere laguna berdin.

Oni orduan ederki aztu zitzaizkion takigra-
fiak eta ortografiak.

Ama-alabak algaraz eta parrez lertzen. Gu,
berriz, pozez beterik, alako jatortasuna ikusita.

Nere denboran baditut egun penagarriak
igaroak; baditut ere egun alaitsuak pasatakoak.
Bañan egun ura bezelakorik neretzat ez da in-
guratu eta arrimatu.

Oraindik ere, gogoratu utsarekin poza etortzen zait.

Andik aurrera, bi lagunak bertso batzuk kantatu genituan, eta entzuten egon ziran artzai nagusia, mutilla eta beste amonaren seme bat. Orain ez naiz gogoratzen, ura ezkondua ala ezkongai zan.

Gero, kontua zenbat ote zan eta alperrik gure galde egitea.

Aiek, gu bertako seme eta anai bagiña bezelaxe artu ginduzten. Aiek bai zutela lagun urkoarentzat egiazko maitasuna. Ez, gu askotan gabiltzan bezela, alkarri begiak ezin atereaz.

Aien bidetik daukagu aurrerapena zeruetarako. Bestela, orain ari geran bezela, aurki ez degu balioko, ezta estuasunean taloak jateko ere.

Bederatziak inguruan geneukan azkeneko autobusa, Bermeo'ra joateko, eta etziguten iñolaz ere joaten utzi nai.

Amona, suaren ondotik berriz ere altxa, neri lepo gañetik eldu eta onela dit, benetan negar egiñaz eta musu eta musu emanaz:

— Kottauok ez zarie emetik joango. Gertatu zaiteze amen lo egiten.

Bañan gau artan ez geneukan iñolaz ere an gelditzerik. Gure enlazearengana, amarretarako, Bermeo'ko alako tokitara joan bearra genduan.

Bakoitzak bere lanak orduan ere, gaur bezelaxe, eta gero ere izango dan bezelaxe. Nork bere eginkizunari eldu bear. Bestela ez artu iñolako lantegirik. Askoz ere obe dezu eta.

Ala beintzat, baserritik atera eta ate ondoan amonari besarkada eta musu ugari emanaz, eta alabari ere berdin, biak onela esan zигuten:

— Etorriko zarie barrero ona?

Baietz erantzun genien; al genduan azkarren joango giñala gañera, eta abar.

Biak negar-malkoa zeriotea gelditu ziran, eta guk onela esan genion alkarri:

— Jende guzia orrelakoa bageneuka, oraindik ere gerra irabaziko genikek errez asko.

Oiek danak orrela izanik eta esanik, autobus ura juxtu-juxtuan arrapatu genduan beintzat. Bi pisu zituana baitzan, biok laister gorafio giñan, eta Bermeo'ra allegatu.

Ez genduan apari bearrik izan, alajafietan. Geren enlazearekin egonda, laister asko oieratu giñan, pozik gañera.

Onela izan zan gure lenengo egoera, Larrauri'ko baserri artan.

Andik bigarren egunera, ni biurto nintzan osterata etxe artara, beste bi lagun artuta.

Etxeberria gaixotu egin zitzaigun egun artarako. Talo eta mami eta abar jate arek intoxikatuta zegoala esan zidan, eta joaterik etzekala.

Nere ustez, mamiak egingo zion. Neroni ere, artzai tartean nenbillen batean, izugarritzko kaltea egin zidan mamiak, aurretik taloa janda nengolarik. Ondoren oso tratu txarra eramanez nuala oraindik ere gogoan det.

Eta Etxeberría'ri ere ori bera pasako zitzaien jan eta ase-aldi artan.

Etxeberría Bermeo'n gaixorik gelditurik, Jose Berakoetxea eta Jose Luis Elizondo, bata nere erritarra eta bestea Andoain'goa, lagun artuta, autobusean joan nintzan.

Berakoetxea'ri, au berez alaia izanik, onela esaten nion:

— Ik egingo dituk parrak amonarekin. Iku-siko dek zeñen salada dan.

Arratsaldeko irurak inguruan allegatu giñan. Baserriko atea semeak idiki zigun, esanaz:

— Pasa zaiteze aurrera.

Sukaldean amona bakarrik arkitu genduan. Alaba Bilbao'ra joana zan, tratu-gauzekin, saltzeko. Nik agurtu nuan:

— Arratsalde on, amona.

Eta berak, erantzuna berdin emanik, onela dit:

— Nun dozu lengo eguneko lagune?

Nik, jakiña, egia esan bear eta onela diot amonari:

— Bermeo'n gelditu da, ongi ez dagoala eta etortzerik ez daukala. Eskumuñak zuentzat emateko esan dit.

Eta onela dit amonak:

— Kottaua gatzatu asko janik joan zan, eta taloan ganetik txarra da orrenbeste gatzatu. Eta kottaua geixorik jarri. Baña zuek jesarri.

Exeri giñan, eta amona ori, Etxeberría'ren

berri nik emanik, oso triste jarri zitzaigun gajoa. Bazirudian bere seme bat bezela maite zuala.

Nik, ura orrela ikusirik, egiñalak egiten aintzan amona pozik jartzearren; bañan guziguzia alperrik.

Nunbait ere pena aundia artu zuan gajoak, berak gure gose-egarriak kentzen alegiña saiatu gure onerako eta bietatik bat gaixotu. Ez da arritzekoa, amona ura zan bezelakoarekin.

Alaz guztiaz ere, arto-iriña baiian pasatzen nik lagundurik, berak egin zuan orea, guretzat taloak erretzeko.

Bañan, ortan ari zala, ia erdi negarrez ikusten nuan, nere laguna Bermeo'n gaixorik gelditu zalako.

Neroni ere, ura ala ikusita, tristetu egin nintzan. Bai ederki erakutsi zidala, laguna gaixorik dagoan bitartean, lutoan bezela egon bear dala.

Arratsalde ura orrela igaro genduan. Gazura egosiarekin bina talo jan genituan iru lagunok, gure amona orrek taloak erreta.

Alabarik etzan azaldu, gu an etxean geunden bitartean.

Eta gu, amona eta semea agurtuaz eta zerbait diru mai gañean utzirik, eta nik amona besarkaturik, autobusa artzeko lekura joan giñan, amonaren sentimentuarekin arrituta.

Bañan autobusik zazpiak arte etzala esan ziguten. Bera gelditzen zan aurrean taberna zegoan, eta atzeko aldean pelota-plaza. An ibilli

giñan illundu arte pelotan, txakoliña bazegoan eta zerbait andik edanaz (1).

Onela izandu zan gure bigarren Larrauri'ko joan-etorria: triste xamarra, bañan ongi.

Gu Bermeo'ra biurtu orduko, Etxeberria an zebillen gure galde egiten, eta joan eta bereala laurok taberna batean alkartu giñan. Zer nola ibilli giñan neri galde eta dan-dana esan nion. Eta onela dit:

— Iñaki, orduan beste arratsalde batean ostera joan bearko diagu amona orrengana.

— Bai, motell, Joxe. Arek artuko likek poza benetan, eta al dan azkarren gañera obe joatea. Bestela, urte batzutako bizia galduko dik arek.

Etxeberria oso sendatu zanean, andik irugarren egunera, joan gera arratsalde batez osterira iru lagun.

Oraingoan andoaindarrak etzuan joaterik izan, eta bi urnietar eta Etxeberria joan giñan, amona ura berpiztutzeroa.

Allegatu gera ingurura eta bazirudian alabak bazekiala gu joatekoak giñala. Sukaldeko leiotik begiraka zegoan, eta, gu ikusita, etxe-sarreako atera etorri zan, agur egitera.

Nolako agurtza gañera! Emengo andereño askok joan bear luteke, alderdi artan zeñen agurtza alaia egiten duten ikustera eta ikastera, batzu-batzuek ikasi bearra badaukate eta.

Alaba aurretik degula, sartu gera irurok sukaldera; eta amona gajoa, Etxeberria alkarrekin

genduala alabak esanda ordurako jakiñik, an zegoan zut-zutik, suaren ondotik altxata eta buruko pañueloa erantzita, gure laguna agurtzearen, pozez beterik.

Etxeberria'k berak besarkatu bearrean, amonak, bere maitasunarekin, berak besarkatu zuan, nere lagunaren sorbaldan negar-malkoak ixuriaz eta onela esanaz:

— Etorri zara, kottau ori? Ondo jarri zara?

Onela galde egiñaz, biak an egon ziran alkarrekin.

Alaba, gure beste laguna eta nik, sukaldetik apurtxo bat irten egin bear izan genduan, amonaren itz goxo aiek entzuten egin egon giñan eta.

Andik bereala ostera sukaldera sarturik, amona ori buruko pañueloa jazten ari zan, eta zeñen salero ederrarekin gañera! Eta bere alabari onela dio:

— Alabie, emon oneri edari ta janari nainko. Nik taloak egingo deutsetez.

Aurreko egunean bezela, nik lagundu nion baiian arto-iriña pasatzen, eta amonak, berak ostera orea egin zuan bere esku bildu aiekin.

Beste gauza bat ere nabarmendu nuan amonaren su ondo artan. Oraingo joan-aldi gurea irugarren txandakoa zan, eta amona arek iru txanda oietan beti su ederra taloak erretzeko, eta beti egur-pilla bat suaren ondoan su egiteko.

Orrek, erderaz esaten dana esan nai zuan: *hombre prevenido vale por dos*. Beti lanari au-

rrea artu bear zaio, naiz ori zalla izan gu bezelako alperrentzat.

Bañan amonak nunbait gogoko izaki talo erretzeko eginkizun ori, eta arek su ondora aurretik ekarri arazten, bear zuan guzia.

Ori dana ikusirik eta naiko ardo eta txakoliña alabak maiean jarririk, ekin diot amonari bertsoan, bere alaba asko gustatzen zitzaidala eta abar esanaz.

Amonak, bost talo eder zabaldu artean, etzidan ezer bertsoz esan, izugarrizko algarak egin baizik.

Baita gure lagun Berakoetxea'k ere, bere esku kuxkurtuarekin taloa nola zabaltzen zuan amonari begiratuta. Arratsalde artan bapo gozatu zan ama-alaba aiekin. Eta zein ez amona arekin?

Artean aoan bazeuzkan argin-ortz batzuk, eta emakume aundia zan oso.

Baita alaba ere, oso bikaña. Ni aña bazan; 1,75 alegia.

Ari nintzan, bada, ia ixildu gabe, amonari eta danai bertso zarrak kantatzen. Nik nere lagun Etxeberria astea nai eta arratsalde artan gizagajoak gogorik etzeukan. Nunbait ere, artean bere onera etortzeko egongo zan, bat bakarrik ere etzigun kanta nai izan eta.

Itzez onela esan zidan:

— Motell, Iñaki: nik etzeukat gogorik gaur eta erori bakarrik naikoa aiz. Nik ere noizbait

egon bear diat lasai entzuten, eta jarrai zak, oso ongi ari aiz eta.

Alako batez, amonak itzez, bañan bertsoz, kantatu gabe alegia, onela esaten dio alabari:

Entzuixu, alabie,
ara or txo dotorie,
berak diñonez
mantxarik bagie;
zeuretzat ez da
gaztegie,
zeuk asko bear dozu ta
ez al da obie?

Arratsalde artan nere lagunak bertsorik etzidan granorik ere artu. Nunbait, ontarako ere etzeukan gogorik.

Bañan amonarenak iru izan ziran eta irurak artu zituan. Gero parre ederrik egin genduan autobusean, bidean Bermeo'ra alkarrekin goazela, egun berean.

Amonaren lenengo bertso ori entzun genduanean, talo-esnea jaten astera ginjoazen, eta ango gure algarak eta parrak!

Geiena gozatu zana Berakoetxea izan zan. Nai ta ere, talo-esnea bukatu gabe gelditu zan, amonaren bertsoak egin zion graziarekin.

Gero, andik laister, gazta-puska bat talo tartean jarri zidaten neri.

Aurrena ura janik eta gero beste talo erdi bat esnearekin, atsegin zegoan nere sasoiarekin.

Ekin diot osterara amonari, eta zenbat urte zeuzkan galde eginaz, eta erantzuna etzan txantxetakoak izan. Onela erantzun zidan, berriro ere itzez, bañan bertsoz:

Larogei urte dire
amuma onenak,
garbi-garbijek dire
neuk dittudanak;
baña ez sinixtatu
alabiarenak,
bi lapurreta ditu
emakumienak.

Orduan, altxatu eta onela diot:

— Amona, alabiak zenbat dauzka bada?

Eta berak onela erantzuten dit:

— Nire alabiek, txo, zeuri ogetazortzi esan; baña ogetamar dire.

Berak algara eta parra egin, eta guk zer esanik ez. Eta osterara, alako batez, onela digu amonak:

— Nire alabie urteaz barie, poltsaz dotorie.

Orrekin esan nai zuan bere alaba urtetan naiko aurreratua zegoala, bañan poltsa diruz ongi beterik zeukala, iñork berarekin ezkondu nai bazuan.

Guk orduan amona arekin egindako algarak, ikusi gabe ez dira sinistekoak. Ezta mundu guziko zine xelebrenarekin ere. Amona arek bai ematen ziola bati bizitzeko poza!

Nik esan gabe, edozeñek badaki andik edo emendik personak poza bear duala eta poza arkitzen ez dala beti erreza. Pozik ez daukana, ura beti ildako baten gisan bizi da.

Eta amona arek, egun gutxi barru guk frentera joan bearco genduala ikusten zuan, eta gu ri poz ematearren ari zan.

Bañan orain azkenean dator gogorra. Etxeberria eta gu aurretik jakinda geunden urrengo egunean frentera joan bearrak giñala, eta ortxe zan koxka: amonari eta alabari zeñek esan?

Autobusera joateko ordua allegatu zaigu eta iñork ausardirik ez berri ori emateko. «Ik esaiok» eta «ik esaiok» alkarri esaten asi giñan; eta, alako batez, neronek aitortu bear izan nien nola edo ala, esanaz alegia gutxienez illabete batean alkar ikusiko ez genduala, frentera joan bear gendualako.

Ori entzunik, amona gajoak, bere su ondolik altxeaz, itzez onela esan zigun bere bertsoa:

Kottau orrek gerrara
joan zoazte,
beti ibilli zaitzeze
edonun baliente;
gu errezetan zuentzat
izango garie,
bizirik bazagoze
elduko zarie.

Len esan dedan bezela, egun artan nere lagunak amonarenak bakarrik artzea nai zuan.

Bañan, dana ez bada ere, nere azkeneko agurra artu zuan zerbait, eta gero bidean, autobusean Bermeo'ra goazela, berritu eta zuzendu genduan.

Onela izan zan:

Ai beza, amona, berriro ere
uzten nau aberastuta,
ez beintzat beste askok bezela
aurrerantzeko oztuta,
atzerapenak mundu onetan
beñere onik ezta;
amona, ezin egon niteke
iñola zutzaz aztuta,
bizirik baldin gelditzen banaiz
etorriko naiz poztuta.

Bertso ori kantaturik eta, negar-malkoak ditugula, guziok alkar besarkaturik, agur eta ikusi arte esanaz andik alde egin genduan.

Gero, gerra bukatu ondorenean, lenago Larrauri'n izaten zan Idiazabal'ko artzai bat, Urnieta'ra etortzen asi zan. Eta, arek esan zidanez, amona gajoa andik bi urtera il zan. Zeru goietan gerta dedilla!

Artzai orrek, baita ere, aren alabarekin nobio bezela tratatzen zuala esan zidan. Nunbait orregatik alabak ainbeste aldiz aitaturko zigun, «Nun ote dabil gure Idiazabal'ko pastore kottadu ura?» esanaz. Ara askotan gauzak nola izaten diran mundu ontan.

Bertso onekin bukatzen det Larrauri'ko
amonarena:

Ai, irakurle, gezurrik gabe
zan egiazko amona,
arek zekian nolatan zaindu
mutilla eta gizona.
Ikusten zuan nundik zetorren
munduko etorkizuna,
orregatikan jartzen ziguen
alako alaitasuna,
ura bai zala txoro gabetan
benetako euskalduna.

(1) Taberna, Meñaka'ko bide-gurutzean dago gaur
ere. Pelota-lekua ere bai, taberna atzean; itxita, ordea.
Gerra ondoan erre egin zan, aldameneko zerreriarekin
batera. Eta geroztik berritu ez.

BILBAO

Beste gertaera bat, Bilbao'ko ostatu batean. Ostatu ontara asi giñan biok aurrena jatera eta lo egitera joaten, eta nagusi-etxeakoandreak oso euskaldun eta oso leialtasun aundikoak ziran benetan.

Ostatua daukanak bear duan bezelakoak, esan nai nuke. Bestela, badakizu jai daukala. Eta nagusi-etxeakoandre aiek gutxi ez bezelakoak ziran, gurekin beñepein, naiz geienetan ongi apainduak ez joan.

Laugarren joan-aldirako, oso gure adiskide egin ziran danak: nagusi, kamarero, neskame eta abar.

Bañan ara zer gertatu zitzaigun gau batean ango bi neskamerekin.

Gau artan, naiz naiko nekatuak egon, nik egin nituan parrak! Oraintxe, eskribitzen ari naizela ere, irriparez ari naiz, nere lagunak eman zidan erritaldiarekin gogoratu utsarekin, nik ezeren erru eta kulparik izan ez eta.

Artean frentea geldirik zeuden; esan naidet, Billarreal'en guk emandako atake aien ondoren zala gure ibilketa au.

Gure batalloia Bermeo'n zegoan ornitzen eta deskantsatzen.

Bañan Etxeberria nolabait ere ez izan geldirik egoteko jaioa, eta, bazkalondo batez, orbururatu zaio Bilbao'ra joan-etorri bat egin bear degula, *Hotel Carlton* artan argibide bat billatzera eta egonaldi bat egitera gure goiburu eta nagusi aiekin.

Orrela, Bermeo'ko autobusa artuta, joan gera Bilbao ortara.

Gure lenbiziko sartu-aterea *Bar Chaval*'en egin genduan, batetik oso adiskide giñalako, eta bestetik andik edo emendik nagusiak zerbeza ematen zigulako eta orduan leku askotan izaten etzalako.

Bañan ango sartu-aterea adiskidetasunarengatik egiten genduan geien-bat. Izan ere, ain zan alaia eta sinpatikoa nagusi ura, eta gu ezin egon, iñolaz ere, ura bixitatu gabe.

Aurrena, kafe eta kopa bana artu genduan. Ondoren, txarrokada txiki bana zerbeza. Eta, bertako nagusiarekin egonaldi alai bat egin da gero, Sabin-etxera joan giñan, an egoten ziran alperrak ikustera.

Bazeuden batzuk, bañan guk nai genituanik etzegoan iñor ere. Ala ere, gu ezagutzen ginduzten gudari batzuk an ari ziran euskal kantak kantatzen.

Gu biok ikusi ginduztenean, batzuk bereala zirika asi ziran, xaxazaleak alegia, gu ere kantatzen asteko.

Jakiña, bertsotan astea nai zuten. Nik olako egonaldietan ez nuan nai izaten, eta nere lagunak gutxiago.

Arek aurrena geren eginbearra bete nai izaten zuan; eta, ura bete artean, agurtza goxo eta jatorra bai dan-danai, bañan bertsorik ez nolanaietan.

Irten gera Sabin-etxe ortatik eta jo degu *Hotel Carlton* ortara. Onera allegatu eta ango atezai edo ordenantzarekin egonaldi bat egin genduan jator-jator.

Bañan nere lagun Etxeberria'k nai zuan jautsua, arratsalde artan etzegoala an. Ez dakit, garbi esateko, nor zan eta zertarako nai zuan. Bañan zerbait ere abiazioko buru eta kargu egiten zuana zala uste det. Etxeberria'k beti abiazioa ibiltzen baitzuan buruan, eta arrazoi zeukan.

Madrid alde ortatik, beti itxaropen eta esperantza onak izaten ziran. Bañan, aurren-aurrenetik, agindu bai eta ez ematen asi ziran.

Ni orrekin arrunt su-garretan jartzen nintzan.

Etxeberria'k etzuan ala ere konfiantza galtzen. Motellak, sinismen aundikoa zan benetan gizagajoa.

Egun ortan ere orrelakoren bat izango zuan. Bañan neri etzidan aitatu ere egiten abiazio-konturik.

Guzia zan, Madrid alde ortatik arrazoi txarren batzuek besterik etzala guregana etorriko ni ordurako ikusten asia nengoalako. Gauza onik ez beintzat.

Nik onela esaten nion Etxeberria'ri:

— Motell, orain arteko guzian, euskaldunai geren kopeteko izerdia kendu besterik etzigu-tek egin, eta nik etzedukat ezeren esperantzarik.

Onela, beintzat, ostera bildu eta etorri gera *Bar Chaval* ortara.

Ordurako zortziak inguru baziran, eta, an sartu ezkerro, jakiña zer zegoan nagusi alai arekin: bolara batean an egon bear, bera asarretuko ez bazitzaigun.

Atxuri'ko tren artzea bederatzia inguruan genduan; eta, jakiña, gu ere orduan pozaren billa baigenbiltzan eta *Bar Chaval*'eko nagusi alai arek poza ematen baitzuan, zer gertatuko eta trena artzeko garaiak alde egin, batere uste gabe.

Azkeneko trena Atxuri'tik Mungia'ra izaten zan, eta Bermeo'ko autobusak emendik artzen zuan jendea.

Guk, ordea, trena utsegin eta, jakiña, aparria auzoan.

Bañan iñongo kezkarik ez baigeneukan, joan gera apaltzera len aurretik esan dedan ostatu artara.

Emen sartu giñanean, Jesus, motellak, ura zan agurtza-pilla! Bazirudian enbajadore oieta-koak giñala:

— *¿Qué hay, Josetxu? ¿Qué hay, Iñakitxu? ¿Qué tal estáis? ¡Tanto tiempo sin aparecer por nuestra casa! ¡Ya estábamos preocupados por vosotros!*

Eta danak onelaxe, naiz erdia baño geiago gezurra izan.

Bañan Bizkai aldeko emakumea, emen Gipuzkoa'koa baño legunagoa da askozaz ere izketan. Eginkizunetan berdin, ordea.

An ere, mundu guzian bezela alegia, emakumea emearen umea. Ori esan nai du emakume itzak. Ortatik pentsatu, gizonak, gizon bada, zer berezko indar bereziak dauzkan berarekin.

Bañan gu askotan ez izan gizonak, alderatzeko ere; eta, azkenean, emakumea gallendu. Alaz guztiaz ere, ez da gutxi gizon baten utsunea emakume batek estaltzen badu.

Apaldu genduan, ez gaurko eran, ordukoan baizik: ogi-puska bana beltz-beltza eta edaria zerbeza.

Ardoa, neska batek esan zigunez, etxe azpiko gordeleku eta bodegan bai omen zeuden ardo zar enbotellatuak; bañan aiek nagusi-etxe-koandreak bakarrik edaten omen zituzten.

Nik onela diot orduan:

— *Pues, señorita, eso me parece de maravilla. Porque primero Dios y luego los santos. Pero Vd. no se apure: tráiganos suficiente cerveza y misión cumplida.*

Naiko zerbeza ekarri zigun eta naiko janari ere bai. Zer geiago bear genduan guk?

Ondoren, kafe eta kopak artu genituan lasai-lasai, eta amabiak inguruan neskame aietako batek zein gelatan lo egin erakutsi zigun. Ala, oieratu gera biok oi banatan, geren errezoak bakoitzak bereak eginda.

Nik, orduan beintzat, txikitandik alaxe oituta, izugarrizko errezo luzea izaten nuan oieratu eta gero ere.

Nere lagun Etxeberria'k onela esaten zidan askotan:

— Iñaki, errezo luzeegia egiten dek. Errezoa motza, eta ura izan dedilla ona.

Nik erantzuten nion:

— Luzea eta ona txarragoa al dek?

— Ez, Iñaki. Bañan ori zail xamarra dala iruditzen zaidak neri.

— Joxe, iri orrela irudituko zaik. Neri, berri, ez; egiñaletan pin errezatzen diat eta. I erearekin or konpon adi. Bakoitzak jakiten dik norbere berri.

Orrela bukatzen zan gure eztabaida, ezer iñungo asarre gabetan.

Dan-danok orrela bear gendukela uste det nik gañera: norbere lanak ongi egin, besterenak ikutu gabe.

Onela, beintzat, artean erne eta lo artzeko nengoala, *dan-dan* atea jotzen digute, «Iñaki Iñaki» esanaz gañera.

Bereala oietik altxa nintzan, eta, jakiña, gantzontzillo utsik, zerbait gauza txarren bat pentsaturik, ainbeste ziraden orduan eta. Momentu artan nik ez nuan galtzak jazterik pentsatu ere.

Bereala atea zabaldurik, zein izango eta neskame aietako bi. Eta biak beso-besotik eldu eta onela didate:

— *Iñaki, te vamos a enseñar una cosa bonita.*

Eta, pasilloan aurrera eramanez, or sartu naute beren gela eta lo-lekura.

Neska arraio aiek zer izango eta tabikeari zulo txiki bat egiña zeukaten aldameneko gela ikusteko, eta egun artan ezkonberri batzuk an jarriak, erderaz esaten dan bezela *luna de miel* pasatzera, Bizkai'ko erri batetik etorrira.

Neska demonio aiek ni ere andik zeletatzera eramanez.

Bañan orrelako txorakeriak ez baititut nik bein ere gogoko izan, erritaldi bat eman nien neskame aiei, eta osteras lasai oieratu nintzan, Etxeberria'ren zurrunga-otsa entzunik.

Urrengo goizean, goizeko zortziak inguruan, or datorkigu neskame aietako bat kafe-esnearekin, txurro eta guzi gañera, algara ederrik neri egiñaz.

Nere laguna, gure artean zerbait bazala laister oartu zan, eta, neskameak gure gosariak mesanotxe gañean utzirik alde egin zuanean, onela dit:

— I, Iñaki: neska orrek zer dik orrenbesteko algara oiekin?

— Zer izango dik? Bartarratseko txorakeri eta jostaketak. Ez al dakik zer diran hoteletako neskameak?

— Iñaki, zer dan ez al didak esan bear?

— Ez, Joxe. Orain ez diat esango. Gero bai.

Gero, dan-danak esan nizkionean, ez giñan geiago etxe artan sartu. Andik aurrera, *Hotel Europa*'ra joan giñan. Oso nagusi-etxeakoandre jatorrak ziran. Orain ez dakit jarraitzen duten; jarraitzen badute, obe.

Gertaera onekin auxe esan nai det: nere lagun Etxeberria, zera ortan ere oso azkarra ta serioa zala, eta gaur ere badaukagula ura zan bezelako batzuen bearra.

ENBEITA'REN ETXEA

Etxeberria eta ni bi aldiz gertatu giñan Enbeita bertsolariaren etxe eta baserrian bixita egi-ten. Oso pozturik irten giñan bietan senide aien alkartea ikusita. Oso jatorrak benetan.

Aita, gerrak Rioja'n arrapatu zuan, bañutara joana zalako. Bañan beste guziak, beren amaxorekin, an ziran baserrian jator asko. Aitaren kezkarakin, ordea.

Sagardo egiteko tresnak eta tolareak an ikusi genituan, guk ezer uste gabeen. Baita etxean bertan egindako sagardoa edan ere. Ez emen bezin berdea; bañan orduan guretzat naiko ona.

Ez det uste ezer abestu eta kantatu genduanikan. Aita etxean etzegoalako izango zan noski. Bañan bi egonaldi jator-jatorrak egin genituan bi joanaldietan.

Nere aita ezagutzen zuten aspaldietan, aien aita eta nerea erriz-erri bertsoan ibilliak ziralako.

Edurne izena zuan alabak laguntzen zigun
trena artzera Muxika'ko estaziora, sinpatika as-
koa. Irripar ederrik egiten zuan gurekin, eta bai
guk ere berarekin. Oso ongi etortzen giñan al-
karrekin.

Bearbada, geroztik gu biok illak generala us-
teko dute. Ni, bat beintzat, bizi naiz oraindik,
eta, bizi naizela adieraztearren, emen liburu on-
tan bertso bat dijoakie. Eta zorionak.

Enbeitarrak, aurren-aurrena
goraintzi sutsu-sutsua;
bizi naizela adieraziaz
ondoren nere berttua.
Zuen etxeko egonaldiaz
ni nola egon aztua?
Ain gutxi berriz iñolaz ere
nere kopeta beztua.
Ibilli arren guda-garaiez
bata besteaz nastua,
bañan odola oraindik ere
nik ez dadukat oztua,
arkitutzen naiz beti bezela
euskaldun prestu-prestua,
gure euskera goratutzeko
biotza poztu-poztua.

ORDUÑA

Egun batez, Bermeo'tik Orduña'ra joan bear izan genduan, zerbaiten zalantzarengatik.

Orduantxe bakarrik Etxeberria eta biok igo giñan Gorbea deritzaion mendi aundi orren gañera.

Bitartean, batalloia komentu uts batean gelditu zan (1).

Orduña ortan, iru egun bakarrik egin genituala uste det.

Bi gau egin eta urrengo egunean, Garagorri'k eta biok Azkoiti'ko Urzelai eta bere erritar Sodupe'ri jokatu genien pelotan eskuz, an zegoan pelota-lekuan.

Sodupe'k aurretik jokatzen zuan, eta Urzelai'k atzetik; Garagorri'k aurretik, eta nik atzetik. Bi azkoitiar eta bi urnietar alkarren kontra, beraz, laurok ere pelotan aspaldian ibilli gabeak.

Asi gera jo ta ke. Azkoitiarrak, urnietarrak pelotan ezer jokatzen etzutela uste zuten, eta gero ziran ixtilluak.

Denbora pasatzearren asi giñan. Eta, eguraldi otz xamarra baitzan, berotzearren ere bai, alkartasun ederrean.

Bai ederki asko berotu ere, alajañetan. Alde egin zuten laister asko atzapar eta gorputzeko otzak.

Lendabizitik, errez xamar aurreratu ziran azkoitiarrak.

Sodupe'k berez bolea zualako eta gorputzez luzea zalako, neri pelota asko arrapatzen zizkidan.

Eta, Garagorri'k zuan jenio gizatxar arekin, neretzat ziran errita guziak, boleatik Sodupe'k tanto egiten zionean.

Onela, gero eta amorru geiagorekin ari giñan, bañan beti gu lau edo bost tanto atzetik; eta azkoitiarrak irripar guri egiñaz, amorruan geiago jartzearren.

Bañan, alako batez, Garagorri'ri or etorri zaio buruzbide bat, eta onela dit:

— I, Zarpa: ik atze ortatik zertarako altxatzen dek pelota orrenbeste? Arrapatzen deken guzia jo zak txapa gañera, eta ikusiko dek orren bolea nora joango dan. Egin zak ori eta laister izkutatuko dituk auen irripar txoro oiek.

Garagorri'k arrazoi guziak izan zituan. Berak esan bezela asi naiz, eta, emezortzi eta ama-bi gaudela, uste gabeen or berdindu ditugu ogeiean, ogei ta bira. Orduan bai alde egin zutela irripar aiek.

Berak partidua berritu egin nai eta guk ez, an ziran eztabaidak eta komeriak.

Nolabait, beintzat, Garagorri poliki artu eta berriz amabi tantora jokatu genduan pake-pakean, eta amabi eta zazpi guk irabazi.

Berriro noizbait ere jokatzekotan gelditu gihan.

Bañan geiago ez det uste iñork Bizkai'ko gerra guzian pelota bat ere jo genduanik. Nik besterena ez dakit; nerea bai, ordea, geroztik ez nuala pelotarik ikusi.

Abiazioko bonbak bai ugari; bañan pelotarik ez.

Orduña'n egin genduan saio ori, naikoa izan zan ezur guziak minberatuta gelditzeko egun batzutarako. Gorputza berotzearren asi eta azkeneko kixkaldu.

Gazteak baditu amaika astakeri olako, eta guzia gazte dagoalako.

Azkoitiarrak, azkoitiar ziralako, gure aldean pelotan askozaz ere obeak zirala uste zuten.

Nik ori banekian asterako ere. Bañan nere lagun Garagorri, aien irripar ura ikusirik, sutu egin zan; eta, sutu egin zanean, orduan bururatu zitzaion joko berria.

Erderaz bada esakera bat: *Al freir será el réir*. Orduña'ko partidu artan ere orixe gertatu zan: ustez nagusi ziranak, gero apaldu eta umiltzea.

Onek esan nai du, uste ez dan lekutik ateratzen dala erbia.

Bi azkoitiar jator aiek bizi dira oraindik, eta oso lagun gera alkarrekin. Partidu artaz ere etzitzagun odolik irakin.

Eta zertan okertu gaztetako jostaketa baten-
gatik? Ni ez beintzat, aundixeagoa izanda ere.

(1) Jesuiten ikastetxea izana. *Colegio de Nuestra Señora de la Antigua* beraren izena.

URBINA

Egun batez, Bermeo'n giñala, or artu degu Estado Mayor zegoan lekura bereala agertzeko deia. Baita azkar joan ere. Andik, automobillean artu eta Otxandio'ra.

Ibarrola ango frenteko buru egiten zuan teniente koronelarengana azaldu giñan, eta bere agintzak ematen azi zitzaigun.

Ibarrola orrek euskeraz etzekian, eta nere lagun Etxeberria'k erderaz nik baño gutxiago egiten zuan. Olakoetan, ni izaten nintzan buru edo ordenak eta abar artzen nituana.

Egundaino ez nuan Ibarrola jaun ori egun artan bezin larri eta estu ikusi. Bazirudian, ari begiratuta, mundu guziak azken juizioa zekarrella. Berez gizon alaia zan; bañan orduan mendiko otsoa ematen zuan. Arek ere itxura geiago zuala uste det, eginkizun jatorra baño.

Ordurako, Etxeberria eta biok jaun orrekin zerbait ernetzen asiak geunden. Asko eta askotan, guk geren ibilketak jator eta zintzo egin

arren, etzuan bear zan esker ura izaten, erritaldiren bat baizik, zerbaiten itxura egitearren.

Ordura arte sekulan ere eman etzigun konfiantza, orduantxe asi zitzaigun ematen, beste itz asko eta abarren artean onela esanaz:

— *Hoy os vais a jugar quizás la vida. Según informaciones extranjeras, el enemigo está preparando una gran ofensiva contra el ejército del Norte.*

Arek etzuan *ejército del Norte* besterik esaten. Bein ere ez nion *ejército de Euzkadi* entzun.

Ondoren onela jarraitu zuan:

— *Primero vais a ir hasta Urbina, y luego os adelantaréis hacia Vitoria todo lo que podáis. Tenéis que observar cuántas baterías, cuántos tanques y qué movimiento de tropas hay.*

Au dana illunbistan izan zan. Illundu zuanen eta guk ongi apaldu genduanean, lengo jakinbideetatik abiatu giñan, beti bezela janari-zorro bana eta zato ardoa artuta.

Oitura genduan bezela, bidean lasai-lasai jantziak aldatu genituan, aldi artan soldaduena arturik.

Egun artan etsaiak zer konsijna zuten jakiñaren gañean geunden: *España*, beste askotan bezela.

Bueltakoan okerrik gerta etzedin, Pagotxiki eta Albertia mendian zeudenak jakiñaren gañean gelditu ziran, gure ibilketa zein aldetara zijoan. Geren kontraseña ere zabaldu genduan. Egun artan *Eup, argi!* izango zan.

Alaz guztiaz ere, etortzerakoan, geren kontraseña lurrean etzanda ematen genduan beti.

Egun batez, Pagotxiki'n, an zegoan zentine-la, erdi lotan egonik edo gure kontraseña nun-bait ere ongi ez enteniturik, bereala ametralla-dorarekin tiroka asi zitzaigun. Eskerrak, esan bezela, lurrean etzanda geundela. Bestela, ez nin-tzan gaur emen idazten jardungo.

Gau artan, eguraldi lañotsua zan. Bañan eu-ririk ez genduan izan, alik-eta Urbina ingurura allegatu bitartean. Erri artako saiets batean gen-biltzala, or ekin dio euri eta kazkabarrari. Es-kerrak, beste geienetan bezela, sirak eraman ge-nituala. Rusoak-edo omen ziran; bañan oso ede-rrak.

Andik aurrera, oso gau txarra igaro genduan. Bañan alde batetik guretzat oso ona olako egu-raldi txarra, etsaiaren asmoak eta prestamenak obeto eta lasaiago ikusten genitualako.

Lendabiziko jasara ura pasa bitartean, pago-tegi baten azpira sartu giñan eta egonaldi bat egin genduan. Bañan pagotegi azpi artan ia-ia alkarrekin asarretu giñan Etxeberria eta biok. Eta zergatik, eta Ibarrola'rengatik.

Len or esan bezela, egun artaraño etzigun sekulan ere konfiantzarik ematen. Dan-dana, gerra errez irabazia zegoala eta abar izaten zuan. Berak nai zuanean, Madrid'tik eun abioi eto-rriko zirala esaten zigun. Bañan abioi oiek egun artan, estuasun ori ikusi zuanean alegia, ekarri bear zituala iruditzen zait neri.

Orduan bai egiaz ikusten asi nintzala salduak geundela. Eta erritaldia, Ibarrola'ri eman bearrean, nere lagun apalari eman nion. Euri eta kazkabarra ari zan bitartean, onela esaten nion:

— Aizak, Joxe: agindu eta eman ez, emen etzegok gauza onik. Eta orain Ibarrola ori guregana oinbeste makurtzeak, etzidak iñungo lekutik ezeren pozik ematen. Lenago bertsoak jarri ditudala? Aundiagoak jarri bear dizkiat bada.

Etxeberria'k erantzunez onela esaten zidan:

— Motell, erorrek esaten dek Ibarrola ez dala sekulan egon gurekin konfiantza ematen gaur bezela. Ori siñale ona dek.

Eta nik berriro esaten nion:

— Alde batetik arrazoi daukak. Bañan beste aldetik nik gauza bat ikusten diat. Iru bat illabete badek, nai zuanean Madrid'tik eta Rusia'tik eun abioi ekarriko zituala nik entzun niola. Granorik ez dek oraindik agertu, eta nik bildurra zeukat bakar bat ere ez dutela ekarriko.

Bañan nere lagunak, ain zan siniskorra eta ona, etzuan sekulan ere txarrikan pentsatzen.

Puska batean orrela jardun giñan. Bañan gero, euria eta kazkabarra aterturik, Urbina'n saietetik sartu giñan. Baita ere erria pasa eta Bitori aldera artu.

Eta Urbina'ko atzeko aldean an zeuden, kamio-bazterrean, amabi tanke, soro batean sartuak. Aurreraxeago, arbolategi batean, lau bateri *ocho con ocho*'koak, alemanak; eta aurrerago, *quince y medio, diez y medio* eta *siete y*

medio'koak amazapi bateri. Danetara, ogei ta bat bateri kontatu genituan.

Ura ikusita, ez geneukan Bitori'ra ezertara joan bearrik. Orduan nere lagunak, boz triste batekin, onela dit:

— Aizak, Iñaki: oraintxe ikusten diat arrazoi guziak ez, bañan geienak erorrek ote dauzkaken.

— Bai, Joxe, bai. Naiago nitek ez izatea. Bañan, ikusi dekenarekin, or daukak ondoren zer datorkigun. Auek emen zeudek, eta gure abiazioa Rusia'n egongo dek, eta urrutiko in-txaurrak beteak izango dituk guretzat.

Gau guzian ez genduan geroztik itz askorik egin, bañan bai ibilketa ikaragarria. Ibarrola'k eman zigun agintza egiña genduan; bañan Etxeberria'ri, ain zan abertzale piña, Eskoriatza alde-a ikusi bear genduala bururatu zitzaion.

Badaude makiña bat kilometro. Guk Urbina utzi genduan ordua, ortxe irurak ingurua izango zan. Andik irten eta, eiraka-eiraka, baztarka-baztarka, Eskoriatza'ko mendigain batera goizeko bost eta erdiak inguru ortan allegatu giñan. Ez naiz izenarekin gogoratzen.

Arrantxoa egiten asi giñan: zorroan genituan txokolate, galletak eta abar, geren zatoko ardo-arekin.

An geundela, kamioi-motor ota eta soñu asko eta asko entzuten genduan. Bitori aldetik zetozen, batzuek argia aldizka pizturik eta beste batzuek itzalita. Eta Bergara'ko Deskarga aldetik ere automobil-mobimentu aundia zebillen.

Etxeberria'k onela dit:

— Urbina'n artilleri eta tanke-pilla ederrak ikusi dizkiagu; bañan auek emendik emango ditek atakerik aundiena.

Nik orduan:

— Emendik? Zer bada?

— Zergatik? Andik kañoi-danbarrada aundiak jarriko dizkitek. Bañan infanteria mendi auetatik botako ditek, gu saietsetik arrapatzeko, Aramaio'ko kamioa ebakita.

Oiek danak ikusi eta esanda, egunsentian, neka-neka eginda, Aramaio'n agertu giñan, eta betiko errota edo baserrira joan giñan.

Nik dozen erdi bat arraultz prejitu jan nuan, bi talorekin; eta nere lagunak iru arraultz, urdai-azpikoarekin. Gero, nik bi talo esnearekin, eta arek beste bat esnearekin. Eta ez daukat aztua, gure orduko gastua zenbat izan zan: zortzina pezta.

Andikan ostera Otxandio'ra, Ibarrola jaun orrengana. Ikusi genduan guzia esan nion; baita ere Etxeberria'ren iritzia zer zan:

— *Mi amigo dice que, aunque hayamos visto tantos tanques y tanta artillería en las cercanías de Urbina, como no hemos visto casi nada de tropa por allí, cree que atacarán por el costado, para cortar la carretera de Villarreal a Aramayona.*

Eta onela dit apal-apal:

— *Quizás tenga razón tu amigo. Pero la infantería tendría así mucho bosque y mucho mon-*

te para comunicar con la artillería y los tanques. Yo creo que el ataque principal será por aquí.

Ondoren, berak esker-itz esanik, gu geren enlazearekin Bermeo'ra, geren kuartelera, jetxi giñan, lo egitera alegia.

Andik irugarren egunera, gu Bermeo'n geundela, enlazea etorri zitzaigun, Albertia mendia etsaiak artua zegoala argibidea ematera, eta infanteria Eskoriatza aldetik saieska-saieska sartua zala, naiz artilleriak eta tankeak Urbina aldetik tira.

Bai; nere lagun Etxeberria arek tontotik illerik ere etzuan. Artzaiak, teniente koronelak baño obeto asmatu. Militar estudiatu izan bazu, alako jeneralik etzan (1).

(1) Alkain'ek dionez, etsaiaren infanteria Eskoriatza aldetik saieska sartu zitzaien; ziri bat bezela, alegia. Liburuak ere ala diote.

Naparroa'ko Brigadak jo zuten atakea: laugarrenak, Billarreal aldetik; lendabizikoak, Eskoriatza eta Gatzaga aldetik Otxandio aldera; irugarrenak, Aretxabaleta aldetik.

Orra nola gertatu ziran gauzak, J. M. Martínez Bande'k bere *Vizcaya, monografías de la guerra de España, 1971*, liburuan dionez:

«La preparación artillera se inicia con las primeras luces, intensificándose inmediatamente el fuego. Poco después de las 7 horas comienzan los vuelos de la aviación.

A las 10 horas 20 minutos, la IV Brigada ocupa el vértice Maroto; y a las 11 horas 45 minutos el Albertia y el Jarinto, alcanzándose la carretera de Villarreal al valle de Aramayona. A la vez, la III Brigada gana, aun-

que con mucha dificultad, Asensiomendi y parte de Uncella y las fortificaciones intermedias, mientras que la I lo hace con una cota al sur de San Adrián y los poblados de Zarimuz y Mazmela...

Al finalizar el 31 principia una lluvia que dura toda la noche. Al día siguiente, con los campos encharcados, prosiguen las operaciones ante una valerosa resistencia del enemigo. La III Brigada, tras duros combates, termina de ocupar Uncella y se posesiona del Murumendi; y en combinación con la I, conquista el monte de San Adrián y el puerto de La Cruceta. Esta última Brigada lo hace además con San Cristóbal y la cota 694, y realiza una marcha por la espalda del Jarinto, rebasando la carretera Villarreal-Mondragón...

El día 2, la I Brigada, luego de fuertes combates, ocupa las primeras estribaciones de las peñas de Aranguio...»

Toki-izen oiek mapa on batean arkituko ditu irakurleak. Orrela obeto jabetuko danez, saieskako lan ori lendabiziko eta irugarren Brigadak egin zuten; lendabizikoak batez ere.

* * *

Brigada ontakoa zan Tercio de Montejurra izenekoa. Onen kapellauak, Policarpo Cía Navascués'ek, *Memo-rias del Tercio de Montejurra* liburua idatzi zuan gerra ondoren. Egun aietako gertaerak onela kontatzen ditu:

«En la mañana del 31 de marzo salimos de Escoriaza en orden de aproximación al frente enemigo: otras fuerzas... abren ruta por los bosques y barrancos...

Los de Montejurra, en reserva de vanguardia, siguen la sangrienta estela...

Ha habido necesidad de vencer no pocas dificultades desbaratar no pocas resistencias en las primeras líneas, que protegían la carretera Aramayona-Ochandiano. Sin embargo, al sucumbir el día por el peso de su carrera, nosotros también, sudorosos y polvorientos, vivaqueábamos a tres kilómetros de Ochandiano y arrebatábamos a los rojos su cuartel general, instalado en la carretera de Aramayona.

Eta Apirillaren lenengo egunaz:

«...Antes de que el enemigo conozca nuestras posiciones; antes de que estudie nuestra posible trayectoria; antes de que barrunte nuestras intenciones combativas, abandonamos nuestro nocturno campamento y desplegamos en orden de batalla.

...Nos acercamos ya a las lindes del enemigo: son emociones indescriptibles que no experimentamos desde los días lejanos de San Marcial. Forcejeos reiterados, explosiones simultáneas, disparos de fusil, intentos de asalto, y después, silencio y quietud de muerte. Por fin los del Montejurra... asaltan las trincheras enemigas con su coraje legendario y las ocupan con la eficacia contrastada de anteriores luchas. El parte oficial correspondiente a este día consignará: «Nuestras tropas han seguido el avance, batiendo al enemigo y ocupando Gorbea, San Adrián, Guruceta y Gurumundi».

Onek ere, ziri antzean sartu zirala esaten du:

«Cuando en mis mocedades estudiaba perezosamente las leyes físicas de las fuerzas que operan en distintas direcciones, me llamó la atención la ejemplaridad y sencillez teórica de la cuña. Cuando un Oficial del Estado Mayor de la columna me explicaba al día siguiente las operaciones de hoy y técnicamente me exponía la situación difícil del Tercio de Montejurra, recordé aquellos estudios, ya olvidados, y volví a meditar en aquellas leyes inmutables de la naturaleza.

Si el vértice de la cuña ha penetrado profundamente en un cuerpo extraño tan resistente como ella, y entonces la base de ésta se parte en mil pedazos quedando el vértice dentro, resulta agarrotado y aprisionado por las paredes del cuerpo invadido, que ha vuelto a recobrar su anterior posición en virtud de las ineludibles leyes de la inercia.

Las posiciones que habíamos conquistado en la mañana de este primer día de abril, indicaban el vértice de la cuña introducida por el Mando. La operación de conjunto había fracasado y las fuerzas de los flancos se mantenían en sus antiguas posiciones. Quedábamos, pues, aprisionados por las paredes de la abertura hora-

dada en el campo enemigo, a merced de sus contra-ataques, de sus continuos tiroteos, pero sobre todo, sin esperanza de poder recibir provisiones y refuerzos. Era la primera vez que los requetés del Montejurra se hallaban en situación tal. Veinticuatro horas duró tan terrible situación...»

ARANGIO

Esan bezela, etsaiak andik iru egunera jo zuten atakea. Martxoko azken eguna zan. Durango eta Otxandio bonbardeatu zituzten. Durango ainbesteraño ez, kalte eta il asko izan baziran ere. Bañan Otxandio txetuta utzi zuten; pareta utsa dan-dana. Eta frentean Albertia mendia artu zuten, saietsetik sartuta. Ori dana lenengo egunean.

Urrengoan, gu, irteera ura denbora luzerako izango zala jakiñik, Bermeo'n geren armak, tresnak, erropak eta al genituan gauza geienak artuta, autobusetan atera giñan, arratsaldeko laurak inguruan, Gernika aldera.

Gernika'ra, agustinoetako arbolategi artara, allegaturik, autobusak an gelditu bear izan zuten illunbista arte, egunez abiazioak dan-danak txikitzen zitualako. Eta illunabarra arte, ez dakit zer ordu jarriko zuten, Gernika'ko errian ibiltzeko baimena izan genduan.

Baziran batzuk, zearo orditu eta mozkortuta etorri ziranak.

Oietako bat Bergara'koa zan, oso xelebrea eta fiña benetan trintxeran jartzen zanean. Illunbistan or etorri zait aurreko aldera balantzaka eta zalantzaka, onela esanaz:

— Aizak, Alkain: gaur gabean Bitori'raño joan bear diagu bijok, ango txarri guztijak iltzera. Zergatik txarri aundijenak il ezkerro, txikijak ez dik kozkarik eltzen. Eta gu bijok naikoak gaittuk Bitorija'n dauden txarri aundi oiek iltzeko. Eta ori gudia akabatzeko naikoa dok. Bestela alper-alperrik gabiltxik emen zantarrarena egiten. Ik orain nai dokena egin zak. Ni, autobusean lo egitera niak. Eta gero arteraño.

Une artan, bergaratar ari oiek orrela entzunda, odol irakiten jarri nintzan. Asko edana baitzegoan, eta asko edaten duanak, gero nola egin lezake lana? Erritaldi bat izugarria eman nion:

— Motell, orrenbeste balio deken mutilla aiz, eta orain, ire bearrean egonik, nola orrela mozkortu litekek gizona? Nere anaia baintz etzekiat zer egingo nuken. Bañan lotsaren apurrik ez dek, danon aurrera orrela azaltzearekin.

Autobusera lotara joan zan, bestetarako orduan gauza etzan eta. Bañan, urrengo egunean, ura baño gudari oberik inguru artan etzan. Eta neri bezperan esandako guziak gogoan zeuzkan. Nik orain pentsatzen det, arek arrazoi aundia zeukala orduan (1).

Arratsalde artan ere bazeuden Gernika'ko kuartelean beste gizon jakintsu usteko eta len-

dik aurrera xamar zebiltzan batzuk. Bañan geienak bildurtzen asiak zeudela ikusi nuan.

Oietako batek or galdetzen dit kuarteleko atarian:

— Zer iruditzen zaizu etsaiaren oraingo asiera au?

Nere erantzuna:

— Zer irudituko zait, bada! Nik banekian aspaldian berak asiko zirala, gu ez gera asten eta.

Orduan, jaun ori apurtxo bat lotsatu egin zan. Eta berriro esan nion:

— Zer uste zenduten, bada? Emen kalean, kuartel-txuloan, etiketaz jantzita gerra irabaziko genduala? Ez da orrela! Lenagotik bear bezela saiatu izan bagiña, etsaia etzan gallenduko, gallendu dan ainbeste. Emen orain gauza bat bakarrik daukagu egin bearra: arpegia gogor eman. Gerok geren burua samindurik, sekulan baño ere gogorrago agertu beren aurrean. Ori egiten ez badegu, ezer ez gera gu. Iñoiz bada, orain da garaia asteko.

Nik, nere tontoan ere, banekian gauza onik etzeturrela.

Sartu gera autobusetan eta, illunbistan Gernika'tik aterata, Muxika eta Amorebieta'tik barrera Durango'ra allegatu gera.

Emen, naiz illunduta egon, kalte aundiak egiñak zeudela ikusten zan.

Ordurako asia zegoan nik ez dakit zer usai-klase, edo ildakoena edo errearena. Neri, aragi

erre usaia ote zan iruditu zitzaidan, bañan galanta benetan.

An pasa giñan, batzuek pañueloak sudurretan jarrita, zegoan usaiarekin. Ori, gelditu gabe. Gelditu izan bagiña, zer izango ote zan?

Gernika'n txurrutean ibilli ziranak, geienak lotan zijoazen. Eskerrak orri. Bestela, zurrut asko egin ondoren urdail txarra egoten baita, usai arekin arrunt atsekabetu eta gonbitoka ziran zuzen-zuzen.

Durango utzita, naiz gaua izan, autobusetako txofer guziak abiazioaren bildurra zeukaten. Bear-bearrean ikasten dala oñez da esaera, eta gure txofer aiek ere argirik gabe gauz ibiltzen orduan ikasi zuten abiazioaren bildurrez. Kurba bat txarra etortzen zanean, orduan argiari eragiñez pasatzen zuten. Bañan kamio zuzenean iñork ere ez kiñu, eta, al bazan, ez soñu.

Beintzat, Mañari'tik barrena Urkiola'ko aldapa mantxo-mantxo igoaz, Otxandio'ko sarre-rara allegatu gera.

Emen, autobusetatik jetxi eta errian sartu gera. Dan-dana txiki-txiki egiña zegoan. Durango'n usai asko bazan, an gutxiago ez. Kaleak, dan-danak pareta zar eta zakarrarekin beteta zeuden. Arri gañez eta zakar gañez igaro giñan, andik Olaeta errira joateko.

Erri koxkor ontatik Arangio mendira banatu giñan: bi konpañi goiko gañera; beste bat Aramaio aldera; eta gurea, Santa Krutz ermita baño berago tokatu zan, oso leku txarrean (2).

An etzegoan zear-zear bide zar bat besterik; eta ez arbolik eta ez arkaitzik ere.

Gau ura nolabait pasa genduan, pake-pakean.

Gure aurretik leku artan egondakoak, mendi guzi ura gurea zegoala esan ziguten. Bañan ez geunden lasai.

Egunsentian, or abitu gera dozen erdi bat mutil arrastaka-arrastaka, baxtarka-baxtarka, noizean bein tiro batzuk tireaz, ea etsaiak ezereñ señaierik ematen zigun.

Badakit bi lagun andoaindarrak nituala, eta beste bat legazpiarra. Bañan beste biena ez naiz gogoratzen.

Mendi orrek Billarreal aldera beste mendigain bat dauka, ura ere arbolik eta arkaitzik gabea.

Nik, Etxeberria'rekin orrela ibiltzen oituta, nere lagun aiei onela esaten nien:

— Al badezute, beti lau ankean ibilli! Beti lau ankean!

Bañan konfiantzak galtzen duala gizona da esaera, eta an ere orixe gertatu zan.

Aurrenetik dan-danak ongi zijoazen; bañan gero, etsaiak erantzunik ematen etzuala ikusirik, batzuk xabartu eta zutik asi ziran.

Alako batez, uste gabeen, esandako mendigain ortatik eun metro falta ez genduala, *tarratarrata* ametralladorekin, eta ankañ gora bi mutil: bata andoaindarra eta bestea ez naiz gogoratzen nungoa. Eta biak seko. An gelditu ziran gorputzak, urrengo gaua arte.

Muturreko eder ori artuta, besteak, arrastaka-arrastaka, irureun metro ingurura atzeratu giñan, eta an zegoan bide zanja-zulo artan sartu.

Gure ibilketa ura orrela izan zan. Esan bai guri *Larrañaga* batalloiko mutillak mendi guzia gurea zegoala. Bañan ez egon guzia, etsaiak egaletan geldituak baizik.

Egun ura lañotsua izan genduan, tarteka euri-zapar batzuk egiñaz. Guk euriarentzat oso jantzi onak izaten genituan. Onetan bai giñala gu etsaiak baño geiago.

Beintzat, naiz tarteka tiro batzuk tira, egun artan etzan borrokarik izan. Nik uste, abiazioak ibiltzerik etzeukalako. Bi edo iru il ziran gure mutillak; bañan an etzan ezertxo ere izan, urren-go egunarekin alderatzeko. Urren-go eguna bai izan zala gogorra benetan.

Bitartean, nere bi lagun aien gorputzak an utzita, ni ez nengoan lasai.

Mutil bat andoaindarra baitzan, eta nere lagun Etxeberria'ren auzo ingurukoa gañera, zer gertatu zan paper batean idatzi eta argibidea bialdu nion Sebastian Garagorri'rekin, illunabarrean goiko menditik neregana jeixteko esanaz.

Illunbistan, zintzo asko, an etorri zitzaidan, bi gorputz aiek gutxi gora-bera nun zeuden galdezka, zer nolatan atera bear genituan asma-tzearren.

Nik esaten nion:

— Biok gutxiegi gaituk, bi gorputz oiek andik nolanaietan ekartzeko. Bañan, kamilleroak

naiko balute, kamilletan errex ekarri litezkek ixil-ixilik.

Onela, kamillero eta beste askori galdezka asi giñan, bañan onela esaten zuten:

— Ortik oiek atera edo ez atera berdin dek. Gero ere, ekarritakoan, lurpera joan bear ditek, eta guk geren bizia zertan arriskatu bear diagu?

Orrela danak. Ori ikusirik, Etxeberria'ri esan nion:

— Nik bat, aundiena, ekarriko diat bizkarran. Ik bestea ekarriko al dek?

Beste ori Andoain'goa zan, eta Etxeberria'k erantzunez onela dit:

— Nik Andoain'goa ekarriko diat, geienaz ere nik aña pisatzen dik eta. Bañan bidean kon-tu aundia izan zak, joan bear degun lekutik iño-ra deskuidatu gabe.

Eta, triste-triste, biok bakarrik joan giñan, batzutan lau ankean, beste batzutan zutik, bañan ez bein ere bildurti. Gauean bagenekian ez giñala nolanaietan mendian galduko.

Orrela, beintzat, poliki-poliki joan gera bi gazte ildako oiek zeuden lekura. Bañan gorputz ildakoa oso zalla izaten da bizkarrera jasotzen.

Aurrena, andoaindar ori jarri diot Etxeberria'ri bizkarrean eta or abitu da.

Bañan bestea bizkarrera jasotzen ederki kos-tea izan zan. Obeto esateko, ez nuan jasotzeko bear ainbat indar izan. Ez saio batean, bitan, irutan eta lautan. Azkenean, belar-sorta bezela,

bere azpian etzanda sartuta jaso bear izan nuan. Ia-ia itoan gañera, nere estuasun arekin.

Oiek dira gerrak ekartzen dituan ibilketa zoragarriak.

Mendi-egal artan, naiz zear-zear izan, bage-neukan, gure bide-zanjara ateratzeko, aldapatxo bat. Berez txikia zan, bañan orduan neretzat oso aundia izan zan. Egin bear izan nuan, gorputza bizkar gañean nuala, exeri eta berarekin deskantsatu; eta, deskantsatu nintzanean, aldapa ura igo.

Ordurako, Etxeberria'k kamillaren gañean jarria zedukan berak ekarritako gorputza.

Ni, beintzat, lenengo jaso eziñik eta gero aldapa igo eziñik, txiki-txiki eginda allegatu nintzan.

Orain ez dakit ondo edo gaizki egin genduan. Bañan nik beti, naiz ildakoa eta naiz zaurituta-koa, gero ere nere ondoan ikustea nai izaten nuan. Aiek ere gure ondotik artu eta eraman ziztuzten kamilleroak. Eta Etxeberria eta ni, ori eginda, nai zuanak nai zuana esanda ere, biok poz-pozik gelditu giñan.

Bañan orrekin etziran gure gau artako lanak bukatu. Etsaia inguruan geneukala ikusirik, an lur-zuloak eta trintxerak egin bearrak zeuden, nai eta nai ez.

Guk gau artarako zapadoreak eskatu arren, granorik etzan inguratu ere. Bañan andik edo emendik pikatxoi eta pala eta zakuak bialdu zizkiguten. Ez dakit nundik etorri ziran, bañan

guretzat etzan gutxi alajañetan. Aiek izan ez bagenitu, orain ez dakit biziko ote nintzan.

Nere denboran, amaika lekutan amaika langille eder ikusiak ditut. Bañan gau artan bezelakorik, egun da sekulan ere ez da nere begien aurrera azaldu.

Baziran gure artean atxurrik iñoiz ikusi ga-beak. Bañan aiek ere, ondoren txarra zeukatela jakiñik, egiñalak egin zituzten gau artan, nola gañera!, urrengo egunerako gordelekuak egiten, gizagajoak eskuetan baba ederrak atereaz.

Trintxera auek egiteko erakusle iaio bat bagenduan: nere lagun Jose Berakoetxea, igeltsero eta kontratista sonatua. Berak erakutsita eta berak guk ainbat lan edo geiago egiñik, gau artan beintzat, bide zar zanja-zulo artan, izugarrizko zaku pillarekin, eunka eta eunka zaku, or egin degu egundoko parapetoa. Bazirudian *la línea Sigfrido* zala. Urrengo egunean naiz millaka kañonazo tira, ura an gelditu zan osorik (3).

Gure atzeko aldean zeudenak ere, bakoitzak beretzat egiten zuan zuloa. Eta urrengo egunean, komandantea zauritu ez baligute, ez det uste gu andikan iñork bialduko ginduanik.

Esandako *línea Sigfrido* orrek, orma edo paretana zaku-lurrez beteta, ia iru metro zabal zituan, eta altura bi ta erdi, tiratzeko xulo eta guzi. Naiz kañonazoak jo, arek balantzarik ere etzuan egiten. Igeltseroa alakoa izan; aita argin onenetakoa zan, eta bai bera ere.

Gau ura dan-dana ezer gelditu gabe lanean pasa ondoren, or asi zaigu moro-jendea *inji-anju* egiñaz, beren zaldi gañetan eta abar, len esandako aurreko mendigañera agerpena emanik.

Ura ikusirik, buruzbide au atera genduan: iñork ere, guretako batek esan artean, ez tirorik tiratzeko. Zenbat eta geiago aiei utzi, orduan eta geiago azalduko baitziran bistara.

Jakiña zegoan, tirorik tira gabetan egon ezker, berak, irriparez lañezturik eta beren *inji-anju* guziekin, arrotu egingo ziralala. Guk ordu-rako bagenekian, moro aiei zurrut asko ematen zietela atake-egunetan. Eta zurrutak arrokeria berekin du; eta burua, arrotzen danean, galdu egiten da. Eta aiei ere galdu egin zitzaien.

Esan bezela, an zebiltzan moro eta moro etziran guziak. Argi eta garbi ikusten zan, guri atakea emateko edanak zeudela.

Bañan artean egunsentia nola baitzan, guk bagenekian seguru, eguna ongi argitu arte etzala beren abiazioa bonbardeoak egiten asiko. Orregatik itxogin genduan, ezer tirorik tira gabetan, bolara batean.

Orrela, bai oñezko eta bai zaldizko mendigañera irtenda arroturik zebiltzala, alako batean, guretako batek esku-bonba bat tireaz eta kontraseña ura zala danok jakiñik, asi gera danok batera berai tiraka. An ziran *inji* eta *anju* eta orru-soñuak!

Zaldia baziran gure aldera etorriak batzuk, gutxienez beintzat zortzi edo amar bat, zer egin etzekitela, gañekoak lurrera erorita.

Era ortan, aurretik jakiñaren gañean jarri genituan, guk ere gordelekuak ongi egiñak geneuzkala gau artan.

Gero, eguna ongi argitu zuanean, abiazioa asi zan. Lenengo, guregana. Ango mendi-dardar-otsa! Arek bai ematen zuala, azken erabakia zetorrela mundu guziarena. Abioiak eten gabe zebiltzan, bonbak bota eta bota. Gu, berriz, antxe lurrari musu emanaz. An bai azkar eta ondo esaten zala Nere Jesukristo Jauna.

Gure bide-zanja ura, mendi-egalean, ia-ia esateko, zuzen-zuzena zan, eta, ainbeste abioiek bonba tira eta tira jardun eta bide artan ia granorik sartzen etzutela oarturik, poztutzen asi giñan, alkarri onela esanaz:

— Naiago genikek olako ogei bat abioi bagenuezka. Nik beintzat sartuko nizekkek amaretik zortzi bonba zanja-zulo ontan. Oiek ere nolabaiteko abiadoreak izango dituk, naiz guri naiko bildur sartu.

Onela ordu-pare batean egon giñan, etsaiaren infanteria gu geunden mendia atakatzen noiz asiko ote zan zai-zai jarrita. Alkarri onela esaten genion:

— Gaur onera datorren guzia, ez dek gure ingurutik bizirik joango.

Goizeko zalaparta ura egin ondoren, moro, kaballeri eta peste guziak lenbizi gugana etorriko zirala uste genduan guk; bañan dan-dana aldrebes egin zuten.

Pagotxiki eta gure bitartean, *Granja* esaten

genion toki batean, *Batallón Rusia* zegoan. Ia berdin-leku edo ordeka bat zan. Andik asi ziran.

Nunbait ere militarrek beti militar izaki, eta orduan ere ongi egin zuten ordeka eta zabal-lekutik ataka eta bretxa idekitzea.

Bolara batean tiroteo izugarria izan zan. Antxe nengoan katalejoakin begira, eta, makiña bat etsai lurrera erortzen ikusirik, nere artean onela esaten nuan:

— *Batallón Rusia* ori esaten duan ainbat baliente bada eta onela irauten badu, leku or-tatik etsaiak gaur jai zeukatek.

Bañan, begira eta entzuten lasai-lasai geundela, alako batez or gelditu da bat-batetan tiro-teoa, eta zer izango, eta *Batallón Rusia* alde egi-ten asia zala.

Orduan ere bai arrunt amorruan eta desengañaturik jarri nintzala, nere buruari esanaz:

— Itzak legunak eta putzak miñak! Auek al dira *Batallón Rusia*'ren egitekoak?

Aiek etzuten izan, guk bezela, ez kañonazorik eta ez abiazioaren bonbardeorik. Aiek zeukaten arrisku bakarra, etsaiak gure mendia aurren artzea zan. Bañan leku edo *Granja* ortan, beren parapetoetan, gureak baño ederragoetan gañera, etzuten egon besterik, ingurura etortzen zan etsaiari tiroka egiñez.

Oso ongi asi ziran, eta ordu bete bat gutxienez ongi egin zuten. Ederki asko ikusten genduan etsaia nola aurreratzen zan eta nola atzeratzen zan. Etzuten iñola ere ain azkar etsi

bear, zeuden lekuan egonda. Bañan ez *sí* eta ez *no*, danak batera igesi abitu.

Batzuek Otxandio eta Olaeta aldera artu zuten korrika, eta beste batzuek guregana zetozen. Eta, guri sekulako amorrua emanik, orduan onela esan eta egin genduan:

— Gero ere gure etsaiak, oiek igesi datozen lekutik etorriko dituk guregana, eta aurren-aurrena obe diagu *Batallón Rusia* orrekin probatzea, ea zer anka-joku egiten duten, guk emendik tirata.

Ez gero uste jotzera tiratzen ez genienik. Bai etsaiak baño amorru aundiagoarekin, kobardeak izan ziralako. Orduan etzuten une ederrik igarro, ez.

Uso-bandak eiztariaren tiroakin egiten duana egin zuten: beren bidea utzi eta beste bat artu. Besteak bezela, Otxandio eta Olaeta aldera joan ziran.

Orain ez dakit zaurituak zenbat izan zituzten. Gero, ni beintzat, damutan egon nintzan. Bañan, gure amorruan, jotzera tiratzen jardun giñan.

Lagun batek onela esan zuan:

— Gaur bezela beti egin ezkerro, jarriko litzake disziplina eder askoa!

Pagotxiki gañean Loiola batalloia zegoan zintzo eta erne. Bañan, *Rusia*'k *Granja*'tik alde egiñik, arrisku aundian gelditzen ziran eta beren tokia utzi egin bear izan zuten.

Orduan, jakiña, guretzat urrengo arrikada. Nere lagunai onela esan nien:

— Motellak, orain artekoa ez dek ezer ere izan. Egiazko gerra orain zetorkiguk. Bañan lasai egon: guri au kentzen, mendi argi ontan, oso zalla zegok. Erne bakoitza bere lekuan!

Orrela, *Batallón Rusia*'k iges egindako lekuetan barrena etsaia noiz etorriko zan preparaturik geunden, gure mendira igotzeko egokiena inguru aietatik zeukaten eta.

Bañan, alako batez, Pagotxiki-ko gain-gaiñean, Loiola'koak utzitako tokian alegia, or jarri digute etsaiak *ocho con ocho*, kañoi antiaereo eta guzi egiten zuan aleman bateri bat. Eta bildurrik eta kezkarik aundiena arek ematen zigung. Kañoi aiek, erderaz esaten dan bezela, *tiro directo* tiratzen baitzuten; fusillak bezela alegia.

Gure zanja-zulo artan etzegoan atsegin andik aurrera. Nik ez dakit zergatik, bañan *ocho con ocho* oiek, nunbait ere artean abiazioari bakarrik tiratzeko ekarriak zeuzkaten, ez trintxeretara. Dan-danak aidean lertzen ziran; *rompedoras* izena zuten. Etziguten ildakorik eta zauritakorik asko egiten.

Bañan ainbesteko tiro-errenkadarekin bildurra galanta sartu bai gure zanja-zuloetan. Geiengeiena egiten zutena ori zan. Aiek bai artzen zutela zanja-bide ura zuzen asko. Abiazioak ez; bañan aiek bai. Izugarrizko saioa egin zuten.

Alako batez, *alkabuete* deitzen genien bi abioi, baju-baju etorri eta gure bide gañera beren bonbak tira zituzten.

Orduantxe bi tolosar, nere lagun jator eta gudari sendoak ziranak, alkarren ondoan egonik, biak antxe il zituan bonba aietako batek.

Neri Basalgo mendian lagundutakoak ziran. Bata, izengoitiz Beltxa esaten geniona eta bottella pattarra nerekin edan zuana; eta besteari Elustondo jauna esaten nion nik, takigrafista nerea izan zalako.

Pena izugarria izan nuan, ain gudari jatorrak ilda eta kamilletan Olaeta'ra eramaten ikusita (4).

Alako batez, jo digu infanteriak atakea. Guk ere gogor egin genien mendi-egal artatik. Berak, gugana oñez baitzetozen, amaika erortzen ziran, naiz gu abiazioak eta *ocho con ocho* aiek zigortuak egon. Guk beti errezago genduan etsaiari mutil geiago galdu arazten. Au ala izan zan: gure aldean berak geiago galdu ziran, beren abioi guziekin ere.

Bañan, jo ta ke ari-ari giñala, alako batez, gure buru egiten zuan komandanteak or neri deitu dit, atzeko aldera beragana joateko. Atzeko aldean pagotegi aundi bat zegoan, eta ertzean an zan gure zai jarrita.

Alkarrekin izketan asi gera. Arek neri, an oso gaizki gertatzen giñala esaten zidan, eta atzeratu egin bearko genduala eta abar. Eta nik, artean alako bildurrik etzegoala esaten nion, andik ateratzeko.

Onela ari giñala, bala galdu batek anka zau-

ritu zion, eta bota katuskan gelditu zitzaion, bistan zuala, bala ori.

Neronek atera nion, bai ere iztarra gomarekin lotu ere, Garagorri'k lagunduaz. Eta pixka batean ongi.

Kamilleroak an zebiltzan gelditu gabe, eta une artan kamillerorik ez. Alako batez, miñak asi zitzaizkionean, bera or asi zaigu esanaz:

— Atera ni emendik! Atera ni emendik!

Onela ixildu gabe. Orduan zer gertatu, eta mutil-talde guzia ikaratu eta danak igeska asi.

Gu, berriz, antxe, pago aundi baten atzean, larri asko. Alako batez, etorri zaigu Garagorri, eta, kamillerorik iñola ere etzegoala entzun zuanen, komandanteak berriro:

— Atera ni emendik! Atera ni emendik!

Nere lagun Garagorri'k oso leku txarra ikusten zuan eta onela esan zidan:

— Iñaki, gu biok bakarrik bagiña, makurka-makurka ateratzea bazegoken. Bañan biok besoan artu eta atera bearra zeukagu eta oso zalla ikusten diat nik.

— Motell, baso tarteko argi-une ortara nolabait ere aterako diagu eta eldu zaiogun.

Garagorri berotu zait, eta au, berotzen zanean, oso bizkorra zan. Berotzen izaten zituan lanak.

Beintzat, eldu diogu biok alde banatatik, atera gera pago atzetik, eta, atera orduko, *ocho con ocho* kañoi alemanak baziruditen apropos zai jarriak zeudela. *Dun dun dun*, eta beste pa-

go bat ipurditik atera zuten. Gu antxe, adar tartean aztarrika.

Toki argi artara allegatu giñanean, pixka batean itxogin genduan. Andik laister, jo degu ostera aurrera, eta ez dakit zenbat tiro tira zizkiguten. Bañan irurok ondo irten giñan beintzat.

Komandante jauna pozik zan orduantxe, eta bai gu ere, alkarri esanaz:

— Gaur jaio gera berriz esan genezake.

* * *

(Iñaki Alkain'en idazkietan ez da Arangio'ko burruka onetzaz ezer geiago esaten. Aren kontatera etena gelditu zan emen.

Utsune ori bete bearra zegoala esana nion. Bai berak ere baietz agindu. Bañan lan ori egin baño len joan zitzaigun.

Ala ere, itzez zerbait ere adierazia zidan. Orixe jarriko det orain emen.

Komandanteak tokiaren berri etzekian. Bai, ordea, Etxeberria'k eta Alkain'ek, alderdi aietan ere ibillaldiren bat edo beste egiñak zirala-ko. Ain zuzen, orretxegatik deitu omen zuan komandanteak, etsaia atzetik sartuko ote zitza-ien bildur baitzan.

Iñakik, zer bildurturik etzegoala esaten zion; atzeko aldean mendi aundiak zeudela, pagadiz eta arkaiztegiz beteak, eta egoteko an lasai gauera arte. Erretiratzekotan ere, garairik onena orduan izango zala, etsaiak ikusi gabetan alegia.

Bañan, komandantea zauritu zutenean, mutillak ere jakin eta onela asi omen ziran alkarri esaten:

— Komandantea eritu ditek! Komandantea eritu ditek!

Berri txar ori bereala joan omen zan trinxeraren azken muturreraño.

Eta, esan bezela, abiazioa, *ocho con ocho* kañoi alemanak eta oñezkoen ekiñaldiekin ezin buruturik baitzeuden, uste gabeko berri ori entzunda, zenbait mutillek etsi eta igesari eman zioten. Eta, ortik asita, azkenerako dan-danak utzi egin bear mendi ura.

Alkain'ek zionez, komandantearen zauriak eman zien azken errematea. Kolpe arek arrunt ondatuta utzi zituan.

— Bestela —esaten zuan, eta or goien ere orrela idatzita dauka— ez ginduan andik iñork bialduko (5).

(1) Itzaurrean esanik daukagunez, inprentara baño len, *Itxarkundia*'ko gudari eta Alkain'en gerra-lagunak izandako bi adiskideri, Tolosa'ko Santos Mokoroa eta Horazio Etxeberria'ri, erakutsi genien liburu au, beren iritzia eman zezaten.

Berak esan zidatenez, etzuten guziak bergaratar orrena egin. Geien-geienak, konfesatzera joan omen ziran.

(2) Alkain'ek ez du olakorik aitatzen. Bañan Tolosa'ko Mokoroa eta Etxeberria adiskide oiek onela esan zidaten:

— *Batallón Celta*'koak tokia galdua zuten, eta berriro artu bear izan genduan, reketeai kenduta.

Reketeak, gu baño goraxeago gelditu ziran, kaxko batean.

Gu beraxeago, toki ageri batean, txabol baten ondoan, etsaiarengandik alde xamar. Alkar ederki ikusten genduan.»

Tokiaren berri ikastearren, izanak gera gu ere Arangio mendian.

Santa Krutz ermita oso goi dago: 1.050 bat metro, *Catastral* mapak erakusten duanez.

Ermita aurrean, ego aldera, dana larre garbia da; bañan atzean, dana pagadia eta arkaiztegia.

Ermita aurrean, andik irureun bat metrora eta altura berekoa, kaxko bat. Kaxko ontan, trintxerak garbi-garbi ageri dira oraindik ere. Barruti itxi bat bezela egiten dute. Reketeak egindako trintxerak izango dira. Gudariak, berriz, Alkain'ek esan zigunez, bide zanja-zulo batean sartu eta zaku-lurrez parapeto bat egin zuten.

Goi artatik, Euskalerriko eremu aundia ta ederra ikusten da: Aralar, Ernio, Aizkorri, Kurutzeberri, Anboto, Udala, Gorbea... Beko zuloan, Aramaio. Beste aldera, Otxandio eta Bitori...

(3) Tolosa'ko Horazio Etxeberria'k onela esan digu:

«Zaku-lurrez egin genduan pareta, oso ondo zegoan. Guk alde eginda ere, an gelditu zan ura. Tiratzeko, txulo txiki batzuk zituan. Ni, aietako batetik ametralladorekin ari nintzan.

Alako batez, Ernani'ko bati utzi nion ametralladora eta zuloa: Gillermo Ollakindia'ri. Une berean, txulo artatik bala sartu zuten. Buruan kaskoa jantzia zeukan eta orri eskerrak. Kaskoan jo ondoren, bularrean ikutu arin bat egin zion. Kasko ori jantzi berria zuan, Tolosa'ko Santos Mokoroa'k utzita. Ollakindia ori, Bilbao'ra eraman zuten sendatzera.»

Santos Mokoroa'k, berriz, onela jarraitu zuan:

«Egun berean, ni besoan zauritu ninduten. Bilbao'ra eraman eta operazio bat baño geiago egin zidaten. Lenengo operaziotik esnatu nintzanean, antxe ikusi nuan, aurre-aurrean, Ollakindia ori, eskerrak ematera etorria, kaskoa utzi niolako.»

(4) *Beltxa* eta Elustondo'ren ilberria onela eman zuan *Eguna* egunkariak, 1937-IV-24'an:

«...Nabaitu bear dizkiagu pranko utsune. Alberdi ura, Mikel, erori zitzaiguen lenengo. Ondoren, «Urdiria», Gorostidi, Gimondar Xabier, Urretabizkaia'tar Bitor... eta ainbat geiago. Gaur, egunotan, urriagotua dek gure lagun sendia.

Juxto eta Patxi erori dituk!

Odol-egarri dek gure lur maitea. Abertzale jatorrenen naiean dek ain zuzen ere.

Juxto erori dek. Bastarrika'tar Juxtorenak egin dik.

Patxi erori dek. Elustondo'tar Patxirenak egin dik.

Ona nola bildu zituan eriotzak bere maindira izoztuan.

Alkarrekin izan ituan Justo eta Patxi gau osoan. Gau osoan etsaiari agiñak erakusten. Gau osoan lur bustiari josita. Gau osoan izkilluari besarkatuta. Etsaiaren eraso gogorrari arpegi emanka. Gauaren illunean Euzkadi zaintzen.

Araba'runtz begira dan malkar ura iztun balitz!

Goizaldean, jorraillaren 4'garrenez, Araba'ra begira dan malkarrean, jaioterriaz itz da pitz ari zitzaizun gudari-talde bat. Berontan Juxto eta Patxi.

— Gure errian egin bear dizkiagun aldaketak...

— Biarko Tolosa ez dek atzoko Tolosa izango.

— Ez gatxebiltzak alperrik nekeak bizkarra zamatuta.

Egun gorria zeukatek zenbait azal-utsek...

Ordu batzuek geroxeago, gorputz ziran Juxto eta Patxi.

Bata, bizkarrezurra apurtuta. Bestea, lurrari soña josita.

Gudaren lenengo egunetik gudari ziran bi gazte lerdenen bizitz-aria etena zan...»

(5) Arangio'ko burruka auetzaz aitamen ugariak egiten ditu *Euzkadi* egunkariak; 1937-IV-3'an onela dio:

«...*Entró en acción la artillería enemiga, y más tarde la infantería atacaba a la ermita de Santa Cruz, guarnecida por nuestros gudaris. Los rebeldes, que seguían*

envalentonados por la forma en que se desarrolló la lucha en anteriores jornadas, avanzaron algún terreno con cierta confianza, con esa confianza que tiene quien se cree superior en fuerza, en armamento y en táctica militar. Pero esta vez de poco les sirvió todo este aparato bélico. Las ametralladoras y la fusilería, los morteros y cañones, que lanzaban su metralla hacia la parte de Jarindo y Albertia batiendo con eficacia a los que trataban de acercarse a las tropas que defendían la ermita, hicieron una verdadera sarracina entre los fascistas. Allí en el terreno de la lucha, quedaron los cadáveres mercenarios y soldados que sirven de blanco a nuestras armas, manejadas por brazos expertos y vigorosos.

Nuestros combatientes obligaron al enemigo a replegarse a sus posiciones de iniciación de avance. Los rebeldes, entre una lluvia de fuego, desistieron de lograr el objetivo que les señaló el mando, retirándose desordenadamente...»

Auek, egunkarian apirillaren 3'an agertu baitziran, bezperan gertatuak izango ziran noski, illaren 2'an alegia. Artean Celta'koak egongo ziran. Gau artan Itxarkundia'koak etorri.

Alkain'ek dionez, bigaramonean, illaren 3'an, tarteka tiro batzuek izan ziran, bañan ezertxo ere ez, urren-go egunarekin alderatzeko. Eguraldi txarra izan zala, abiazioak ibiltzerik ez, eta, orregatik, burrukarik gutxi edo bat ere ez.

Ori dana, Euzkadi'k 1937.IV.4'garreneko alean esaten duanarekin, asieran oso batera ez dator, bañan kukaeran bai:

«...volvió a atacar el enemigo nuestra posición de Santa Cruz. El primer ataque, porque fueron tres los desencadenados a lo largo de la jornada, tuvo lugar a las dos de la madrugada, resultando de gran intensidad. Las fuerzas mercenarias y fascistas fueron rechazadas con un número de bajas que no es posible precisar, pero que dan idea de él las lamentaciones de los heridos por la metralla de las armas leales.

Tres horas más tarde volvieron a la carga los facciosos, y nuevamente resultaron rechazados en la misma forma. Ya amanecido, se vieron sobre el terreno algunas de las bajas que no tuvo tiempo de recoger el enemigo en su retirada desordenada.

Pero el mando rebelde, que no se resignaba a quedarse sin tomar al asalto dicha posición, insistió en sus ataques, llevando a cabo otro de menos intensidad a primera hora de la tarde, que fue igualmente rechazado...

Puede decirse que el tiempo impidió que la aviación enemiga favoreciera los movimientos de la infantería... En estos días es cuando el observador aprecia lo que la aviación ha significado en la marcha de las operaciones...»

Borrokarik gogorrena biaramonean izan zan, illaren 4'an, igandarekin. Orregatik, astelenean periodikorik ez eta 1937-IV-6'an ematen du Euzkadi'k egun artako zalaparten berri. Alkain'ek, abiazioak kalte aundia egin ziela dio. Bai Euzkadi'k ere:

«La aviación facciosa, viéndose superior en número, ha evolucionado siempre con la seguridad de quien se considera imbatible... Y, al ser el enemigo dueño del aire, al menos en la zona de guerra, el combatiente leal no ha hallado la asistencia necesaria para el aprovechamiento de su notable esfuerzo, digno de todo elogio. Los aparatos rebeldes, no quitándose de encima del gudari, no le dejaban obrar con la libertad precisa. El ruido de los motores era su preocupación constante. Y había que contener a una infantería que se acercaba con la moral que presta la actuación más o menos eficiente de las propias fuerzas aéreas. Había que contenerle, y se le contenía en una acción heroica. Las bombas estallaban cerca cubriendo de tierra al gudari. Era imponente el tableteo de las ametralladoras del aire, que habrían fuego en todas las direcciones, particularmente sobre los objetivos más visibles y concretos. El combatiente, dedicado por entero a impedir que las fuerzas enemigas logran avanzar, permanecía en su puesto valientemente, funcionando las ametralladoras y

la fusilería de manera ensordecedora. Pero los aviones facciosos, intensificando su acción, conseguían, al fin, para su infantería, lo que ésta no hubiera logrado luchando en igualdad de condiciones. Y el domingo se vio esto reflejado a lo largo de la jornada.

...Los rebeldes desde primera hora de la mañana atacaron con fuego general las posiciones de Tantaibakar, de la parte de Otxandiano. Su ataque fue de unas proporciones hasta ahora desconocidas. Estamos seguros de que no se ha registrado uno de tal envergadura en ningún frente peninsular a lo largo de la campaña. Porque, y ésta es la verdad, para contener a un enemigo que cuenta con ese armamento hay que oponerle otro armamento igual, ya que en estas guerras de tipo moderno el esfuerzo del hombre, por muy grande que sea, no lo es todo a la hora de decidir una batalla.

...Ejército que lucha en condiciones inferiores, no recoge sobre el campo el fruto anhelado. Le falta vigor, aunque le sobre voluntad. Y esto, compatriota censor, tenga a bien dejar sin rojo, porque es del dominio público, y todo lo que es del dominio público no se debe silenciar.

Izan ere, Euzkadi egunkari ortan, zati asko ikusten dira an eta emen zensurak borrotuta.

Ona emen beste puska batzuk, egun berekoak:

«...Los gudarís vascos han cedido terreno, sí. Negarlo es absurdo, además de inconveniente. Más responsable es el que sabe que el que ignora...

Después de reñido combate, en el que la intervención de las fuerzas aéreas fascistas fue la base del ataque enemigo, las milicias populares hubieron de replegarse, atravesando el llano que conduce a Otxandiano, a unas lomas, desde las que se contiene al enemigo.

La lucha duró todo el día del domingo, continuando durante la noche. Los gudarís euzkadianos se batieron valientemente...»

Alkain'ek toki batean esan digunez, etsaiaren zaldizkoak ere agertu ziran. Oien aitamena ere egiten du Euzkadi'k, 1937-IV-6'an:

«Los fascistas, que han atacado nuestras posicio-

nes desde que iniciaron la ofensiva con toda clase de elementos, tenían que poner también en línea de combate a la caballería, y la pusieron, aunque a lo largo de estas jornadas haya sufrido grandes pérdidas, por el blanco que ofrece a la fusilería y a las ametralladoras.»

* * *

José Manuel Martínez Bande'k bere *Vizcaya/Monografías de la guerra de España*, Número 6, Madrid 1971 liburuan, egun auetako berri labur-labur ematen badu ere, oso batera dator Alkain'ek esaten dituanekin:

«El día 3 es de descanso y la única novedad son los ataques enemigos a las posiciones de la III Brigada.

El día 4 se reanudan las operaciones... Las Brigadas I y III se apoderan del pueblo de Olaeta; a la izquierda, la I conquista además, Ochandiano y la ermita de San Bernabé; y a la derecha, la III avanza por las laderas del Aranguio, hasta posesionarse de las ermitas de Santa Marina y Santa Cruz. El quebranto que sufre el enemigo es considerable.»

Eguna egunkariak, 1937-IV-4'an, onela dio:

«Ekaitzaren ondoren bare aldía izaten da.

Ala atzo emengo guda-oñetan.

Goizean goiz, oraindik illuna zala, joaldi bat egiten asi ziran paxistak. Ez eben agertu beste egunetan aña indarrrik, ez tramankuluen ugaritasunik.

Agertu ezin nunbait, gure gudariak emon eutsen astiñaldiaren ondoren.

Santa Kruz mendia dabe orain begikoen. Mendi onetaxa begira egiten ditue euren joaldi guztiak.

Lenengo joaldia etzan luzea izan. Gure gudariak ondo gordeta, indarrez orniduta, ez eben neke askorik izan joaldi ori atzeratu eta ixildu eragiten.

Arerioak, aurrerako egunetan legez eta joaldiak egiten asten dan guztietan antzera, gizon ugari laga bear izan zitun mendian, gure gudarien suak jota.

Bostak inguruan barrero asi zan piztualdia agertzen.

Oraingoan, lenengoan baño sutsuago jotzen asi zala irudian. Lenengo lepokadea aiertu (bengau) gureaz nunbait. Tramankulu eta gizon geiago erabilli zitun gañera.

Kañoiak ots bizian, izkillazkarrak sua dariola, pu-

sillak eten gabe otsean, ekiñaldi bizi eta gogorrean asi ete zan itxurea agertu eban.

Neketik indarra atera-ta, artutako lepokadei ezin makurtuta, leoiak legetxe jagi zan zalapartada bizian gure gudariak kikildueta atzeratuko zitun ustez (*).

Bañan oneik, adorerik galdu barik, nasai-nasai, lan eta nekerik ez eben izan, lenengoan lez atzera jaurtiten.

Tiro bakotxak soin soñean joten eban arerioa eta ziara aulduta, ezereztuta, indargetuta, triskauta eta lurra jota atzeratu bearrean aurkitu zan au.

Arratsaldean be, irugarrenez jo nai izan eben alde onetan. Arerioa, ikusten danetik, ez dago beingoan zearro makurtuta geratzeko.

Baña irugarrenean be lurra jo bearrean aurkitu ziran paxista ankerrak.

Gure gudarien aurka ezingo dabela ezer egin ikusiko eben atzo paxistak...»

* * *

Eguna'k, 1937-IV-6'an, asteartearekin, onela zion:

«...Aurre-eguneko bare-aldia indarrak batu eta loditzeko izan zala igarri geinke. Gaur iñoizkorik bizien eta gartsuen jo dabe.

Egazkiñak ditue lagun altsu.

Gure gudarien gañetik kendu barik jardun dabe egun osuan, arerioari bidia zabaldu naiean. Artilleria ez da ixilik egon. Era guztietako tramankuluak batuta ditue paxistak alde onetan. Eta guztiak batera gure esien gain jaurtiten alegindu dira, gure gudarien lurra suz bete eta areik kikildu eta atzeratu naiean.

San Adrian mendira jaurtiten dabe bizien. Geiago. Mendi onetara zuzentzen ditue euren joaldi guztiak.

...Otxandiano'ko alde onetan aurrerakada gitxi egin al izan dau arerioak, bere indar guztiak, iruditu be ezin leikez alako indarrak erabili ditun arren.»

* * *

Eguna orrek berak, 1937-IV-7'an, abiazioak gudariei egiten zien kalteaz itzegiten du:

(*) *Eguna*'k, moldiztegiaren utsegitez-edo, *atzeratu zitun*...

«...Atzo bertan, aurrerako egunetan asitako joaldia jarraituaz, arerioak amorruez beterik jo eban.

Ez bein bakarrik.

Goizean birritan eta arratsaldean barrero, eten gabeko ekiñalean ekin eutsan.

Kañoiak, morteruak, guda-belbillak, tramankulu guztiak agertu ebazan, bere joaldiak aurrera eruateko.

Eta goitik, gure gudarien gain, egazkiñak geratu bariarik mendiak suz betetzen.

Ori alan izan arren, gure gizonak, aberriari begira, oin bat galdu baño lenago lertuta geratu dira.

Eta paxistei eurei, aurreratzen daben oinkada baxotxa, neke, min eta odol ugari kostatzen jakoe.

Eurak dakie guk baño obeto.

Origitik, gudariak aurrera bialdu baño len, suz beteten alegintzen dira gure mendiak, egazkiñen bidez.

Eta bakar-bakarrik orrelaxe, egazkiñen lan izugarritz bakarrik lortuten dabe eta lortuko dabe lortu leiken guztia.

Egazkiñik ez dogun bitartean, gure mutillak joaldi guztiai zelan edo alan eutsi al izango deutse...

Gurmea dagonetan eta egazkiñak agertzen ez diralako, gure gudariak izaten dira joaldi guztietan eskua artzen dabenak.

Atzo bertan ikusi genduan.

Goizian goiztik, oraindik gure mendiak gurmaz beterik egozala, gure mutillak bestien gañetik agertzen ziran bizitasunez, adorez eta indarrez.

Gero, eguerdian, gurmea kenduta egazkiñak agertzen ziranetan eta egazkiñen su-pean ordu luziak jardun biar ebenetan, egazkin orrekin indarrak makurtuta ikusten genduzan, eurekaitik atzerarik egiten ez eben arren.

Eta aldi banaketan, gure egazkiñak mendira agertzen ziranetan, beste bizitasun bat igarten gendun gure mutillen jotzeko eran.

Origitik, geuk oartu al izan degunaren ondoren, gure mendietako itxurea osoro aldatuko dan ustea dogu, alderdi guztiak oso-osorik, gure gudarien lana ikusita, euren txikikeriak baztarta, egazkin orreik oso-osorik eta gogo-gogoz eskatzen dituelako.»

PELLO ZESTUA'KOA

Beste gertaera bat, Olaeta'tik Santa Krutz ermitara dijoan bidean gertatua, beko aldean, goiko egala utzi eta komandante Lizaso bizirik andik atera ondoren.

An genbiltzan atzera eta aurrera baso aietan, nundik ostera etsaiari aurka egingo ote genion, eta alako batez Pello Zestua'koa...

Arek egun artan, naiz-eta gu goitik jetxi eta atzeratuak giñala jakin, munizioa bukatuxea izango genduala pentsatu zuan onenean; eta artu bere mandoaren gañean zortzi kaja munizio eta an ziak tiro tartean bere mando orrekin goiko ermita aldera.

Gu, ura zetorren bide ondoan jarrita geunden, esan bezela, etsaiari berriz ere baso eta arkaitz-tarte aietan arpegi emateko asmotan.

Alako batez, or azaldu zaigu Pello ori betik gora, mekauenka baztar guziak erre eta kixkali bearrean, bere mando jator arekin.

Jatorra bearko izan mandoak Pello arekin. Bestela, artuko zituan bizkarreko ederrak, maldezio eta guzi.

Nik, beintzat, amaika algara eder egiten nuan arekin. Arek bazuan askok eta askok bear gendukena: zerbait egiteko naia eta intentzioa beti.

Zurruteroa ere bazan. Bañan, ikusten genduanez, ari zurrutak indarra ematen; eta guri, berriz, kendu.

An zetorren, beintzat, esan bezela, betik gorra, zalaparta bizian.

Allegatu da gure ingurura, eta nik, arkaitz-tarte batetik aterata, badaezpada ere, aurrena deadar egin diot:

— Nora oa, Pello, mando orrekin? Or goitik jetxi gaituk eta emen gatxiok, zer egin ez dakigula. Orain Otxandio laister artuko ditek etsaiak, eta ik mando orrekin jo zak emendik basoz-baso Urkiola aldera noski, gaur araño atzeratuko gaituk eta.

Aren erantzuna:

— Eta naiko munizio bai al daukazute?

— Bai, motell, bai. Ortatik geiago zeukagu, ausardi eta balientetasuna baño.

Eta, nik esan bezela, abiatzera zijoala, une artan or ikusten degu gure parean, eguzkiaren dizdizara, ez dakit zenbat bonba botatzen abiazioa.

Orduan nik:

— Pello, Pello, etorri adi onera azkar!

Jarri gera bide ondoko arkaitz-tarte batean, eta, gu etzan orduko, aiek danbarrekoak, mote-

llak! Bizkarreko ederrak artu genituan astindutako arkaitz-puskakin. Pellok, aiek birao eta maldezioak!

Atera gera ostera arkaitz-tarte artatik mandoaren alderdira eta mandoaren arrastorik ere ez inguru aietan. Ezta munizio-kaja granorik ere.

Onela dit Pello jator arek:

— Aizak, Alkain: nere mandoa iltzea baño, naiago nian ni il izan baninduten.

Eta aren mekauenak! Ni ez nintzan mandoaren billa asko saiatu. Bañan Pello an ari zan, gizagajoa, inguruetan begiraka.

Nik onela esan nion:

— I, Pello: orain zer nai dek?

Eta erantzuna berak:

— Nere mandoa erdiz-erdi jo eta txiki-txiki egin dutela ikusten diat. Bañan aren puska bat billatu arte, ez nauk emendik joango.

Eta gizagajoak, nola egiten zuan negar bere mandoarengatik!

Len nerekin nituan lagunik geienak, abiazioaren pasada ura artuta, etzuten andik alde egiteko iñork agindu bearririk izan. Laister izkutatatu ziran inguru aietatik, arraio polatu!

Nik, berriz, ez gogo aundirik neukalako; bañan, Pelloren malkoak ikusirik, itxogin-aldi ederra egin nion, mandoaren zati bat billatu bitartean.

Alako batez, or azaldu da beste arkaitz-tarte batetik, eskuan mandoaren anka-zati bat daukala; eta, bere begi txiki aietan oraindik ere malkoak dituala, onela dit:

— Orain negok pozik! Bestela, nere burua urkatuko nian. Bañan au nere mandoarena dek, eta orain Urkiola aldera joango nauk, eta neronek nai detan leku batean lurperatuko diat.

Ala, beintzat, beste batzuekin batera bialdu nuan, len esan bezela, basorik baso Urkiola aldera.

Ni, lenengo, Olaeta aldera jetxi nintzan, eta ez dakit zer egin zuan bere mando-ankarekin.

Egun artaraño eta ikusi artean, nik ez nuan sinistuko biraozale batek maitasunik ezertan izaten zuanik.

Bañan Pello Zestua'ko oni argi eta garbi ikusi nion maitasuna zerbaitetarako bazuala, guk askotan ezertarako ez deguna.

Gero, andik bolara batera, Mañari'ko erri inguruan geundela, or kantatu nion kanta bat, nere errian ikasia, asto gaxoarena, berari mandoa zala aldatuaz.

Erdi erderaz eta erdi euskeraz zan. Baziran dozen erdiren bat bertso, ez dakit esateko zehñek jarriak.

Nik, esan bezela, kantak astoa esaten zuanean, mandoa esanda kantatu nion:

*Al ikullu ya no vuelve,
mi buen mandua no vuelve, no.
Ya no brinca de poza
cuando cabeza tocar alguno.
Arraiua, suerte txarra
con tripako miña poner hizo.
Biotzeko mando gaxua
malkos tiraba cuando murió.*

Jesus! Kantatu banion kantatu! Aren maldezioak! Aztu zitzaizkidan gañontzeko bertsoak ederki asko.

Onela esan zidan:

— Geiago ezer nere bistan neri mandorik kantatzen edo aitatzan badidak, onako pistola onekin bi tiro erorri emango dizkiat. Gogoan izan zak, e? Gero ez neregana inor kontuarekin etorri!

Onelakoxea zan gure Zestua'ko Pello jator ura. Biraozalea eta zurruteroa, bañan bere eginbearretan zintzoa.

Aren izenean bertso bat dioa emen, ongi merezia du eta, naiz ilda egon.

Bizirik balego naiago nuan. Bañan ez dio ardurarik. Aita Santuak ere, ilda gero egiten ditu santuak. Nik ere, nere aldetik, Zestua'ko Pello orrela egiten det: ilda gero santu nereztako, eta berdin izan dedilla irakurle guziontzako.

Ementxe ondoren bertsoa:

Gogoan daukat, Pello,
zure eginkizun,
gaur zauden leku ortan
ez dakit dakizun;
zurrutero izan arren
etziñaden lizun,
Alkaiñek ere zuri
lagundutzen zizun...
Emango nizuke nik
berriz edan zazun.

URKIOLA

Ala, beintzat, Ibarrola'k osterara bereala frentea jartzea nai zuan. Bañan nolabait ere batasun batera allegatu omen ziran, Etxeberria'k onela esanaz:

Alegia, etsaiak gaua igarotzen Olaeta'n geldituak zirala eta bildurrik etzegoala; bañan goizeko lauretarako borroka-leku eta frentea jarriko genduala.

Esan bezela egin genduan; aurrena lo lasai, eta urrengo goizean geren agintza bete.

Garagorri eta biok, bezperan armak mendian utziak genituan, komandantea andik ateratzearren. Aien billa joan giñan eta iñor etzan konturatu ere.

Egun artan, eguraldia oso lañotsu eta itxusia zetorren; eta guk, olako eguraldia ikustean, poz aundia izaten genduan, alkarri onela esanaz:

— Motellak, gaur abiaziorik ez dek. Gaur lasai ibilliko gaituk.

Otxandio'tik Urkiola aldera lenbiziko mendigaña izan zan, gu etsaiaren zai jarri giñan to-
kia.

Eguerdi-alde arte etzan ezer izan. Ontaz aurrera, laister asi ziran etsaiaren kañonazoak. Bañan, len esan detan bezela, abiaziorik gabe, eta ura guretzat zerua zan.

Etxeberria, esandako mendigañetan gelditu zan bere gudari lagunekin. Ni, berriz, mendigain orren beko zuloan, pagotegi aundi batean.

Geren burutik sortutako martingala, etsaiari saiets artatik gogor egitekoa zan. Etsaiak nundik etorriko ziran pentsatzen genduan, eta saietsetik kixkali egin nai genituan. Orregatik jarri giñan pagotegi artan, pago-atze banatan gordeta.

Nik mendigañekoak jakiñaren gañean jarri bearrak neuzkan. Bestela, burruka asten zanean, geren lagunak geroi tiroa tiratzeko arriskua geneukan.

Nere lagunai, joan-etorria egiten oso denbora gutxi pasako nuala esan nien, eta tirorik egin gabetan egoteko lasai, nik buelta ura egin artean.

Esan bezela, igo naiz. Beste bi konpañi, gure batalloikoak, an zeuden zai jarriak, nere lagun Etxeberria gidari zutela. Mendigañeko oiek danak, nik esandakoarekin pozez gelditu ziran.

Gero, onela esan zidan Etxeberria'k:

— Goazemak orain mendi onen aurreko egaleko gain ortara, etsaiak nola datozen ikus-

tera. Artu itzak esku-bonba batzuk eta goazen azkar.

Onela, Alejandro Lizaso, Errenteri'ko txistulari sonatua eta gure komandante bezperan zauritutakoaren anaia, an zan, eta onek ere gurekin joan bear zuala.

Abiatu gera makurka, Etxeberria buru genduala. Bagoaz eta, oraintxe ia allegatuta, arkaitz-tartetik or asi zaizkigu *unju-anju-anju* eta tiroka moroak. Bereala jo zuten Lizaso. Eta, gu bonba tira eta tira asi giñanean, orduan laister alde egin zuten andik moroak eta moro etziranak.

Lizaso'rengana atzeratu giñan eta ordurako illa zegoan gizagajoa. Bañan atera genduan leku artatik.

Andoain'go Elizondo sonatuaren semea zan kamilleroa, pizkorra benetan. An il zan au ere. Kamillari elduta gelditu zan, kañonazo batek jota, Lizaso kamillan zuala.

Denbora gutxian nik auek ikusita, korrika nere lagunetara, eta utzi nituan lekuan etzeuden. Or ikusten ditut baso tartean badijoazela.

Joan naiz laisterka berengana deadar egiñaz, eta ostera danok lengo lekura. Ni galdu ote nintzan kezkarakin zijoazen, eta oso pozez jarri ziran danak.

Alako batez, kamio aldetik ezin zutela ikusi zutenean, etsaiak or jo dute gure aldetik.

Gu, berriz, lasai-lasai pago-atzeetan; eta goiko gañera ia joan arte utzi egin genien, batere tirorik egin gabe. Bañan, oraintxe ia allegatu

ziranean, orduan danok batera sutu genituan giren armak.

An ziran *anju unju* eta *unju anjak!* Eta an datozte danak amilka goitik bera. Bizirik etziran asko jetxi; eta jetxi ziranak, geienak zaurituak.

Orrekin bukatu zan, egun artan egin bearra genduan eginkizuna.

Abiatu gera Urkiola gañera basorik baso. Neroni nintzan aurretik, eta alako batez, or ikusten ditut bi gudari, gure jantzikoak, gure aldera datozela. Nik orduan nere lagunai esan nien:

— Motellak, danok lurrera!

Ala, beste bat eta ni pago baten atzean jarri giñan. Gure ondora allegatu ziranean, *alto* emanikan, armak kendu eta galderak egiñaz, onela izan zan beren erantzuna:

Rosa Luxemburgo batalloikoak zirala, beren batalloia billatu eziñik zebiltzala, Bilbao'ko ez dakit zein kaletan bizi zirala, *súbdito* alemanak zirala eta abar.

Beren batalloia zegoan aldetik zetozela esan nien nik, juzgu txarra egiten niela, eta gurekin Urkiola'ra etortzeko.

Ala, beintzat, *jefe de sector* jaunari argitaratu dizkiot, Ibarrola'ri alegia; eta, beren aitorketak arturik, onela dit jaun orrek: ea zer nenbillen aren mutillak baitzen eta detenitzen.

Orduan bai gelditu nintzala ez zerurako eta ez lurrerako. Karranpak gorputz guzian jo ninduan. Bañan Etxeberria agertu da. Onek eta

beste lagun askok jefe orrekin sekulako eztabaida izan omen zuten.

Ni, Garagorri'k an ondoko beste etxe batera eraman ninduan, eta an egon nintzan katre zar batean etzanda, otz-ikara tamalezkoa neukala eta Garagorri nere lagun ona ondoan nuala.

Ez dakit nundik, bañan kantinflora bete pattar ekarri zidan. Nik ez nekian nun nengoan ere. Bañan pattarra nere ustez ona izaki. Lau edo bost tragotan ustu nuala uste det, eta or jarri naiz lurriña dariodala.

Esnatu nintzanean, or ikusten ditut komandante berria, Sansinenea, eta Etxeberria, nere katre oiaren ondoan. Ni ia ez nintzan oartzen ere nun nengoan eta zer igaro zitzaidan. Bañan gero, apurka-apurka, dan-danak zer eta nola ziran gogoratu nintzan.

Onelako gora-berak ikusten dira gerretan. Azkenerako, alderdi batekoak ere ia alkarrekin etsai biurtuta ibilli bear. Onelakoxe irabazketak izaten dira. Bat baratxuria baño ere piñago ibilli arren, bestea ez dakizu nolako asmorekin dabillen eta nungo anketatik erren egiten duan.

Nere ustez, gerran egiazko lagunak banaka izaten dira. Bein gerran asi ezkerro, azkenerako buru guzia ere arindu egiten da. Eta, au arintzen danean, batek ez du zer egiten duan jakiten ere.

Auek danak auxe esan nai dute: uste ez dezun ura izaten dala zure etsairik aundiena.

Gerrak dan-dana txarra du. Nik, beintzat, onik ez nion ezer ikusi. Dana txarra.

Gero, andik laister, jefe orrek berak aitor-tu zidan, bi *súbdito* aleman oien gañean arrazoi nuala esanaz. Bañan gizon arekin ez nintzan andik aurrera ezertan ere piatzen. Ez dakit zergatik; bañan alakoxe zalantza bat utzi zidan barenen.

Geroztik ez nintzan len bezin biotz zabalekoa izan. Ezta nere maixu Etxeberria ere. Gu biok, andik aurrera, beste alde batera egiten genduan gerrantza. Begirapen aundia izaten genduan jaun orrentzat. Zenbat olako gora-bera izaten dan gerran! Gauza onerako geiegi.

Ortxe, goizeko lauak aldean, beste batalloi bat allegatu zaigu, txanda eta aldaketa egitera. *Azaña* deitzen zitzaion batalloia gañera. Oso mutil gudari bikañak ziran.

Etxeberria eta biok asko eta asko ezagutzen genituan. Gu esploradore ibiltzen baigiñan, Bizkai'ko batalloi askok ezagutzen ginduzten, eta auek ere bai.

Onela, beintzat, auekin egonaldi bat egiñik, berak etorritako autobusetan Bermeo'ra eraman gaituzte.

Garagorri'k eta biok, ogei ta lau orduan seko lo egin genduan, aurreko egunetan oso nekaturik geunden eta.

Esnatu zanean, onela dit Garagorri orrek:

— Zeñen bearrezkoa dan lo egitea! Onek bai ez duala barkaziorik! (1).

(1) J. M. Martínez Bande'k, *Vizcaya/Monografías de la guerra de España, Número 6, Madrid 1977* liburuan, onela dio Urkiola aldeko burruka auetzaz:

«El día 5, sin descanso, se emprende la última etapa de la operación. Lluve intensamente. La I Brigada ocupa el pico de Urita, cortando la carretera de Ochandiano a Durango; la III se posesiona del pico de Ollargan; y la IV lo hace con el Mochotegui, avanzando en dirección del puerto de Barázar y llegando hasta muy cerca del cruce de las carreteras Bilbao-Vitoria y Ochandiano-Barázar. El tiempo es muy crudo, con lluvia y granizo, y el adversario lanza varios contraataques, llegando a emplear carros rusos.»

* * *

Apirillaren 5'an Urkiola aldean gertatu ziran burruka auetzaz, onela dio Euzkadi egunkariak, 1937-IV-7'an:

«Frente de Urkiola. En el sector de Elorrio (*) nuestras tropas han atacado de flanco una fuerte columna enemiga que se dirigía a reforzar las tropas que atacaban Urkiola, haciéndola retroceder desordenadamente, causándole muchas bajas y capturando tres prisioneros...»

Eta de nuestro enviado especial atalean, —Jesus de Gárriz zan atal orren firmatzalle—, onela dio:

«Muy pronto comenzó a atacar el enemigo nuestras posiciones de Urkiola.

En este punto, tras un nutrido fuego de fusil y de ametralladora, avanzaron los fascistas en dirección a una loma de la parte izquierda de la carretera, ocupada por nuestros gudarís. El enemigo, compuesto en su mayor parte de moros, lanzando hacia adelante a unos cinco batallones, cruzó una parte (emen itz bat zensurak borratuta) en la que se encontraba completamente descubierto, ofreciendo un magnífico blanco a nuestros fusiles.»

Urrena, ogei ta bat lerro zensurak borratuta. Ondoren:

«Así sucedió en el ataque a la loma mencionada.

(*) Urkiola'tik Elorrio aldera esan naiko du. Bestela, frente de Urkiola eta sector de Elorrio ez dira iñola ere alkarrekin ondo uztartzen.

Las fuerzas moras, casi apelotonadas, comenzaron a ascender por su declive, y en ese momento entraron en acción nuestros fusiles y ametralladoras. La réplica fue contundente. El comandante del batallón que tomó parte en esta defensa heroica de la posición nos dice que el enemigo dejó tendidos en el terreno más de doscientas bajas visibles. Los moros caían continuamente bajo nuestro fuego.»

Burruka au eta Alkain'ek kontatzen duana, bat bera izango dira, guk uste.

Abiazioaz eta eguraldiaz onela dio:

«Al hablar de la aviación forzosamente hemos de señalar que por la mañana no actuó con la intensidad de otros días, ni mucho menos. Su acción puede decirse que estuvo limitada a vuelos de reconocimiento. Dos aparatos de bombardeo y uno de caza aparecieron sobre nuestras posiciones sin dejar huella de su paso...»

Pero llegó la tarde y mejoró el tiempo. Y al aclarar la aviación enemiga hizo de nuevo acto de presencia.»

Urrena, beste berrogei ta bost lerro zensurak borrotuta. Eta bukaeran onela dio:

«...lo que determinó a los mandos a ordenar un repliegue a las cotas inmediatas, que se llevó a cabo dentro del mayor orden.»

J. M. Martínez Bande'k, Apirillaren 6'an zer gertatu zan adierazteko, onela dio:

«El día 6, la I Brigada, tras vencer intensa resistencia, conquista el puerto de Sumelza y asalta el Sebigán —fuertemente atrincherado—, persiguiendo al contrario y llegando hasta el puerto de Urquiola; la III Brigada ocupa el monte Aranguio y el collado de Ambotaste (), tras duro combate; y la Brigada IV efectúa los movimientos preparatorios para el asalto del puerto de Barázar...»*

* * *

Eguna egunkariak, berriz, onela dio 1937-IV-9'eko zenbakian:

«Urkiola eta Barazar'en.

(*) Anboto-oste, alegia.

Egunotan egin diran joaldi astun eta neketsuen ondoren, atzo bake eta nasaitasuna igarri ta egon zan gure guda-oiñetan.

Egazkiñen bildurra egon zan arren eguraldi eder eta argiak bildur ori sartu ebalako, paxisten egazkiñak berandurarte etziran agertu eta guda-lanik ez eben egin, ikusketak egiten jardun baño.

Egazkiñak agertu ezik, arerioak ezin daike ezer egin gure gudarien aurka, eta atzo oinkada batik be ezin aurreratu izan eban.

Egia da joaldi bizirik etzala egon, arerioa nekatuta agertzen dala erakutsi egiñaz.

Urkiola'n eta Barazar'en baretasun eta bake-aldi bardiña nabaitu zan

Pusil-tiroak entzun ziran eta artilleria be lan egin eban.

Sendo eta lodi egin barik, makal eta bigun orraitik.

Gure gudariak, arerioaren joaldien bildur barik, gogortze-lanetan jardun eben egunik geienez, arerioaren joaldi barriei itxaroten.

Paxisten atze aldean gudari ugari ikusi ziran bate-tik bestera eta, itxura danez, len egozanak aldatzera etorrira.

Gudari talde orrein gain gureak zindoki eta bizi ekin eutsen sakabanatu eragiñaz, orrela euren asmuak beteten laga barik.

Besterik ez eban emon egunak alde oneitan.»

* * *

Burruka-aldi auctan il zan Alejandro Lizaso au, oso txistulari ona emen zan, eta gerra aurrean, Europa eta Amerika'n barrena ibillia, txistua jotzen.

Beraren anai batek esan zidanez, gerra-denboran ere atzerrira joatea eskeñi zioten, txistua joaz propaganda egin zezan. Aren erantzuna:

— Len nintzan txistulari; orain gudari naiz.

*Itxarkundia'*ko konpañi baten kapitana zan. eta *Billarreal'*en oso gogor saiatua.

*Euzkadi'*k, 1937-IV-15'an eman zuan aren eriotzaren berri, goralpen aundiak egiñez.

Bañan lenago ere aren aitamenak egiñak zituan, 1936-X-29'an. Elgeta aldean, gudariak emisora bat jarria omen zuten, altaboz eta guzi. Eta illuntzero, itzal-diak, berri emateak eta abar zabaltzen ziran andik etsaiarentzat.

Bukaeran, onela zion *Euzkadi*'k:

«Casi todas las noches hay también concierto a cargo de Alexander de Lizaso, el popular txistulari de Errenderi, que es escuchado con verdadera atención por ambas fuerzas. Los acordes del milenario txistu dan un aire de paz a la línea de fuego...»

* * *

Eguna egunkariak, 1937-IV-18'an, onako bertso auek argitaratu zituan, Alejandro Lizaso'ren omenez, *Iparra-girre abilla dala* doñuan kantatzeko:

TXISTUA TAMAL DAGO

Ez da entzuten une abetan
Lizaso'n txistu-soñuba.
Ixilik dago! Zer ote dauka,
zer du orren mututuba?
Lenago orren alai
entzuten gendun nun-nai
ain maite degun txistuba.
Negarrez nago! Erail digute
txistulariyen maixuba.

Txistu jotzalle bikaña intzan
iñun onarikan bazan,
euzko jai on bat baldin bagendun
Alexander beti an zan!
Euskal-erriyan ezik
ta berdin atzerritik (*)
bere txistuba nun etzan?
Urretxindorran abestiyan lez
goxo xamur jotzen ukan.

(*) Guk erantsia da *ta* ori, utsune ori moldizte-giaren utsegite bat izango dalakoan eta neurria osatzearren.

Oraindik ez det sinistu nai-ze
Alexander illa danik,
orain egun gutxi diradela
entzun nun bere auetik:
«Datozela onuntza,
alperrikan dabilta!
Ez diat oien beldurrik;
gu zapaltzeko maltzur oietxek
jan bear ditek oraindik.»

Gudari trebe zintzoa eta
iñoren beldur gabea,
gudarijentzat ezin zinteki
maitasun mutil ohea!
Maitetasun osoaz (*)
guztiyoi lagundubaz
pozturik zeukan jendea.
Tiru txar batek eraman digu
txistu jotzalle gaztea!

Guda oñean egonagaitik
umorea etzun galdu,
zenbat alditan abestu euben:
«Iya guriak egin du,
ez oraindik umildu,
alkarregana bildu,
anaiak alkar lagundu,
paxista oiek egin ditzagun
beti-betiko birrindu.»

Erail digute gudari on bat
bere adiñ onenean,
ez degu geiago ikusiko
bere lagunen artean!
Au da egon eziña
eta biotz samiña
daukatena gorputzean!
Baña zeruban poztuko gaituk
gero alkar ikustean!

Artu zak nere lagun zar orrek
azken agur au biotzez,
bizitzen banaiz ez nauk sekulan
aztuko ire izatez.

Jaunak artu dezala
seme on bat bezala
bere altzoan poz-pozez,
ama on batek bere semea
biotzez maitatzen dun lez!
Agur, Lizaso, ikusi arte
donokiyan zorionez!

IÑ-OL.

(Euzko-Gudarostea, Gernika.)

(*) *Eguna*'k beste onela ditu lerro auk: *maitetasun mutil ohea eta maitasun osoaz*. Or ere, moldiztegiaren-edo oker batez, neurria aldrebestuta, beraz. Zuzendu egin degu, al izan degun erarik onenean.

SABIGAIN

Alako batez, korneta jo digute, danok kuartelera bereala biltzeko.

Guk ango etxe batean lo egiten genduan, eta, kornetak zer esan nai zuan, ongi asko jabetu giñan.

Garagorri eta biok gudari-erropak jantzi, armak artu eta bertako andereño nere izena zuanak, aurrena neri bi edo iru besarkada aundi eman zizkidan.

Leku aietan, olako agurtza egiten oso oitura aundia da, eta gerra-garaian geiago gañera.

Bañan, Garagorri'ri ematen asi zitzaionean, onek etzuan ausardirik izan besarkadarik emateko, eta atzeraka asi zan.

Etziran parre egiteko garai bereziak; bañan algara ederrik egin nuan nik Garagorri'ren izenean, berari onela esanaz:

— Motell, amasei urteko nexka pollit bati ez ematekotan, etzekiat bada zeñi eman bearko zaion musu mundu ontan.

Eta Garagorri'k onela dit erantzuna:

— Iñaki, neri utzi zaidak pakean emakume txoro oiekin. Nik naiago nitek, orain mendira joatean, abioi bakar bat ere ikusiko ez bagendu.

Arrazoi zuan ortan. An mendian guk ez genduan beste etsai madarikaturik, abioi oiek baño. An, neskatxai eman bearrez, lurrari eta loiari ematen genion musu. Ez giñan izaten, ez, emakume-gaitan.

Bermeo'tik ostera lengo ingurura, Urkiola aldera alegia, eramán ginduzten.

Gu joaterako, Urkiola'ko gañak arturik zeuden. *Azaña* batalloiak ere atzeratu bear izan zuan, guk utzi genduan mendigañetik. Eta lenago Otxandio aldetik giñanak, gero Durango eta Mañari aldetik jarri giñan, Untzillaitz mendian (1).

Jarri eta bigarren egunerako, Garagorri agiñeko miñez Bilbao'ra joan zitzaigun, bere bi agin ateratzera.

Andik urrengo egun batean, arratsaldean, Sabigain mendigaña artu bear zala.

Guretzat oso eguraldi egokia zan egun artan, lañoa zalako; eta guk, len esan bezela, ura bear. Lañoarekin iru aldiz indar geiago genduan. Bañan eguraldi argiarekin, iru aldiz gutxiago. Bazegoan alde ederra.

Alaxe izan zan gure orduko gudaketa. Etzan izan berriketa, aideplanoen azpian danok erreta.

Sabigain mendia artzeko, *Sabino Arana Goiri* batalloia zegoan izendatua. Baita trebe asko

artu ere egin zuten mendigain ori. Bañan naiko illak eta zaurituak izan zituzten gizagajoak.

Etxeberria, ni eta abar, Untzillaitz mendigaitik gure artilleriaren gidari izan giñan, nola eta nora tira bear zuten erakutsiaz.

Artilleroak oso ongi egin zuten beren lana. Aiek bai egun artan merezi zutela apari eder bana. Beraiengatik artu zan Sabigain gaña. Bestela, ez dakit nola ibilliko ziran oñezkoak, mendi ura artzen.

Ala bukatu zan egun ura. Gaua etorri zanean, *Batallón disciplinario* jarri zan Sabigain mendian.

Urrengo egunean, etsaiak jo dute kontraatea, batalloi orrek borroka-aldi izugarria egin zuan. Bañan gizagajoak naikoa egin zuten eguerdi alde artean egoten ere (2).

(1) Untzillaitz mendiko goiko arkaitzetan ez da, noski, trintxerarik agiri. Bai ordea, asko gañera, ego aldera eta beerago, Untzillaitz mendia eta Urkiola'ko kamioaren tartean dagoan mendian; *cota* 621'an, alegia, *Catastral* mapak dionez.

Mendi ori gaurko egunean pifudiz beterik dago. Bañan garai artan, bearbada, larre solla eta garbia izango zan.

Mendi ortan geldituko zan *Itxarkundia* batalloia, Durango galdu zan arte.

Etzan oso toki atsegiña izango, aurre-aurrean eta gorago, Urkiola'n alegia, etsaiak baitzeuden.

(2) Liburu guziak diotenez, Sabigain mendia iru bider artu bear izan zuten nazionalak, bitan galduta. Alkain'ek, bi aldiz bakarrik artu zutela esaten zuan. Ez da arritzeko, noski, ainbeste urteren buruan txetatsun guziak xuxen ez ematea.

Bañan beste gauza jakingarri asko ere gogoan zituan Sabigain'go burruka orretzaz. Itzez kontatu ere egin zizkidan. Bañan nik, gero berak idatziko zitualakoan, edo *diktadoz* berak esan eta nik kopiatuko nizkiolakoan, papereratu gabe utzi nituan. Eta pena da, kontraera eder eta mardul bat egingo lutekenak baitziran.

* * *

J. M. Martínez Bande'k, ainbeste alditan aitatutako bere liburu ortan, onela esaten du Sabigain'go mendia-ri buruz:

«El 11 de abril las posiciones nacionales del monte Sebigán sufren una fuerte embestida del enemigo, que es rechazado.

El ataque se reproduce al día siguiente, iniciándose con una violenta preparación de artillería que dura dos horas, tras la cual fuerzas como de tres batallones se lanzan sobre aquellas posiciones, que han de ser evacuadas. El 13, se reconquistan, causándose al adversario buen número de bajas, pero en la jornada siguiente un segundo contraataque, precedido de una preparación artillera de tres horas de duración, hace que de nuevo cambie de dueño el codiciado objetivo, extendiéndose luego la presión hacia el puerto de Urquiola, al que también se ataca, aunque sin éxito. La reconquista definitiva del disputado Sebigán tiene lugar el día 14, tras cruenta lucha.

La pelea por el Sebigán representaba una reacción no esperada y anunciaba otras futuras de las que Peña Lemaña sería la más significada.»

Martínez Bande'k dionez, illaren 14'garrena izan zan nazionalak mendí ori artu zuten eguna. Bañan liburu guziak diotenez eta egunkarietan ere ageri danez, 15'ean gertatu zan ori. Martínez Bande'k berak ere, oarretan, 15'garrena esaten du.

* * *

Euzkadi egunkaria oso zeatz mintzatzen da Sabigain mendiko burruka onetzaz. Bañan geiegi ez luzatzearren,

orrek diona alde bat utzita, *Eguna*'k esaten duana aldakuko degu onera.

1937-IV-13'eko zenbakian, onela dio:

«Sarigan eta Altun tontorrek gure gudarien mende **geratu dira**.

Bostetan asi eta illundu orduko, gure mutillak, indarrez eta adorez beterik, arerioa toki orreitatik atara al izan eben.

Aurrera.

Gogortzen asi gara.

Arerioaren indarrei eutsi geuntsan len.

Orain geu gara arerioari jo ta ke ataraten asi garianak.

Arerioak, egazkiñez gañezka ostu al izan euskuzan lur zatiak gureganatzen asi gara...

Atzo bertan, egun baketsu bat igaro ondoren, illuntzera gure mutillak aurrerakadan asi ziranian, paxistak euren aurrian makurtuta, gure indarrei eutsi ezinda, gure joaldiak geratu eziñean, atzeraka juan biarran aurkitu ziran, egun gitxitan euren mende izan dituen tontorrek gure gudariantzako laga ondoren...

Bostetan asi eta illundu ordurako joaldiari azkena emonda egoala esan lei.

Bururatuta bai beintzat...

Gure mutillak, leioak legez, Sarigan eta Altun tontorrek igo eta euretan euzko ikurriña zabaldu eben aizetara.»

* * *

1937-IV-14'an, onela dio *Eguna* orrek:

«...Arerioa arro agertu da goizean.

Sarigan eta Altun mendiak artzeak min emon nunit.

Eta eurekaz jaubetu guraz agertu jaku.

Joaldiak-joaldi egin ditu orretarako.

Gure mutillak, ez dagoz bere arrokerien mende egoteko-ta, zindoki eutsi eta atzeratu al izan dabe, bere asmoak burutik kendu eragiñaz.

Gero, egun guztian, guriak izan dira jo dabenak.

Kañoiak eten gabeko jardunean ibili dira, arerioaren tokiak zigortu eta suz beteten.

Pusillak be lan egin dabe...»

* * *

Urrengo egunean, 1937-IV-15'an, onela dio *Egune*'k:
«Urkiola-Barazar aldean.

Goiz baketsua izan zan.

Arratsalde erdirarte bake ori igarten zan.

Aspaldian etzan gure mendietan atzo besteko ixiltasunik.

Giro txarra egoala esan dogu gorago.

Gure mutillak nàiko lanik izan eben giro orreri arpegi emoten.

Arratsaldean, baña, iñok uste ez ebalá, sua jaurtiten asi ziran gure kañoiak.

Izkillu guztiak ekiñalean asi ziran bat-batez.

Joaldiren bat egiteko asmotan nunbait?

Ezin ukatu.

Sarigan mendi ingurutan izan dira joaldiok.

Oraintsu guk artu genduzan, orain egun bi, oker ezipagagoz.

Baña arerioak, sinistu ezin lako indar-aldi baten, bere indar guztiak batu eta gure gain jarkiaz, tontorrera sartu ziran gure mutillak pixka bat atzera jaurtitea lortu eban, neke eta estutasun ugari igaro ondoren.

Gure mutillak min artu eben arerioaren arrokeriaren ekintza mingarri ori beteta ikustian, eta biar lako erantzuna emotia erabagi eben.

Orrez gañera, Sarigan mendiak daben garrantzia ez da nolanaikoa.

Gero egin daikezan joaldi eta gudaketetan oñarri sendo eta gogorra izango da mendi ori.

Paxistak badakie eta origaitik alegin eta indar ipiñi zituezan bertan eusteko, nai-ta asmo eta burutasun orreik (*) odol asko eroan.

Atzo mendi orretan gogortuteko egin zituen alegiñak etziran motelak izan.

(*) *Orreik* ori guk erantsia, moldiztegiaren utsegitez itz orren faltan dagoalakoan.

Gure mutillen joaldiei eutsi ezinik, gizonez ugari orniduta egon arren, joaldi gogor eta biziak egin zituan.

Bat jausi orduko, lau eroaten zitun mendi orretara, zelan edo alan berari eusteko.

Alperriko lanak orraitik.

Gure mutillak ez egozan asitako bideari lagateko.

Jo alde batetik eta bestetik, indar emendik eta bultzatza andik, arerioa aulduta, ziara makalduta, lurra jota ikusi eben.

Gudaketeak aldi batzuetan gudaketa andi eta zaratatsuen itxurea artu eban.

Esku-bonbak erabili biar izan ziran arerioa bere tokietatik jaurti eragiteko.

Eta arerio anker orren tokietara urreratuta, gure guda-riak, adoretz, bizitasunez eta indarrez beterik, arrotzaren esietara gorputz da arima sartu ziran, geiago bertatik ez urteteko.

Orrela, joaldi luze eta gogorren ondoren, Sarigan mendia oso-osorik gure eskuetan geratu zan.

Mendi ori lagatean arerioak izan ebazan illak ez dira gitxi.

Gaba egin zanean eten barik ebiltzan gure mutillak paxisten illak batzen.

Zauritu ugari be artu ziran eta biar diran lez gaixotegietara eroan.

Paxistak, azkenengo anka jokuan, armarik eurekaz eruateko astirik be ez eben izan.

Ainbat pusil eta izkillazkar (ametralladora) batu zitu-
tuen guriak.

Gure joaldia eutsiko eban ustez, arerioak mendi ori izkilluz beteta eukan, izkillu ezagaitik eurenak laga biarrean eta atzeratu biarrean aurkitu ez egiezan.

Ala ta be izkilluok kaltegarri baño ez jakoezan izan, gure mende geratu ziralako.

Arerioa luzaro gogoratuko da, arratsalde euritsu, lañotsu, otz eta zakar baten, gure mutillak, leioak legez bere gain jarkita leporatu eutsen zigor eta astiñaldi astunaz.

Atzoko joaldia gogoangarria da izan be.»

* * *

Eta 1967-IV-16'an, onela zion *Eguna*'k:

«...Arerioak, arañegun emon jakon zigorraz minduta, ainbeste odol ixuri ondoren ostu jakon mendia galtziaz minduta, bere indar guztiak batu zitun Sebigan mendia barriro bereganatzeko.

Lortu ebanik ukatuko ete dogu?

Gure gudariak zindoki ta gogor (*terco*) jarri ziran mendi orreri eutsi naiean.

Ainbeste neke ta estutasun ondoren irabazitako mendi bat galtzia ez da izan be edozelan egin leikiana.

Origaitik arerioen joaldiei eutsi ta aurrerakadak ebagiten bulartsu jokatu eben gure mutillak.

Arerioak badaki ori.

Gizon ugari bidean laga bear izan zitun, gure izkizkizkarren eta pusillen suaz jota.

Berak, baña, asi eban bidean jarraitzen gura izan eban, gizonak-gizon jausi ta ill arren.

Tramankulu guztiak batu zitun.

Era guztietako izkilluak an alkartu zitun gure mutillen euspena ebagi ta eten al izateko.

Lortu ebanik ez dagigun ukatu.

Ainbesterik egingo ete eban gure aldetik egazkiñik izan bagendu?...»

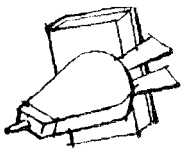
ORAINDAÑOKO LIBURUAK

1. R. Artola: Sagardoaren Graziya (*Aitua*).
2. M. Soroa: Gabon, Au ostatubal, Anton Kaiku. (*Aitua*).
3. F. Apalategi: Euskal mutillak armetan, I. (*Aitua*).
4. Pepe Artola: Ustez laguna detan. (*Aitua*).
5. P. M. Urruzuno: Euskalerritik zerura. (*Aitua*).
6. T. Alzaga: Ramuntxo. (*Aitua*).
7. R. Azkarate: Galtzaundi. (*Aitua*).
8. A. Apaolaza: Patxiko Txerren. (*Aitua*).
9. B. Iraola: Oroitzak. (*Aitua*).
10. Errege eguneko bertso sayoa. (*Aitua*).
11. P. Larzabal: Bordaxuri. (*Aitua*).
12. Bilintx: Bertso ta lan guziak. (*Aitua*).
13. M. Izeta: Dirua galgarri. (*Aitua*).
14. P. Larzabal: Iru ziren. (*Aitua*).
15. Ezkontza galdutako bertsoak, I. (*Aitua*).
16. A. M.ª Zabala: Gabon gau bat. (*Aitua*).
17. A. M.ª Labayen: Malentxo alargun! (*Aitua*).
- 18-19. A. Zavala: Txirrita. (*Aitua*).
20. F. Goñi: Lurdesko gertaerak. (*Aitua*).
21. P. Larzabal: Herriko bozak. (*Aitua*).
22. Bertsolarien txapelketa (30-XII-1962). (*Aitua*)
23. Aizkolariak. (*Aitua*).
24. F. Imaz: Bertso guziak. (*Aitua*).

25. A. P. Iturriaga: Jolasak. (*Aitua*).
26. A. M.ª Zabala, A. Larraitz, Mir: Periyaren zala-partak. (*Aitua*).
27. Azpeitiko Premiyoaren bertsoak. (*Aitua*).
28. B. A. Mogel: Ipui onak. (*Aitua*).
29. T. Alzaga: Burruntziya. (*Aitua*).
30. G. Anduaga: Egunsentiko txoria. (*Aitua*).
31. M. Soroa: Baratzen. (*Aitua*).
32. M. Elicegui, A. Zavala: Pello Errotaren bizitza. (*Aitua*).
33. M. Elizegui, A. Zavala: Pello Errotak jarritako bertsoak. (*Aitua*).
34. P. Larzabal: Senpere-n gertatua. (*Aitua*).
- 35-36. J. V. de Echagaray: Festara. (*Aitua*).
37. A. Cardabercz: Euskeraren berri onak. (*Aitua*).
38. S. Salaverria: Neronek tirako nizkin. (*Aitua*).
39. Bertsolariak: Amar urteko bertso-paperak. (*Aitua*).
- 40-41. J. R. Zubillaga: Lardasketa. (*Aitua*).
42. Uztapide: Noizbait. (*Aitua*).
43. Bertsolari-txapelketa. (1-I-1965). (*Aitua*).
44. P. Larzabal: Hilla esposatu. (*Aitua*).
- 45-46. J. M. Satrustegui: Bordel bertsolaria. (*Aitua*).
47. P. M. Urruzuno: Iru ziri. (*Aitua*).
48. P. Barrutia, Sor Luisa, X. Munibe: Teatro zaarra. (*Aitua*).
- 49-50. A. Zavala: Pello Errotaren itzala. (*Aitua*).
51. P. M. Urruzuno: Ur-zale baten ipuiak. (*Aitua*).
- 52-53. G. Anduaga: Bertso-bilduma.
54. A. Zavala: Pernando Amezketarra bertsolaria. (*Aitua*).
55. Basarri: Laugarren txinpartak. (*Aitua*).
56. A. Zavala: Udarregi bertsolaria. (*Aitua*).
- 57-58. C. Beobide: Asis'ko Lorea. (*Aitua*).
59. A. Zavala: Axentxio Txanka bertsolaria.
60. A. Zavala: Errikotxia, Itxaspe ta beste zenbait bertsolari. (*Aitua*).
61. A. Zavala: Gaztelu bertsolaria. (*Aitua*).
62. A. Zavala: Zarautz'ko Zaldubi bertsolaria.
- 63-64. A. Zavala: Juan eta Pello Zabaleta bertsolariak. (*Aitua*).
65. J. M. Satrustegui: Luzaide'ko kantiak. (*Aitua*).
66. A. Zavala: Iru bertsolari. (*Aitua*).
67. Bertsolari-txapelketa (11-VI-1967). (*Aitua*).
- 68-69-70. A. Zavala: Alzo'ko Imaz bertsolaria.
- 71-72. A. Iturriaga: Ipuiak. (*Aitua*).

73. *A. Zavala*: Iru anai bertsolari. (*Aitua*).
- 74-75. *A. Zavala*: Errenteria'ko bertsolari zaarrak.
76. *A. Zavala*: Alza'ko bertsolari zaarrak.
- 77-78. *A. Zavala*: Paulo Yanzi ta bere lagunen bertsoak. (*Aitua*.)
- 79-80-81. *A. Zavala*: Lexo bertsolaria.
82. *A. Zavala*: Juan Maria Zubizarreta bertsolaria. (*Aitua*.)
83. *A. Zavala*: Motza, Zulaika ta Ugalde bertsolariak. (*Aitua*.)
84. *M. Matxain*: Uste gabeen. (*Aitua*).
85. *Xalbador*: Ezin bertzean. (*Aitua*.)
- 86-87. *A. Zavala*: F. Iturzaeta bertsolaria.
- 88-89-90. *A. Zavala*: Xenpelar bertsolaria. (*Aitua*.)
91. *A. Zavala*: Txapel bertsolaria. (*Aitua*.)
92. *I. Alkain*. - *A. Zavala*: Alkain aita-semeak. (*Aitua*.)
93. *A. Zavala*: Zubeltzu ta Saikola bertsolariak. (*Aitua*.)
94. *A. Zavala*: Atano ta Estrada bertsolariak. (*Aitua*.)
- 95-96. *A. Zavala*: Azkoitia'ko zenbait bertsolari.
97. *A. Zavala*: Bidasoa aldeko bost bertsolari. (*Aitua*.)
- 98-99. *Inozentzio Olea*: Goierriko lorak.
100. *Manuel Lasarte*: Bertso-mordoxka. (*Aitua*.)
- 101-102. *A. Zavala*: Txirritaren bertsoak. I. (*Aitua*.)
- 103-104. *A. Zavala*: Txirritaren bertsoak. II. (*Aitua*.)
105. *José Inazio Etxeberria*: Mendi-gañetik.
106. *A. Zavala*: Pastor Izuela. - Ezkioko ta Segurako itxuak. (*Aitua*.)
107. *A. Zavala*: Zepai bertsolaria. (*Aitua*.)
108. *Mattin*: Ahal dena. (*Aitua*.)
- 109-110. *P. Lafitte*: Mañex Etchamendy bertsolaria.
111. *Bertsolariak*: Xenpelar-aria, 1972. (*Aitua*.)
112. *Basarri*: Sortu zaizkidanak. (*Aitua*.)
113. *P. M. Urruzuno*: Sasiletrau baten ziria.
114. *A. Zavala*: Kaskazuri bertsolaria.
115. *A. Zavala*: Larraburu, Lexoti ta Balentin bertsolariak. (*Aitua*.)
116. *A. Zavala*: Oiartzungo bost bertsolari. (*Aitua*.)
- 117-118. *Balendin Enbeita*: Nere apurra.
119. *A. Zavala*: Oiartzungo beste lau bertsolari. (*Aitua*.)
- 120-121-122. *A. Zavala*: Mendaro Txirristaka.
- 123-124-125. *A. Zavala*: Zapirain anaiak.

126. *A. Zavala*: Ustu ezin zan ganbara.
127. *M. Arozamena*: Nere aldia.
128. *A. Zavala*: Amodiozko penak bertso berrietan
129. *A. Zavala*: Afrika'ko gerra (1859-1860).
130. *A. Zavala*: Patxi Erauskin bertsolaria (I).
131. *A. Zavala*: Patxi Erauskin bertsolaria (II).
132. *A. Zavala*: Patxi Erauskin bertsolaria (III).
133. *A. Zavala*: Arrantzaleen bizitza.
134. *J. M. Arrizabalo - A. Zavala*: Baso-mutillak.
135. *A. Zavala*: Jaioak bizi nai.
136. *A. Zavala*: Noe'ren ontzia.
- 137-138. *Ataño*: Txantxangorri kantaria.
139. *A. Zavala*: Soldaduzkako bertsoak.
140. *A. Zavala*: Nekazariak bai miseriak.
141. *Bertsolariak*: Bertsolari-Txapelketa Nagusia (Donostia, 1980-I-6).
142. *A. Zavala*: Txabolategi, Elkoro eta Leunda bertsolariak.
143. *J. J. Irazusta*: Nork bere bidea (I).
144. *J. J. Irazusta*: Nork bere bidea (II).
145. *J. J. Irazusta*: Nork bere bidea (III).
146. *A. Zavala*: Berridi eta Kuxkullu bertsolariak.
147. *Ataño*: Txori.
148. *I. Alkain, A. Zavala*: Gerrateko ibillerak (I).
149. *I. Alkain, A. Zavala*: Gerrateko ibillerak (II).
150. *I. Alkain, A. Zavala*: Gerrateko ibillerak (III).

AUSPOA
LIBURUTEGIA

IÑAKI ALKAIN
ANTONIO ZAVALA

GERRATEKO IBILLERAK - II

GERRATEKO IBILLERAK

(III)

Auspoa Liburutegia
(EDITORIAL AUSPOA)

Plaza Santa María, 2 — Tolosa, Gipuzkoa
Teléfono (943) 67 12 82

IÑAKI ALKAIN, ANTONIO ZAVALA

GERRATEKO IBILLERAK

(III)

AUSPOA LIBURUTEGIA

1981

Azala: Gudari-talde bat, Bizkai'ko mendietan, 1937 urtean. Jose Estornes Lasa'ren artxi-botik.

© Auspoa Liburutegia (Tolosa - Gipuzkoa)
Inprimatzaille: Itxaropena, S. A. - Errikobarra kalea, 2 - Zarautz
ISBN 84-7158-092-6
Depósito Legal: S. S. 403/81
Septiembre 1981

ARKIBIDEA

«Alkahuetea»	9
Intxorta	13
Besaide	23
Gernika	31
Mañari	35
Basauntza, putreak eta abar	43
«Quinta columna»	55
Murgia	73
Bizkargi	77
Euba	81
Abiazioa	87
Arantzazu	91
Artxanda	105
Bilbao	121
Iruña	129
Brunete	135
Burgos	143
Medina de Río seco	153
Lérida	157
Errazu	163

«ALKAHUETEA»

Sabigain'goa bukatuta, gutxienez dozen erdi bat egun pake-pakean pasa genituan gure frente aldean.

Bañan nere lagun Etxeberria ez izan geldirik egoteko ona, eta asi zan ostera leku berri aietan zerbait egiteko asmoz, eta bai egin ere.

Bazan abioi bat, alkahuetea esaten geniona, oarketan eta begiraka ibiltzen baitzan, nun eta nun zer zegoan.

Bañan goiz batean Etxeberria'ri burutazioa sortu zaio:

— Aizak, Iñaki: ik ametralladorekin ongi tiratzen dek; eta bigar goizean, egunsentian, naiko munizio mando baten gañean artuta, Mugarra mendigañera igo bear diagu, alkahuete ori mendi ortatik alde xamar pasatzen dek eta.

Arek esan bezela, joan gera Mugarra mendira. Mañari'tik Durango aldera dago, eta oso sonatua da alde ortan.

An, egal batean, iturri bat dago, eta aren inguruan jarri giñan geren txeko fusil-ametralladorarekin.

Eguna argitu orduko, or zetorrek alkahue-tea. Durango inguruan jiratu eta menditartez-tarte Mañari'ra sartzen zan, ea ikusten ote zuan gure artilleria nun zegoan.

Gure ondoan, bañan gu baño ere askoz berago, pasatzen zan.

Etzituan gure kañoiak ikusten, oso tapatuak baitzeuden. Bañan gutxi gora-bera bazekian gure artilleria nun zegoan, eta inguruan bonba koxkor batzuk botatzen zituan.

Lenengo txandatik asi naiz tiraka-tira atzeko aldetik, bañan ezta mellik ere.

Etorri-aldi bakoitzean iru-lau jira-biraka egiten zituan, eta aldiko dozena bat bonba inguru botatzen zuan.

Etorri-aldiak ordu erditik ordu erdira inguruan egiten zituan.

Beintzat, gu tira eta tira, bañan ura beti an zebillen, guri ederki parre egiñaz.

Alako batez, or etorri zait burutazio bat onela:

— Aizak, Joxe: usoa, atzetik tira eta botatzen dek errexena. Bañan gerta litekek abioia aurrez-aurre tirata errezago botatzea. Bera, gure aldera datorrenean, indarrean zetorrek, eta gure balak ere askoz indar geiago bear dik izan aurrez-aurre. Urrengoan, or beerago joanda, aurrez tirako zioat, bada!

— Bai, motell, bai. Bestela ez diok mellik egiten eta probatu zak.

Artu det fusil-ametralladora ori. Gogoan det, gañera, eltzerakoan ezkerreko eskua nola erre zidan. Bañan or noa esandako lekura. Jarri gera Durango aldera begira.

Alako batez, or dator alkahuetea. Erri ontara arte goi xamarretik etortzen zan. Bañan, emen jiratzen zanean, arrunt bera jeixten zan.

Etxeberria'k onela dit:

— Oraingoan, ori eun metrora inguratuko dek, eta bitartean ez tira.

Lagunak esan bezelaxe, inguratzen utzi nion. Gero, asi naiz *ta-ta-ta-ta* tiratzen, eta alako batez lagunak:

— Jo dek, Iñaki, jo dek! Ikusi diat txispa bat ateratzen!

Eta neri ametralladora enkaskillatu! Bestela, geiago ere tirako nizkion pozik.

Orduan, nunbait, alkahuete arek etzuan gure artilleriari bonbak tiratzeko denborarik izan. Naiko lan bazuan Urkiola'ko gaña arrapatzen.

Gero, gezur edo egi, Bitori baño lenago lurre artu zuala entzun genduan.

Gu, beintzat, an egon giñan zai; bañan alkahueterik etzan geiago inguru artara azaldu. Ura gure poza! Zorion ederrik izan genduan amaika lekutatik.

(1) Tolosa'ko Horazio Etxeberria'k onela esan digu alkahuete orretzaz:

«Bein baño geiagotan izan nintzan ni ere Mugarra gañean, ametralladora eta guzi, goizean goiz igo eta zai jarrita, alkahuete orri tiratzeko.

Gogotik tiratzen genion, bañan alper-alperrik.

Nere laguna, Ernani'ko Gillermo Ollakindia izaten nuan. Arangio mendian egin zioten zauria Bilbao'n sendatu eta ostera guregana etorria zan.

Mañari'ko arkaitzetan il zan gizagajoa.

Euria ari zuan, xirimiri eta lanbroa. Ardi bat arrapatu naiez zebillen, bañan alpargatakin zan. Nik, botak jazteko esan nion. Bañan ardia an bertan zala eta etzitan jantzi nai izan. Irrixtatu eta goitik bera amildu zan».

INTXORTA

Esan bezela, Untzillaitz mendian geunden gu, Urkiola'ren aurre-aurrean.

Goiz batez, zazpiak inguru, Sebastian Gargarri gure arrantxeroa padera aundi batekin patata-pillo bat prejitzen ari zitzaigun.

Etxeberria eta biok ango arkaitz baten azpian lo egiten genduan; eta, geren arropak jantzi eta gañontzeko prestaerak eginda, Alluitz mendira igotzeko asmotan giñan, ikusmira egiteko.

Sebastian orrek, berez oso belarri aundiak baitzitian, eta gañera iltzeko bildur ikaragarria, iñork baño entzumena argiagoa zuan.

Ala, gu arrimatu eta egun on esan ordurako, onela digu erantzunez:

— Egun on ematen al dezute, egun on? Gaur oso txarra izango dezute, bada.

— Zer bada?

— Zer bada? Danbarreko ederrak asi dituk Kanpanzar edo Intxorta alderdi ortan.

Eta Etxeberrria'k onela dio:

— Motell, an asi baldin badira, gaur ere i ongi ago, naiko jan eta edan eta arkaitz orren azpian egoteko. Guk, berriz, aruntz joan bear ko diagu, i emen utzita.

Patata prejituak jan ditugu, uts-utsak urarekin, ogirik eta ardorik gabe alegia. Eta orduan Sebastianek Etxeberrria'ri onela dio:

— I, Joxe: atzo ardoa ekartzeko intzan. Bañan ez ardorik eta ez asaltaparapetorik. Zuek orain bazoazte zerok dakizuten lekura, eta zatotik ardoa naikoa edango dezutela bazekiat. Nik, berriz, emen, patata prejituak jan eta ez ardo eta ez pattarrik. Bañan alde, alde emendik!

Onela, irten gera Etxeberrria, beste lagun bat eta ni. Bidean goazela, Elgeta aldeko bonbardeo-ots aiek entzuten asi gera.

Gu geunden lekutik Alluitz mendira joateko, aurrena erreka-zulo batera jetxi egin bear da, eta gero oso igoera bekaitz eta beltza du. Bazegoan Urkiola aldetik beste igoera bat egokia goa. Bañan etsaiak ez ikustearren, zallen-zallenetik igotzen giñan.

Aldapa ikaragarria eta arri tartean. Igoera arrisku aundikoa benetan. Ez da arritzekoa. Arkaitz utsa diran mendi aiei, eguzkia urtearen buruan beti arria kentzen dijoakie, eta arrobi-matxaka bearrik ez dago an. Berezkoa badago naikoa.

Ortaz gañera, aldapa aundia izanik, askotan

oinkada bat aurrera eta bi atzera. Eta, laugarrena ondo baldin bazan, pozik.

Egun artan, bonbardeo-ots aiek entzunik, bein ere baño presa aundiagoan abitu giñan, goiko tontorrera alik azkarren iritxi nairik.

Nik, beintzat, ia nere burua galdu nuan. Ia tontorrera igorik giñala, ango arri zintzarretan irristada bat eginda, or abitu naiz goitik bera atzeraka; eta or datorkit beste arri aundi bat —bost bat arroa bazan— atzetik nere gañera, segika bezela.

Tiro tartean egiten genduana egin nuan: trabeska etzan. Eta arri ura, nere gañetik bote bat eginda, goitik bera amilka joan zan, ni ikutu gabe. Ikutu izan banindu, gaur ez neukan lanik gauza auek kontatzen.

Jakiña, ni orduan Etxeberria'ren aldera. Ni baño zarragoa eta mendian oituagoa baitzan, arek beti ondo erakusten zidan. Bañan nik, egia esan, kaso gutxi egiten nion. Eta egun artan, ondo merezia bainuan, erritaldi bat eman zidan:

— Bañan, Iñaki! Bein eta bitan eta irutan bakarrik esan baldin banian, utsa uke. Eun aldiz esan diat olako lekutan beti baztarrari eltzeko. Gaur ez dek aurrenekoa, bañan izan dedilla azkenekoa. Ia-ia bizia galdu uan.

Andik aurrera, mendi aietan aren esana beti egiten nuan.

Laister giñan, nai ordurako ez bañan, Alluitz mendi orren gain-gañean.

Agertu orduko, berealaxe kontatu nituan be-

rrogei bat abioi, aurrera eta atzera Intxorta eta Elgeta inguru ori bonbardeatzen zebiltzala. Intxorta bera eta Elgeta bera, bonbak jartzen zuten lañoarekin eta kearekin, etziran ikusten, naiz eguraldi on xamarra egon.

Gu allegatu eta laister, etsaiaren artilleria Intxorta'ren atzeko aldera tiratzen asi zan. Baita abiazioa ere alde ori bera bonbardeatzen. Guk, ori ikusirik, onela esan genduan:

— Intxorta artu ditek.

Bañan ametralladora-soñuak ere entzuten genituan, eta, alako batez, artilleria eta abiazioa, naiz laño eta ke tarte artan ez ongi ikusi, Intxorta tontorra bera bonbardeatzen asi ziran. Argi eta garbi nabaitzen zan ezin artu zutela. Eta, jakiña, berriro ere bonbardeatu egin bear, gero infanteria mendi artan sartzezkeroz.

Gu, mendigain artatik begira, illunbista arte egon giñan. Ez dakit Intxorta'ko gudari jator aiek nola aguantatu zituzten egun guzian lau edo bost atake era orretan.

Geroztik, era artako beste atake asko ikusi nituan nik: Brunete, Ebro eta abar. Bañan angoa bezelakorik, arrimatzekorik ere ez. Oinbeste abioi bonbardeatzen eta ametrallatzen, eta ez dakit zenbat bateri, mendi-kaxko bati. Alde batetik arrunt txikia, eta bestetik arkaitz gutxikoa. Intxorta ez konparatu Urkiola aldeko mendi aiekin.

Oraindik ere oso arriturik nago, an zegoan gudari jendeak iru egunean alako su eta garrari nola eldu zion. Etxeberria'k onela esaten zuan:

— Intxorta ortan gaur aguantatu badute, mendi ori or daudenai kentzen oso zalla izango dek.

Bai erdi-erditik asmatu ere.

Aurreneko egunean eguraldia aizerik gabea zan. Geldi-geldia, alegia. Orregatik, bonbardeoko keak inguruetan gelditzen ziran. Eta, gu geunden mendigain artatik, ezin bada ongi ikusi atakea zer-nolatan egiten zuten.

Bañan iritxi da bigarren eguna. Egunsentirako an giñan bezperako lekuan. Eguraldi ederra zan, bañan aize pixka batekin. Ekin diote, bezperan bezelaxe, abiazioak eta artilleriak, eta egin dute bien artean gutxienez bi orduko saioa Intxorta mendi bakar-bakarra bonbardeatzen.

Bonbak uzten zuten lañoa, bereala eramaten zuan aizeak Eibar aldera. Laño-pilla ura itxas-ertzeraño ere allegatuko zan, ibaiak terral lañoa eraman oi duan antzera. Eta, lañoa alderdi ortara joanik, oso ederki ikusten genduan bonbak nola lertzen ziran, eta bai etsaiaren soldadu jendea ere.

Orretarako, teleskopio aundi bat genduan, Euzkadi'ko gobernuak emana. Berez marinakoa zan, eta izugarri ederra garai artarako. Bizkarran ibiltzeko karga pixka bat bazuan: ortxe, amar bat kilo.

Jakiña, ongi ikustezkeroz, makil pare batekin xargandoak egin bear, bera beti geldi-geldirik pulsoarekin ezer mugitu gabe egoteko.

Etxeberria'k, garai bateko artzaiak bezela, aizkora txiki-txiki bat, txorrotx-txorrotxa, ge-

rrian ibiltzen zuan. Eta, an edo emen, bereala bi xardango egingo zituan, gure teleskopioa jartzeko. Edo, bestela, lendik egiñak eraman bear.

Edozeñek esango luke, Intxorta mendi txiki artan zeudenak, granorik ere etzala bizirik arkituko. Etsaiak ere alatsu pentsatuko zuten.

Ala, beintzat, abiazioa eta artilleria gelditurik, ekin diote infanterikoak atakean. Bañan, alako batez, sekulako *tarra-tarra* ametralladora-otsak. Gutxienez ordu pare bat ortan ere. Eta, alako batez, ostera ixiltasuna. Gure poza!

Bañan bereala, Bitori alde ortatik, eta bai Gipuzkoa aldetik ere, agertu dira berriro abioiak, eta ekin diote jo ta ke Intxorta berriz ere bonbardeatzen. Artilleriak ere bai, len bezela. Nere ustez, lenbiziko aldian baño geiago bonbardeatu zuten Intxorta ori. Gutxienean iru bat ordu gelditu gabe.

Artilleriak, ostera Intxorta'ren atzeko aldeira tiratzen zuan. Elorrio'raño ere sartzen zituzten kañoi aundi aiek beren obusak, Intxorta mendia apurtua zegoala infanteriari erakutsiaz alegia, eta jarraitzeko.

Guk, triste-triste, onela esaten genduan:

— Ba! Intxorta mendia, onezkero arri-koxkor bat ere gabe gelditu dek.

Bañan ez orrela izan. Dana beste aldera. Berriro ere sekulako ametralladora eta esku-bonba-otsak. Etxeberría eta biok onela esaten genion alkarri poz-pozik:

— I, oraindik etzegok gerra galdua. Mendi

ori gaur ez badute artzen, oinbeste millaka tonelada bonba botata, gure Urkiola'ko mendiak ez dizkitek sekulan artuko.

Izan ere, ain zan arritzekoa gudari aien trebetasuna. Jo zuten lau bat orduan atakea. Etziran gelditzen. Izugarri egoki ikusten genduan guzi-guzia geren teleskopio aundiarekin.

Etsaiak baziran Intxorta'ren atzeko aldean gordeta, beren maniobra tranpetan egiñaz. Asko gañera. Bañan Intxorta ori buelta guzian trintxerakin ongi zaindua baitzegoan, maleziz asi arren, etzuten atzeko aldetik ere igotzerik izan. Eta, lau ordu eta geiago igaro ondoren, Intxorta'ko gudariak artean zutik.

Etsaiak, ori ikusirik, ostera or asi dira abiazioa eta artilleriaz bonbardeatzen. An, atzeko zokoetan, berenetakoak bazeuden lengo atakean gordeta geldituak, eta berak artu zuten pasadarik aundiena, gorriak ziran ustetan abiazioak bonbardeatuta. Eta ez nolana! Laister alde egin zuten inguru aietatik. Gu, ura ikusteaz arrituta.

Abiazioak eta artilleriak len bezelatsu egin zuten beren saioa. Bañan infanteriak etzuan, urrengo txandan, len bezin gogor ekin eta egin. Nabarmendu zan, bai, beren abiazioak eman zien jipoia.

Arratsaldean, izugarrizko bonbardeoa egin zuten berriro ere artilleriak eta abiazioak. Eloorrio ere bonbardeatu zuten. Abadiño ere zerbait bai. Eta infanteriak ostera ekin zion, bañan aulxamar. Eta, Intxorta'koak berriro ere beren lekua zaindurik, illunabarra ezeren tiro-ots gabarik gelditu zan.

Goizeko eta eguerdiko bonba-otsa eta illunabarreko ixiltasuna ikusita, ezin buruan sartu egun bereko gauzak ziranik. Etxeberria eta biok, egun guzian mokadurik asko jan gabetan egonagatik, pozaren pozaz onela esaten genduan:

— Oraindik irabaztea bazegok gerra!

Jetxi giñan, pozik bai, bañan goseak amorratzen, geren lagunetara. Allegatu gera gure Sebastian Garagorri orren arkaitz ondoko sukaldera. Aiek keak zeuzkan! Eta, jakiña, arek patata bakarrik prejitzeke. Aiek janik eta egun artan ikusi genduana garbi eta argi esanik, gure lagun danak poz-pozik jarri genituan.

Gure inguruan zeuden batallioai ere abixoa eman genien, urrengo egunerako badaezpada ere argi eta erne egoteko. Alakoxe bildur bat bagenduan, bi egunean Intxorta ezin artu zutela ikusirik, irugarrengoa gure aldetik asiko ote ziran. Onela esaten genduan:

— Ortik ezin eta emendik, Urkiola gañetikan, joko zigutek atakea.

Eta danok goiz aski lotara etzan giñan, komeni zan lekuetan guardiak utzirik.

(1) Jose Manuel Martínez Bande'k, onela dio Intxorta'ko burruka auetzaz:

«El plan no se puso en práctica hasta el día 20, debido a un fuerte temporal de lluvia. En esa jornada, las fuerzas de la Brigada I, partiendo del collado de Anboto-oste, conquistaron las lomas de Tellamunte y la cota 782, mientras que otras unidades marchan desde Uncella sobre el poblado de Barajuen y la cota 484, envolviendo así el pueblo de Ibarra. En cambio fracasa

el ataque a los Inchortas llevado a cabo por la IV Brigada.»

Oarretan txeeetasun geiago ematen ditu, laugarren Brigada orren egunkaririk artuta.

Iñakik dionez, abiazioak beretakoak bonbardeatu zituán bigarren egunean. Egunkari orrek, berriz, ori lenngo egunean gertatu zala esaten du:

«...la aviación propia descarga sobre un grupo de 35 falangistas que habían ocupado el Camino de los Toldos unas bombas, dejándolos reducidos a 12. Este desgraciado hecho repercutió en las demás unidades de Falange, que habían de seguir a aquella y lo presenciaron, originando nuevo retraso en el avance, suficiente para que el enemigo, saliendo de los refugios, volviera a sus puestos de combate y obras de fortificación numerosas, que hacen de los Intxortas verdaderas fortalezas.»

Euzkadi'k, berriz, onela dio apirillaren 21'an:

«...los facciosos concentraron la mayor parte de sus fuerzas en Angiotzar, monte de la Ascensión, y el resto de las avanzadas que enlazan con las anteriores y con la parte de Anboto.

Por la mañana nuestra artillería se encargó de quebrantar a los rebeldes en el monte de la Ascensión.

...Hacia la una y media comenzó a volar sobre el escenario de la lucha la aviación facciosa. Y al poco tiempo se dedicaba a arrojar bombas sobre nuestras posiciones de Gipuzkoa. Esta operación fue realizada durante toda la tarde por un número crecido de aparatos.

...A su intervención aérea siguió un fuerte cañoneo, con gran lujo de piezas...

...comenzó a la media hora el ataque de la infantería enemiga...

En el campo enemigo, hayas; en el nuestro, también. Y en el centro, es decir, más hacia el terreno faccioso, una ermita que fue volada por un combatiente de nuestro ejército. Delante de ella, un lago...

Los facciosos, entre los que iban, según nos comunicaron, bastantes moros, trataron de avanzar por el alto

y a derecha e izquierda del macizo natural de la Ascensión. Los gudarís les esperaban inmejorablemente situados y abrieron intenso fuego contra ellos...

Todos los rebeldes que daban algunos pasos en dirección a nuestras posiciones eran recibidos con dureza. Y los más audaces caían para no levantarse más...

Había quedado malogrado el ataque enemigo.

...Los rebeldes, favorecidos siempre por su aviación... volvieron a atacar nuestras posiciones en la misma forma dos veces más, siendo nuevamente rechazados con mayores pérdidas. El segundo de estos ataques, pues fueron seguidos uno de otro, lo iniciaron los fascistas sobre las tres y media de la tarde...»

Urrengo bi egunetan, ez du Euzkadi'k Intxorta'ko burrukarik aitatzen. Jesús de Garriz izaten zan, enviado especial bezela, gerrari buruz idazten zuana. Itxura denez, etzan egun oietan Intxorta aldean ibiliko.

Bitartean, beste toki batetik ere ekin zioten etsaiak. Bañan, zeuden menditik, ezin zezaketen Etxeberria eta Alkain'ek ezer ere ikusi.

Apirillaren 20'an zer artu zuten, esanik daukagu. Urrengo egunetan zer artu zuten, onela adierazten du Martínez Bande jaunak:

«El 21 es ocupado el pueblo de Ibarra, así como la loma de Cuatro Vientos, y el 22 continúa la progresión, ganándose las alturas de Carrascain, Larragui y Olasu y las peñas bajas de Udala, más el pueblo de Santa Agueda, quedando ocupado todo el valle de Aramayona.»

Karraskain eta Larragui (*), Anboto'tik Udala-raño dijoan mendi-lerroan daude. Garbi-garbi ageri dira gain oietan, gaur ere, orduko trintxerak. Mendi oiek, egal batetik, Deba ibaira daukate ixuria; Aramaio aldera, alegia. Eta, beste egaletik, Ibaizabal ibaira, Elorrio aldera.

Ain zuzen, ortxe alkar ikuitzen dute Araba, Bizkaia eta Gipuzkoa'ko probintziak; eta toki ortantxe arrizko oroigarri eder bat dago gaur, mendian ildako mendizaleentzat egiña. Toki orri, Besaide esaten zaio.

BESAIDE

Urrengo goizean, esnatu eta, abemaria baño lenago, zer eguraldi zegoan begiratu genduan, eta gure Untzillaitz mendia dana lañopean. Gure orduko poza! Onela esan genion alkarri:

— Motellak, au gurea dek. Gaur lañoa zeukagu eta etsaiaren abiazioak ibiltzerik ez. Egu-nero egin dezala Jaungoikoak eguraldi lañotsua.

Eta, geren teleskopio aundi ura artuta, Allu-itz mendira abiatu giñan: Etxeberria eta biok, oiartzuar bat eta Billafranka'koa bestea.

Goraño igo eta tontor eta erpiñean lañorik ez. Azpi-lañoa zan. Etzan ikusten ez Intxorta eta ez ezer ere. Bizkai guzia lañopean zegoan. Bañan Gorbea, Anboto, Udalaitz eta oiek ederki ikusten ziran, eta eguzki ederrarekin gañera.

Orduan onela diot Etxeberria'ri:

— Aizak, i, Joxe: goi argi eta azpi illunak ezin litezkek ondo zaindu gizonak. Eta gaur ere ez dizkiagu izango berri guziak zuzenak.

Erantzun zidan:

— Motell, Iñaki! I beti orrela! Itxaropena eman bearrez, neri amorraztearren jarduten aiz, txorakeri oiek esanaz.

Orrelako eztabaidak askotan izaten genituan alkarrekin. Etxeberria orrek guzi-guzia diz-diz ikusten zuan beti edo geienetan; eta ni, berriz, illun. Eta orduan ere, laño tartetik ezer ere onik etzegoala agintzen zidan neri buruak.

Gu tontorrera iritxi giñanean, etzegoan artean ezeren tirorik eta eztabaidarik. Egun arek guretzat ondoren pakea zuala ematen zuan.

Bañan ortxe, zortziak inguruan, gutxienez berrogei bat abioi etorri ziran alkarren segiran Bitori aldetik. Berriro ere, Intxorta'ri ekin zioten. Aiek lañoopera botatzen zituzten bonbak, bañan mapa eta abar izango zuten noski.

Geroxeago, azpi-laño guziak alde egin zuteanean, kazako sail batek ere egin zuan bere saioa ametrallatzen. Bañan garbi ikusten zan aurreko egunetako amorru ura etzeukatela Intxorta'rentzat, eta mendi onek bildurra ematen ziela.

Alakoxe tanteo batzuk egin zituzten, bañan aurreko bi egunekin konparatzeko ezer ez. Militarrak bazekiten beren indarrak gutxituta eta aulduta zeudela, bañan Intxorta'ko jendea nekata egongo zala ere bai. Ala ta guziz, berriro ere ederki zaindu zuten beren mendia.

Irugarren egun ortan auxe bakar-bakarrik egin zuten: bonba ugari alperrik bota eta beste jende-mordo bat il arazi.

Guk, ura itzaltzen zijoala ikusirik, gerekin eramandako zorro jana amaiketarako jan genduan, geren pozarekin. Etxeberria'k onela zion:

— Intxorta ez ditek onezkero artuko. Bañan, jende berria ekartzen badute, bigar gure gañean ditugula uste det.

Zortziak inguruan Bitori'tik etorritako abioiak, batzuek Intxorta baño onuntzago boteak zizutzen beren bonbak; Udala mendiko egaletan alegia. Guk orduan, alderdi aietan zer batalloi eta zer indar zegoan jakiñik, onela esan genion alkarri:

— Lenago ere, Billarreal'ko frentean, *battallón Rusia*'k fallatu ziguk, eta gaur ere ez nindukek batere arrituko *Celta* eta *Rosa Luxemburgo* batalloi oiek faltsikeria egiteaz.

Battallón Celta ortan, geienak edo ia danak gallegoak ziran, Bizkaia'n eta Gipuzkoa'n bizi ziranak. Berez mingaintsuak; bañan bear zanean zer ziran, egun artan erakutsi ziguten.

Rosa Luxemburgo ori, berriz, komunista zan, eta jende-kasta askorekin osatua: alemanak, frantzesak eta abar. Naspilla ederra alegia.

Bañan, Intxorta'koa ikusirik, bein bear eta goiz artan begiraten genion patxaran etorkizunari, eta denbora-pasa izketaldi alaietan ari giban.

Beti bezela, ain zan piña eta leiala, bi xardango gañean geren teleskopioa jarri eta begira ari zan Etxeberría ori, ia begirik kendu gabe, esate baterako. Alako batez, onela dit:

— Aizak, Iñaki: goizean, lañopetik onik ezer ere ez datorrela esan didak, eta, nere ustez, arrazoi guzi-guziak ik izango dituk.

— Zer ikusten dek, bada?

— Motell, emezortzi milla tonelada Intxorta'ri lengo egun oietan bota dizkitek bonbetan, bañan gureak eldu ziotek mendiari. Eta gaur tonelada bat edo bi bota ditek, eta, motellak, etzekiat, bañan *Celta*'koak atzeraka asi dirala iruditzen zaidak.

— Tira, tira! Ikusi arte ez diat sinisten. Ekartzak teleskopio ori.

— Bein edo bein gezurrik entzun al didak neri?

— Ez, Joxe, ez diat entzun. Bañan leku or-tatik besterik gabe batalloi batek alde egiteaz, arritu egiten nauk. Ikusi gabe, ez dek sinistekoa. Eta ekartzak aparato ori.

Onela, utzi zidan. Jarri nintzan begira, eta marrukarik ez nien entzun, bañan bai argi eta garbi ikusi *Celta*'ko jendea korrika eta atzera begiraka igesi abiatua zala. Zearo arrituta gelditu nintzan. Ala esan nion Etxeberria'ri:

— Bai, egia uan! Ustel zerriak!

Etxeberria'k onela esan zidan:

— Orain emendik orrera joan bearrean gaudék, ea oker ori zuzendu diteken, zalla izango dek bañan.

Segituan abiatu giñan, geren teleskopio ura lagunai utzirik. Lenengo, Alluitz'ko erpiñetik joan giñan. Gero, eskubi aldera jetxi, eta, Anboto ezkerretara utzirik eta baztarka-baztarka Bizkai aldeko egaletatik joanda, ortxe, arratsaldeko laurak inguruan, *batallón Celta*'k alde egindako lekuetara iritxi giñan.

Celta'ko jentillaje orrek oso trintxera apain eta ederrak zeuzkan. Eta, an eta emen sakabatuak, mantak, erropak, fusillak, motxilak eta abar ikusten ziran. Baita ere ametralladora bat edo beste. Oñetako berri-berriak ere bai. Arek ematen zuan pena eta tristura!

Artean, beintzat, etsairik granorik ere inguru aietan etzan ageri, eta Etxeberria eta biok erdi pasmaturik gelditu giñan.

Orduan esan nion nik Etxeberria'ri, eta bi-zi-bizirik gañera, nere amorruekin:

— Aizak, i, Joxe: oraindaño ik eta nik egiñalak egin dizkiagu. Bañan, gaurtik aurrera, nik beste alde batera jokatu bear diat. Oraintxe ikusten diat arrunt zikin tartean gabiltzala.

— Iñaki, ori ez dek orrenbesteraño izango.

— Orrenbesteraño ez dala? Orain dala illabete eta geiago, Madrid'ko gobernuak, guk emen ofensiba gogor oni eltzeko, Madrid inguruan izugarrizko atakea emango zutela parte eman ziteken. Ez ditek ematen, eta nik orri usai txarra billatzen zioat. Sekulako abiazio-pilla bialduko zutela ere agindu ziteken, eta bat bakarrik etzigutek bialdu. Nere iritzian, gu euskaldunak lagun usteko etsai askoren tartean gabiltzak. Nik, Joxe, argi eta garbi ikusten diat ori, eta ontaz aurrera, nun-eta ez dedan laguntza-oñarri oberik ikusten, ez diat lengo antzera jokatuko. Al dan mutillik gutxiena galtzera jokatuko diat, eta lenengo nere burua gordetzera.

Etxeberria ez nuan ordu arte sekulan ikusi bere begietatik negar-malkorik zeriola. Bañan orduan ala zan. Eta onela dit apal-apal:

— Bai, Iñaki, arrazoi guzi-guziak dauzkak erekin. Joan dan aspaldian ari intzan Madrid-ko atake orrekin beti neri galdezka, astekoa noiz zuten; eta azkenik etzigutek ez atakerik eman eta ez abiaziorik bialdu onera guri. Bi illabete ontan baziteken garaia bi gauza oiek egiteko. Bai, Iñaki: oraingoan arrazoi guziak dauzkak. Bañan, poliki-poliki, goazen orain geren lagunetara, gutxienez bizirik gerala argirapena ematera.

Onelaxe izan zan gure egun penagarri eta triste ura. Goizeko amaikak inguruan Alluitz menditik irten, lauretarako *Celta*'koak alde egingako tokietan, eta illunerako Elorrio'ra jetxi.

Gure ibillaldirik luzeenetako bat izan zan, eta orduko naigabeak ere audienetakoak. Zerbait egin nai eta iñolaz ere ezin ezer egin.

An argi eta garbi ikusi nuan, euskaldunak etsai bat bakarra ez genduala; len esan dedan bezela, bost ere bazirala guretzat.

Onenean askok ez dit aintzat artuko orain esatera noana. Bakoitzaren gain uzten det sinistatzea. Bañan, nere iritzirako, egun artan galdu genduan gerra (1).

(1) Alkain'ek itzez adierazi zidanez, Besaide'tik Elorrio'ra zijoazela, *Rosa Luxemburgo* batalloiko jendearekin topo egin zuten. *Celta*'koak alde egiñak zirala-ta, aiek ere igesari eman zioten, etsaiak inguratuko zituan bildurrez, beren tokia, Udala mendia alegia, utzita. Ezin zitekean ate zabalagorik idiki, etsaia Bizkaia'n sartzeko.

George L. Steer'ek *The tree of Guernica (El árbol de Guernica)* liburuan, onela dio:

«La C.N.T., con su contingente de dos batallones, había decidido abandonar el frente. Decían que era por razones políticas: querían tener asiento en el Gobierno y publicar de nuevo su periódico. Pero se nos hacía muy raro que dieran tanta importancia a las cuestiones políticas cuando la línea había sido rota al sur de Elorrio y el enemigo penetraba por la amplia brecha abierta. Tan ancha como el frente que cubrían los dos batallones que la C.N.T. había retirado.»

J. M. Martínez Bande'k, bere Vizcaya liburuan, one-la esaten du oar batean:

«El general Llano —republikanoa alegia— comunicaba el Ministerio de la Guerra, con fecha 23 de abril, que la C.N.T. había retirado sus batallones, dejando abandonado el pico Udala...»

Nazionalak oso bizkor ibilli ziran egokiera orretzaz baliatzeko. Onela dio Martínez Bande'k liburu berean:

«Rebasado el pico Udala con sus fortificaciones, el 23 realiza la I Brigada un avance muy profundo, dominando el collado de Olzubieta y el macizo de Memaya, y alcanzando —a retaguardia del Udala— las ermitas de Santa Lucía y Santa Catalina y el molino de Errotachiqui, con lo que queda cortada la carretera de Mondragón a Elorrio.»

Lan ori egin zuana, golde-muturra balitz bezela punta-puntan jarrita, Tercio de Montejurra izenekoa izan zan. Onela dio Policarpo Cía Navascués'ek, bere Memorias del Tercio de Montejurra liburuan:

«...por fin llegamos a la Ermita de Santa Lucía, sorprendiendo a la guardia de ese sector, que no tuvo más remedio que entregar sus armas. Inmediatamente, una sección de requetés, protegida por dos Compañías del Tercio de Montejurra, irrumpió audazmente en la carretera cortando la comunicación de la vanguardia roja con su retaguardia.

La maniobra resultó felizmente... Un grupo de combatientes, separados por completo de las demás Unidas por un camino abrupto, imposible de franquear durante la noche, quedaba emparedado entre dos bloques —ignoro su fortaleza—, situado el uno a nuestro

flanco derecho entre el puerto de Campanzar y el pueblo de Anzuola (Mondragón bear luke esan, guk uste beintzat), y el otro poderosísimo, a nuestra izquierda, es decir, todo el país enemigo.

La orden de nuestros oficiales es categórica: que ninguno duerma, que se redoble la vigilancia...

...durante la noche, fueron entregándose prisioneros, automóviles, oficiales y soldados, que incautos salían de Elorrio para sus antiguas líneas. La actitud de nuestros requetés que lanzaban el grito de ¡quién vive! en el augusto silencio de la noche oscura y las bayonetas que brillaban a la luz tenuísima de las estrellas, causaban a los rojos un estupor...»

Urrengo egunetako berri onela ematen du Martínez Bande'k:

«El 24, en un movimiento muy audaz, la I Brigada ocupa Elorrio, llegando las fuerzas hasta las alturas de Artebaso y los barrios de Berriozabal y Mendraca. La maniobra produce un fuerte quebranto al adversario y supone el envolvimiento de la zona Udala-Campanzar-Intxorta, que dominada de esta forma desde su propia retaguardia ha de ser abandonada. La IV Brigada la ocupa, llegando al final de la jornada a la posición de Zabaletamendi y el pueblo y puerto de Elgueta, de todo lo cual se apodera.

El 25 las dos Brigadas llevan a cabo una progresión considerable. La I ocupa Santa Mañazar y más a la izquierda rebasa Olacueta y Berriz, llegando hasta el cruce de Bidebarrieta, penetración extraordinariamente audaz; y la IV, por su parte, conquista el vértice de Azcoiavieta, la peña Eguarbiza y el monte Mendisolo. Estos avances acusan el total hundimiento del frente guipuzcoano-vizcaíno...»

Euzkadi egunkariak ez du ezer esaten, illaren 23 eta 24'an nazionalak egin zuten aurrerakadaz.

GERNIKA

Astelen bat zan. Zenbatgarrena ez naiz oroitzen (1). Gu geunden mendigañetan, Untzillaitz'en alegia, dana laño zegoan goizetik, gero arratsaldean zerbait argitu bazuan ere. Gu baño goragoetan egun guzian lañotan egon ziran.

Len ere esan bezela, lañoa genduan eguntan gu pozik eta lasaiago ibiltzen giñan, abiaziorik izaten etzalako. Bañan egun artan, Gipuzkoa'ko aldetik laño arin xamarra zan nunbait, eta alderdi artatik barrena sartzen ziran Gernika'ra.

Ortxe, bazkalondo inguruan, bonba-otsak entzuten asi giñan. Beti bezela, gure artean lenengo gogoratu zana, Sebastian Garagorri izan zan.

Eta, arek guri lenengo aditzera emanaz, gu ere bereala entzuten asi giñan, esanaz:

— Sebastian, arrazoi daukak.

Orduan, Etxeberria eta biok Untzillaitz'ko erpiñeraño igo giñan, obeto entzutearren eta zein toki bonbardeatzen ari ziran jakitearren.

Goraño iritxi giñanean, geren brujula arturik, bereala antzeman genion Gernika ari zirala txiki-txiki egiten, naiz asteleneko peria izan.

Ikusten zanez, an etzegoan barkaziorik iñorentzat, baizik bonba-karameloak gernikatarrentzat eta perira etorri ziranentzat.

Orduan, geren lagunetara jetxirik, guziak jakiñaren gañean jarri eta Mañari'ra errira jetxi giñan, guretzat zerbaiten abisorik bai ote zegoan. Bañan artean etzegoan ezertxo ere.

An zeuden artillero eta abarrek, ordurako bazekiten Gernika sutan zegoala eta dan-dana txiki-txiki egiten ari zirala.

Orduan Durango aldera abiatu giñan, eta ortxe, kilometro erdi barru, gure enlazea bere kotxean. Ontan sarturik, an joan giñan Durango eta Amorebieta'tik barrena Gernika aldera. Amorebieta eta Gernika bitarteko gañetikan sekulako su eta ke-pillak ikusten ziran.

Kotxean Muxika'raño bakarrik joan giñan, andik aurrera ez baitzegoan kotxez joaterik. Ordurako, arratsaldeko zazpiak ziran. Bañan artean ere, kamioan iges zetozen ango perizale eta gañerakoak, kazako abioiak ametrallatzen zituzten, ia muturrarekin lurra jotzeraño jetxita.

Guk, illuna laister zala ikusirik, kamio-bazterretan etzanda lasai itxogiteko esaten genion jendeari. Gizonezkoak, geienak obeditzen ziguten. Bañan emazkumezkoak, batzuek beren aurrak besoan edo eskuetatik elduta zituztela, negar eta negar zetozen gajoak, eta etziguten kasorik egiten.

Abioiak, berriz, naiz-eta lenago euskaldun guzieren erria txiki-txiki egin, andik igesi zetorren jendea ere il egin nai. Nik bai ez detala ori ulertzen. Batere kulparik etzutenak ziran aiek danak. Mendian genbiltzan gudariak izan bagiña, orduan bai ixilduko nintzakela. Ez ixildu bakarrik. Baita arrazoi guziak berai eman ere, gu berentzako etsaiak giñan eta.

Bañan an kamioan igesi zetozen arrunt ikaratu aiek, zer kulpa zeukaten? Gernika erri barruan ez baziran erreko eta kixkaliko, andik igesi eta anka egin bear, al zuanak al zuan lekura. Zer egin bear zuten bada, bestela?

Mundu ontan nik oraindik, buruz ongi dagoanik, ez det iñor arkitu nolanaietan iltzeko gogorik daukanik. Nik beti ikusi dedana au da: danok ongi bizi nai al bada, eta, ezin bada, orduan bakoitzak al duana egin. Eta Gernika'tik igesi zetozen aiek ere, estuasun artan al zutena egin bear: sua zegoan lekutik alde egin.

Guk ikusi egin bear ura ere. Eta berrero, gerran dabillanak, ez du mirari izango olakorik ikustea. Au da gizonaren buruko arintasuna: alkarri amor ematen ez jakin iñolaz ere. Au ikasi arte, alkarrekin ezin pakean bizi. Eta, bitartean, errurik gutxien daukatenak pagatu bear askotan.

Bagoaz pixka-pixkaka Gernika aldera, eta zenbat eta ondorago, orduan eta negar-soñu geiago. Zaurituak eta illak, ez dakit nik zenbat. Ezta ere zenbat aurtxo eta ume koxkor, guziak «ai, ama! dariotela eta guziak negar eta

negar. Ura zan ango inpernu eta iskanbilla! Ez da sinistekoa, ikusi gabetan.

Gernika dana su-garretan zegoan, eta kale askotara etzegoan sartzerik, naiz-eta Bizkai'ko bonbero guziak an ari sua itzaltzen.

Suak erretakoak ere asko eta asko ziran, asko eta asko beren etxeetatik irten etziralako. Bañan, Gernika'ko sarreran, kamioaren bi alderdiak il eta zaurituz beteak zeuden.

Gu biok Jaungoikoak jakingo du zenbati anka edo besoa lotu genien, ortarako diran gomakin. Aspertu-aldi ederra artu genduan. Gau erdia izango zan ango eritu geienak al zan lekuetara jasotzerako. Ildakoak an gelditu ziran ia danak.

Enlazea etorri zitzaigunean, ostera Urkiola ondora biurtu giñan, geren lekura, ez nik nai ordurako gañera. Guretzako oso luzea izan zan arratsalde ura, eta bai mingarria benetan.

Ildako geienak Bermeo alderako kamioan zeudela nabaitu nuan, kamio zuzen artan. Nunbait ere, abioiak zuzenago artzen zuten, jendea ametrallatzeko. Orregatik izango zan noski.

Bañan ildakorik eta zauritutakorik nunaitik bazan. Ez da arritzekoa, etortzen zan peri-jende ugariarekin eta ainbesteko abioi-pillarekin. Gañera, iñongo kontrariorik gabe. Erreztasun oiekin ume koxkor batek ere egingo zuana. Zeñen errex jotzen zaion mundu ontan gizon aulari!

(1) 1937-IV-26'an.

MAÑARI

Andik bi egunera Durango artu zuten (1). Guk orduan zerbait atzeratu eta kamioz beste aldera igaro bear izan genduan.

Bestela, etsaiak Urkiola'n eta Durango'n genituala, oso arrixku aundian gelditzen giñan Untzillaitz mendian.

Durango eta Urkiola aldeko mendiak Euskalerrri guziko mendirik zakarrenak izango dira.

An bezelako trintxerarik ez genduan, ez, Bizkai'ko mendi guzietan izan. An etzegoan lurpera zulorik egin bearrik. Ango arkaitzekin nainkoa genduan.

Mendi oiek badituzte leitza-zuloak ere. Leitza-zulo oiek beti badute beren ur-tanto edo umedadea.

Bañan bazeuden beste zulo batzuk, arkaitz-txapelak alegia, egun da sekulan ur-tanto bat ere sartzen ez dan lekuak.

Leku oietan naikoa izaten zan manta bat, lasai-lasai lo egiteko. Gañera, ez otz eta ez berorik gabe.

Alperrik zan naiz kañoiak eta naiz abiazioak an bonba tiratzen astea, artean ez baitzegoan arkaitz aiek txikitzeko bonbarik.

Orregatik, guk naikoa genduan putrearena egitea: eguraldi txarrean arkaitz-zulora sartu eta onean muturra atera, ardi zarren bat illa nun zegoan usaia artzeko. Eta, iñor bear etzanik bazetorren, errespetoa jarri.

Naiago nuan orduan gure aldetik jo izan balute atakea. Jipoi ederra artu bearrean ziran. Izan ere, ain zan toki egokia.

Bañan militarrek, gu baño tontoagoak ez izanikan, etzuten gure aldetik jarri nai izan ezereen pestarik.

Arkaitz tarte aietan, naiko janarekin, etzegoan guri gerra irabazterik. Bañan jatekoa palta. Makiña bat aldiz esaten nion Etxeberria'ri:

— Amasa-mendiko ardiak nun dituk? Mendi auetan naiko ardi edo ganadu balego, ez uan onera gizonik igoko urte pare batean. Guk emen jana bear eta janik ez.

Mañari'ko mendi-egaletan geunden gu. Mañari'ko erri polita zearo bakarrik gelditu zan, bi frenteren erdian esate baterako.

Erri onek, Durango'tik goazela eskubiko aldetik, oso baserri politik dauzka, eta gerezi asko dan lekua da gañera.

Baserri aiek ere, bat ez beste guziak, utsik

zeuden. Danak alde egiñak. Bañan baserri aietako batean amona bat bakar-bakarrik zegoan.

Nik, Larrauri'koaz gogoraturik eta amona ura an bakarrik gelditzearekin arriturik, laguntzeko borondatea agertu nion.

Eta amonak, ura ikusita, bere goraberak esan zizkidan. Famili guzia, seme-alabak eta abar, alde egiñak ziran. Bañan berak, gajoak, baserrian gelditzea erabaki zuan.

Orduan, ura an ongi etzegoala ikusirik, kaleko errotaria ere bakar-bakarrik zegoala eta arengana eramango nuala esan nion.

Bai zera! Alper-alperrik izan zan nere eskeintza.

Bañan ez nintzan ezer ere arritu, amona arentzat bere baserritik ateratzea zerutik ateratzea bezela zalako.

Ura, gajoa, lenago ere beraren seme-alabak egiñalak eginda zegoan, bañan alperrik. Ikusi nuanez, ura antxe iltzeko prest gelditua zan, eta etzan arritzekoa ere izango iltzea.

Gose-egarririk etzeukan. Olo, arraultz, urdai-azpiko, arto eta ogi utzi zizkioten, eta naiko arta-irin ere bai.

Baita asto beltz aundi bat ere. Amona gaioari onela esan nion asto orrengatik:

— Barka beza, amona; bañan asto ori neri utzi bear dit. Gure mutil jendea gose-antzean dabil eta goseak berak galtzen du errespetoa, eta neretzat oso ongi dator astoa, gu emen gauden artean.

Amonak orduan onela dit:

— Mutiko, neuk ere bildur ori dekot, eta zeuk zaindu, ba, esan dozun lez, amen zagozen artean.

Ala, asto orretzaz jabetu naiz. Zeñen asto ona zan! Berez emea eta aundia, bañan oso piña. Neri, beintzat, amaika mesede egin zidan.

Oba, erri txiki bat da. Gu geunden mendian dago, bañan Igorre (2) aldeko egalean. Oso erri koxkor polita.

Eta nik, enlaze egitera, askotan joan bear izaten nuan ara. Oñez, noski, mendiz-mendi, bi orduko bidean.

Eta, asto ura amona arek utzi zidanean, orduan bai ederki egiten nuala joan-etorria, gañean jarrita. Oso ongi!

Gu, Etxeberria, beste lagun batzuk eta ni, artzai-txabola batean egoten giñan.

Asto ori, berriz, txabola inguruan lotuta uzten nuan, larrean jaten, ustez konfiantza guziazekin.

Bañan, arratsalde batez, asto ori falta nik utzitako lekutik.

Ni, jakiña, bereala amonaren baserrira, ea soka askatu eta ara joana ote zan. Eta kia! An ere falta.

Amonari ezin bada ezer esan, eta, berarekin egonaldi bat egiñik astorik aitatu gabe eta larrean jaten utzia nuala esanik, amona pozik eta ni odol irakiten.

Orduan argi eta garbi ikusi bai nuan lagunak ostu zidatela.

Ixil-ixilik pasa nuan arratsalde ura, naiz nere txabolako lagunai astoa falta zala esan. Aiek, astoarekin ez baitziran ezertan sartzen, ezertxo ere etzekiten. Bañan nik bai, astoa falta nuala banekian, eta, len esan bezela, odol irakiten nengoan.

Allegatu da urrengo eguna, eta nik, astorik gabe, oñez egin bear Oba'raño joan-etorria.

Bueltakoan, Etxeberria'k onela dit:

— Aizak, Iñaki: bigarren konpañi eta beste-koak, biok apaltzera illunabarrean joateko. Joan egin bear ko diagu. Putreak izango dizkitek jateko, iri alperrik esatea dek baño putre-kontu ori.

Orduantxe bai jarri nintzala egiaz irakiten. Etxeberria'ri onela diot:

— Aizak i, Joxe: ixil-ixilik egon nauk. Bañan amonak utzi zidan astoa, atzo arratsalde ez-kero falta diat emen txabola-ingurutik. Eta zerri oiek amonaren astoa ditek jatekoa. Gaur batenbat jo eta txiki-txiki egingo diat.

Nere lagunak, artean ezertxo ere ez baitzekian, onela dit:

— Iñaki, dan-dana arrazoi aundia daukak. Bañan ura astoa dek, eta gu persona gaituk. Badakik erdi goseak nola gabiltzan, eta gaur gabean apaltzera joan egin bear ko diagu lasai-lasai. Eta amonari, dirua bazeukagu eta, diru zarrarekin pagatuko zioagu asto ori.

Geienetan arrazoi izaten baitzuan nere lagun arek, ixil-ixilik obeditu egin nion.

Joan gera apaltzera. Ni lendik irakiten nengoan, bañan are geiago oraindik ango irripar txoro aiekin.

Nik ez nuan astorik mokadu bat ere probatu. Neronek motxilan neuzkan txokolate, galleta eta abar aiek bakarrik jan nituan, eta aiek ere ia itoan.

Gero ondoren gañera bertsotan asteko esan, neri oraindik ere geiago amorratzeko.

Ni, berriz, or asi naiz parrez. Bañan, ontarako, Etxeberria'ri aurretik esan nion, neri astoarekin adarra jotzen ari baziran ere, azkenean nik berai joko niela.

Eta ala gertatu zan, beti egibideak arrazoi du eta.

Etxeberria'k bere takigrafiarekin artuta, onela izan zan nere lenbiziko bertsoa:

Emengo mutil batzuek atzo
ostu zidaten astoa,
ez dakit zeintzuk diraden bañan
oso egite bastoa.
Gizonak ez du sekulan bear
burlosoa ta gaiztoa,
orain nik nola poztu bear det
nere amona gaxoa?

Bigarrena, berriz, onela:

Gose aundirik etzeukazuten,
astoa ostu dezute;
amon gaxoa bakar-bakarrik
orain utzi didazute.
Pekatu ori nolabait ere
orain ordaindu zazute:
bakoitzak bosna duro ekarri
bate lotsarik bazute.

Nere amorru guziarekin ere ondo esanera
jo nuan. Txarrera asi banintz, onenean okerrago
irtengo nintzan.

Onek auxe esan nai du: beti, al bada, onez-
-bidea artzea obe degula; eta txar-bide ori, nai
ez degula eta eskatu gabe, bera etortzen zaigula.

Nik, beintzat, beste biderik ez neukala iku-
sirik, bide ortara jo nuan eta dana ongi irten
zitzaidan.

Nere buruko txapela eskuan artu eta, eliza-
serore-antzera txapela danai paseaz, irurogei ta
amar duro bildu nituan, eta dan-danak amona-
rentzat izan ziran.

Bañan Etxeberria eta biok beste gauza bat
ere egin genduan. Gu biok beti zerbait diru ibil-
tzen genduan nazional aldekoa; eta, gure dirua
andik laister ezer izango etzala ikusirik, amo-
nari nazionalen diruarekin ere pagatu genion as-
toa.

Eta gu oso alai, eta amona txoratzen, naiz asto ona galdu, bere eskuetan ainbeste diru ikusita.

Eta onelaxe egin ziran pakeak.

(1) Durango, 1937'eko Apirillaren 28'an artu zuten; eta Gernika, bigaramonean.

* * *

Azkoiti'ko Frantzisko Lete, *Patxi Estra*, *Loiola* bata-lloiaren gudariaren kuadernoan irakurtzen denez, Mañari'ko mendietan batalloi auek gelditu ziran:

«...Mañarin eta ondoko Eskuaratz mendian egon giñan (gu, *Loiola* batalloikoak alegia). Gure onduan egon zan *Torrijos* edo *U.G.T.14* guda-saildi ezkertarra; eta Durango aldera zeguan, Mugarra mendian, *Itxarkundia* eta *Perezagua*, au ere ezkertarra, danok gipuzkoarrak.»

(2) Igorre = Yurre.

BASAUNTZA, PUTREAK ETA ABAR

Beste pasadizo bat neri asto arekin gertatua. Arek etzuan, ez, paradero ura merezi.

Mañari'ko mendigañetan etsaiari begira geundela, len or esaten dedan bezela, mendi-egal batetik beste egalera joan bear izaten nuan enlazatzera, Igorre ondoko Oba erri txiki ortara alegia. Eta nere asto gañean jarrita joaten nintzan.

Onela, egun batez, askotan bezela, baninjoan mendigain batean, eta laño tartean gañera, nere pistola ametralladora erne eta eskuetan nuala, badaezpada ere, etsairen bat bidera aterako ote zitzaidan.

Lañoa oso lodia zegoan, mendigain aietan askotan egoten zan bezela; eta, alako batez, nere asto beltz jator arek belarriak zut-zutik or jartzen ditu, bein ere ez bezela.

Nik, ori ikusirik, jarri diot pistola ametralladorari kaskilloa erne eta disparoan.

Andik bereala, astoaren aurreko aldetik or irten dira bi bitxo xelebreak, eta, jakiña, nik *tarra tarra* eta *tarra*, eta momentu berean nabaitu nuan aundiena jo eta muturkada egin zuala.

Orduan jetxi naiz nere asto jakintsuaren bizkar gañetik. Astoak bere bi belarriak bajatu egiten zizkidan, eta nerekin batera aurrera egiten zuan. Nere ustez, berak nik baño obeto ikusten zuan, tiro emandako animala ura nun zegoan eroria. Beintzat, asto arek, ia dana berak erakutsi zidan laño-tarte illun artan.

Nik, artean, izena bakarrik nekian basauntzarena, eta bein edo bein ikusi ere bai liburutetan erretratoa. Bat, beintzat, Sijifredo eta bere emazte Jenobeba basamortuko liburuan; eta beste orrelako batzuetan ere bai.

Bañan, ikusi arte, nik, ez nuan pentsatu ere mendi artan basauntzik izango zanik. Bañan ala izan. Eta zeñen polita gañera bere adar koxkadunakin eta bere lur-kolorearekin! Ura gauza polita benetan!

Nik, ura basauntza zala ezagutu izan banu, egon seguru ez niola tirorik tirako, berezkoak mundu onek bear-bearrezkoak ditualako, eta beti berezko jatortasunari lagundu nai izan diotalako.

Eta basauntza gaxo ura nik il nuan, gu gizonak alkarrekin borroka bizian anaiak alkar iltzen genbiltzalako, basauntz arek, berezko arek, ezeren erru eta kulparik izan gabe eta bere ume-txoak bakar-bakarrik utziaz gañera.

Izugarrizko pena izan nuan, basauntza zala ezagutu nuanean.

Nere astoak ere, nik bezelaxe, pena artu zuala uste det, gero bide guzian ez baitzuan belarririk zutik jarri, eta ori asto batentzat oso señaile txarra da benetan.

Ala, beintzat, basauntza or utzi det elorri zuri baten ondoan, gero onuntzean asto gañean geren txabolara jeixteko asmotan, eta Oba erri txiki polit ortara joan naiz.

Emen nere egitekoak egin ditut, eta ostera or nator betik gora nere astoarekin. Goiko gañera begiratuta, mendigain artatik lañoa alde egiña zala ikusi nuan, eta lasaiago gelditu nintzan, nere artean esanaz:

— Orain errexago arkituko diat basauntzaren utzi-lekua, naiz nere astoarekin konfiantza osoa eduki.

Izan ere, nik orain arte ezagutu ditudan asto guziak, naiz laño egon, joaten diran leku eta bide beretik etortzen dira ostera etxera, pausorik ere galdu gabe.

Orregatikan, nere astoarekin oso seguru nengoan, nik billatzen ez banuan ere, arek billatuko zidala basauntza.

Orrela, beintzat, bagatoz mendigain aldera, allegatu gera gure elorri zuri artara, eta basauntzik ez. An ziran ixtilluak!

Astoa eramaten nuan beste elorri zuri ondotara, bañan bera bere gisa lengo elorri zuria-
ren ondora etortzen zitzaidan ostera. Astoa ere,

ni bezelaxe, etzan aztuta basauntza nun utzi genduan.

Gañera, labanarekin señaile bat egin bainion, an gure okerrik etzegoan. Bakarrik, basauntza an etzegoala eta bateonbatek ostu zigula.

Astoa elorri zuri aren ondoan utzi eta ibilli nintzan inguru aietan. Bañan alperrik izan ziran nere ibilketak eta miaketak. Pena ederra bazuan asto eta nere kopetak.

Ala, beintzat, biok triste-triste jetxi gera txabolara. Esan diot nere lagun Etxeberria'ri zer gertatu zitzaidan, eta aren irripar eta algarak. Onela esanaz asi zitzaidan:

— Bañan, Iñaki! Ez nian uste orren tontoa intzanik. Egunero ikusi orrenbeste putre mendi auetan nola dabillen, eta ez al aiz konturatu putreak jan eta arrastaka beste lekuren batera eramán dutela?

— Motell, Joxe, egon adi ixilik. Putreak ori egin? Bestela ere baditek zer jana ugari, aurreko egunetako Sabigain mendian ildakoak jaten. Neri astoaren jabe dan amona gajo orrek lengo egun batean esan zidaken, bere bizitza guzian etzuala ezagutu, arrimatzeko ere, orrenbeste putre inguru auetan; ardi eta auntz artean beti iru millatik lau millara bitartean izan dirala, eta noizean beinka bakarrik ikusten zala putre bat edo beste. Orain, berriz, ardi banaka batzuek zebiltzik mendi auetan, eta orrenbeste putre? Egon adi ixilik! Onek esan nai dik persona ere jaten dutela, eta lengo egun oietan, naiz putre asko emen egon, izan ditek zer jateko ugari eta

sabela ondo betetzeko garaia. Neri bi ankeko bateonbatek ostu zidak basauntza. Bestela, putre oiek tripa zarra sekulan betetzen ez dana izan bearko ditek.

— Bai, Iñaki; ortan arrazoi dek. Persona jate ori etzekiat nola izan litekean, motell. Bañan basauntza ori putreak eraman ditek.

— Joxe, ik neri esan eroa naizela, bañan erori ni baño ere aundiagoa aizela orain ikusten diat. Gure mutil batzuek putre jaten asi dituk larrututa, eta onek esan nai dik, putreak ere gu, goseak daudenean, berak jango gaituztela.

Sebastian Garagorri'k, guri guzia entzuten baitzegoan, onela digu orduan:

— Putrea jan? Baita zapoa ere oraintxe jango nitek pozik patata prejituakin.

Gizagajoak, arek zuan pena basauntza neri bateonbatek ostua. Arek naiago zuan, bai, basauntza jan, zapoa baño. Alaz guztiaz ere, parre egiteko gogoia eman zigun bere ateraldi orrekin.

Orrela izketan jardunik, geren bazkari-mo-
dua egin ondorenean, Etxeberria'k onela dit:

— Aizak, Iñaki: lenago oso arrazoi egokiak eman dizkidak. Bañan gaur arratsaldean, lo eta siesta-kuluxka bat egin ondoren, Mugarra'ko gañera joan bear diagu, putre oiek zenbateraño dakiten ikustera.

Arek esan bezela kuluxkada bat egiñik eta geren betiko armak bizkarretan artuta, igo gera Mugarra mendigañera.

An inguruko arkaitzetan ardi ale batzuk ze-

biltzan. Arrapatzeko oso toki zalletan, ordea, eta orregatik zeuden artean bizirik.

Eta nere lagunak zer buruzbide izango, eta aietako bat tiroz bota du. Eta, jakiña, gainbera eta aldapa aundia baitzegoan, bolara batean amilka joan zan, berago zegoan berdin-leku bat jo arte.

Nik orduan, ura ikusita, nere lagunari galdetzen diot:

— Bañan, Joxe: zertarako egin dek ori? Orain ardi ori edozeñek ateratzen dik ortik gora.

— Ai, Iñaki! Ez dek orregatik izan. Puntreak zer-noletan jaten duten ik ikustearren izan dek.

— Aizak, Joxe: goizean basauntza eta orain ardia putre zerri oiei jaten utzi bear al diek? Sebastian emen balego, tiro bat erorri emango likek. Eskerrak emen ez dagoan. Bestela, atsegin izango uke arekin, eguerdian ia-ia marro egin zian eta.

— Ik etzaiok Sebastiani kasorik egin, Iñaki. Laister emen izango dek bele bat, eta erne egon adi nungo alderditik etorriko dan. Geienetan bat etortzen dek; bañan bazekitek bi eta geiago etortzen ere. I begira egon adi, eta gauza polita ikusiko dek.

Alako batez, or dator, lagunak aurretik neri esan bezela, bele zar aundi bat *kro kro* egiñaz. Jetxi da lurrera, ardiaren ondoan jarri da zutik, eta minutu pare batean egon zan ardiari begira, ea illa ote zegoan. Illa zegoala ikusi zua-

nean, or dijoa altxa eta len etorri zan aldera, Igorre aldera alegia.

Onela dit orduan Etxeberria'k:

— Iñaki, orain laister putre-sail batekin etorriko dek ostera, eta bele ori bera etorriko dek danen aurretik. Bera jarriko dek ardiaren gañean aurren, eta begiak jango zizkiok lenengo. Bitartean, putre guziak, korroan jarrita, begira egongo dituk. Ikusiko dek zeñen egoki egingo duten ardi jatea.

Alde batera dan-dana ez nion sinistu. Bañan geiena bai, bitarteko guziak arek esan bezela zi-joazen eta.

Andik amar bat minutu barru or datoz bi bele aurrena, *kro kro* egiñaz. Nolabait ere, putreak *kro kro* ori ulertzen dio beleari. Itxura ala da beintzat.

Bi beleak jetxi eta or jarri dira ardi ildakoaren ondo-ondoan, begira-begiraka badaezpada ere, ea mugitzen ote zan.

Onelako batez, or datoz putreak binaka-binaka alde guzietatik. Nik amabi kontatu nituan, eta Etxeberria'k amalau zirala esan zidan gero. Beintzat, putre-sail ederra bazan.

Lagunak neri lenago esan bezela, putre guziak ardiaren inguruan korroa egiñik jarri ziran, eta onela dit Etxeberria'k:

— Iñaki, orain bele arra igoko dek ardiaren gañera, eta begi bat jaten asiko zaiok. Eta, ori asten danean, beste bele emea bereala joango dek beste begia jatera. Eta, oiek bi begiak

atera eta jaten dizkiotenean, orduan putreak *rrau!*, danak asiko dituk ardia jaten, eta laister egingo dizkitek ardi orren lanak.

Alaxe egin zuten. Egundaño bada, azkar gañera! An etzan ezurak eta ille-mordoxka batzuk besterik gelditu. Larrua ere, jan eta aidean eramán zuten.

Leku guzietan bezela, an ere pizkorrena nagusi. Bañan zearo arrituta gelditu nintzan, bele eta putreen arteko errespetoarekin eta batasunarekin.

Ikusi gabe oso zalla da sinisten. Bañan nik, ikusi nuana eskribitzen dizut; eta, nere bi begiekin ikusi ez banu, ipui bezela orain etzitzaidan orrelako gauzarik sortuko nere buru aundi ontara.

Oraindik Euskalerrian ardi eta artzai asko daude, eta, sinisten ez duanak, berai galdetu. Berdin esango diotela uste det.

Nik, beintzat, zearo arrituta, onela esan nion Etxeberria'ri:

— I, Joxe: emen dabiltzan ardi, auntz eta basauntz guziak ilda jarri ezkerro, putre-sail orrek egun batean danak jango lizkitek. Oiek zeukatek entrama, oiek! Goizean basauntza eta orain ardia, ori dek, ori! Leku ederrean ibilli nauk alperrik goizean nere basauntzaren billa.

Onela, geren txabolara jetxi giñan, ni zearo arrituta eta nere laguna, berriz, poz-pozez, ni arrunt sinistuta ikusirik.

Andik urrengo egunean, oso eguraldi ederra zan. Goiz-goizetik, gañera. Eta, jakiña, etsaiaren abiazioa *dunba dunba* asi zan.

Gu biok, olako egunetan, geienez mendi-tontor gañetara igotzen giñan, geren teleskopio ura artuta. Egun artan, Igorre eta Lemoa'ko mendigain batera igo giñan. Gain orrek bere izena baduala badakit, bañan aztua daukat orain.

Beintzat, aruntzean mendigain ortara goazela, nere lagunak or ikusten ditu bi putre arkaitz-gain batean, eguzkia artzera arkaitz-ertzera atereak, bezperan naiko basauntz eta ardi janda. Onela dit Etxeberria'k:

— Aizak, Iñaki: atzo arrituta gelditu intzan, eta orain ere beste gauza bat erakutsiko nitek, bañan ez dek naiko eta...

— I, Joxe: zer esan dek? Ik lendik bada-kik ni beti ikastearen aldekoa naizena, bear dana beintzat; eta, bear dana baldin bada, ezeren kezkarik gabe erakutsi zaidak.

— Ori dek arrazoia. Or aurreraxeago irixten geranean, gelditu eta erakutsiko diat. Bitartean, goazen aurrera lasai.

Andik laister, gelditu arazi nau. Bizkarrean neraman artefakto ura jetxi arazi dit; eta, beti bezela, bere aixkora txikiarekin bi xardango egin eta bi xarde oien gañean jarri dit artefaktoa. Bañan begira nora jarriko eta eguzkia artzen zeuden bi putre aiei. Ni, jakiña, ixil-ixilik begira, eta onela dit Etxeberria'k:

— Iñaki, ondo ikusten al dituk bi putreak?

— Bai, Joxe, primeran. Nere ondoan baleude bezela ikusten dizkiat. Baita gabiroi alu bat ere. Beren ondoan altxa eta jetxi jostatzen zebillek, eta tarteka beren bizkar gañean zebillek.

— Eta bai al dakik gabiroi orrek zer nai duan?

— Nik nola jakingo diat, bada?

— Orain nik esanda jakingo dek, bada. Bi putre oietako bat bere arkaitz gañetik altxa eta egan astea nai dik, gero bera aren bizkar gañean jarri eta paseatzeko eta jostatzeko. Seguru egon adi, gañera, bakarren bat laister altxako dala. Ikusiko dek zeñen ederki obeditzen dioten putreak berari.

— Ori ere bai al dakik?

— Bai, bai, Iñaki. Gazte asko nintzala eta mendian artzai nenbillela, askotan poz-pozik egoten ninduan begira. Eguraldi ederra dagoanean eta goserik ez daukatenean, orrela ibiltzen dituk alkarrekin.

Orrela ari generala, altxa da putre bat salto eginda arkaitz gañetik. Baita gabiroia ere tximista bezin azkar aren bizkar gañera, eta ni parez lertzen begira.

— Iñaki, orain gabiroia kozkaka asiko zaiok lepo gañetik putreari, berari amorrasi artean. Amorrastan dionean, laister oster putrea len zegoan arkaitz gañera jetxiko dek, eta orduan beste putrea ere altxa araziko dik. Txandaka-txandaka, orrela ibilliko dek jostatzen gabiroia, aspertu bitartean.

Dan-dana nere lagunak aurretik erakutsi bezelaxe egiten zuan gabiroiak: abioi bat itxas-ontzi *portaviones* batera jeixten dan bezelaxe putre gañera jetxi, eta kaxo, motell, nai zuan guzia egin putreari.

Noizean bein kozka lepo gañetik, eta putreak, min ematen zionean, *kurru kurru* egiten zion. Putreari amorrazten zionean, onek osteralengo lekura jetxi bear; eta gero ere, gabiroiak nai zuan arte egon bear putreak arkaitz gañean eguzkia artzen.

Onek auxe esan nai du: mundu ontan aundiak bakarrik ez duala beti agintzen; txikiak ere badirala, nai duten bezela agintzen dutenak; eta txiki on askoarekin aundiak ere ixil-ixilik egon bearra duala, txiki on orrek jango ez badu.

Oiek orrela izanik eta putre eta gabiroiaren bizitza eta izaera argi eta garbi ikusirik, joan gera biok joan bear genduan lekura.

Bidean ere beste gauza asko erakutsi zizkidan nere lagun Etxeberria'k. Alegia, putreak eta beleak ez omen dute iñor iltzen, baizik bestek il dutena jan bakarrik. Bere gisa gaitzarekin iltzen dana, ez omen dute nolanaietan jaten. Oso goseak egon bear izaten omen dute, gaitzarekin ildako ganadua jateko. Oiek, il berria naiago izaten omen dute askozaz.

Orduan onela diot nere lagunari:

— Arritzekoa dek oiek ere, gu bezela, berri-zale izatea. Oiek ere ez izan berenez eroak. Motellak, Joxe: nunbait ere berri ori ederra izan.

— Itxura ala dek. Bañan oiek, iru pixtiak, ongi etortzen eta konpontzen dituk bata bestearekin, beti alkarri lagunduaz. GabiROIak beste pixti asko iltzen dizkik, eta berak jan ezin duana, putre eta beleari uzten ziek jaten. Eta

putrea eta beleak gabiroiari arkume-giltxurdin eta gibel goxo oietatik uzten ziotek. Ez dituk, ez, gu askotan geran bezela, alkar ezin ikusi oietakoak.

— Bai, Joxe. Atzo eta gaur ederki asko ikusi diat ori. Gure aitak artzai guziak alperrak zirala esaten zidaken. Bañan iregatik ez likek ori esango. Oiek dituk oñarriak eta pulamentuak!

Artean emeretzi urte neuzkan. Bañan nere lagun Etxeberria'k, zer erakusketa jator eta ederra eman zidan nere denbora guziko!

Garbi eta argi ikusten da, gu personak alkar maiteak ez gerala; eta pixti oiek, naiz-eta berdiñak ez izan, berdintsu eta anaikor eramaten dutela beren bizitza.

Nere lagunaren bitartez, ori ikasi nuan. Orain ez dakit uste aundiko gizon oiekin orrenbeste ikasiko dedan. Ikasiko banu, orduan berdin-berdin esango nuke.

«QUINTA COLUMNA»

Goiz batean, askotan bezela, nere astoaren gañean Oba erri koxkor ortara joan naiz. Egun artan, enlazeak guretzako utzia, sobre txiki bat zegoan, guzia itxita.

Garrantzi aundikoa izango zala pentsaturik, bereala, iñorekin ere itzik egin gabe, amonaren asto gañean jarrita, laister nintzan Mañari'ko mendi-egalera eta geren txabolara allegatua, alajañetan.

Amonaren asto beltz ura, berez aundia eta emea izanik, bere leku eta etxe aldera askozaz ere aguroago etortzen zan. Aldapa aundienean, korrika antzean; eta berdin xamarrean, korrika. Ezer ere eragin gabe, gañera, eta joaten zan bidetik xuxen-xuxen, naiz mendia lañoak artuta egon. Nolabait ere, eme guziak beren etxeko eta kabikoak izan.

Egun artan bakarrik eragin niola uste det asto jator ari; eta sobre arengatik izan zan, nik Etxeberria'ren eskuetan jarri, idiki eta guretzat zer berri ote zan ikasi nai nualako.

Bazirudian astoak ere zerbait igerri ziola. Nik, beintzat, naiko lan izan nuan gañean erori gabe etortzen. Beste egunetan azkar etortzen zan, bañan egun artan ia ordu laurden bat lenago. Nunbait ere, asieratik eragin niolako izan zan.

Allegatu naiz txabolara. Orduantxe zijoazen nere lagunak gosaltzen aстера. Goizeko bedera-tziak ingurua zan.

Etxeberría'ri kanpora ateratzeko keñu egin diot, eta, au tximista bezin azkar txabolatik ir-tenik eta sobrea berari emanaz, onela dit be-rak, sobrea idiki aurretik, poz-pozik gañera:

— Iñaki, abiazioa gurea etorria izango dek.

Bai lekutan! Illunabarreko zazpiretarako biok nun edo andik Bilbao'ko *Hotel Carlton* or-tara azaltzeko. Nik esan nion:

— Abioi zarren bat egongo dek Sondika'n, eta ikusten natxiok biok berarekin abiadore ja-rriko gaituztela, beste iñork ez dik naiko eta.

Nere lagunak irripar bat egin zidan, eta ixi-lik gosaltzera.

Mutillak, batak edo besteak, olakoetan beti galdetzen ziguten:

— Zer berri? Onak al dira?

Gure erantzuna onela izaten zan beti:

— Txarrak diranean, jakingo dezute. Bitar-tean, segi lasai bakoitza bere lanean.

Gosaldu ondoren, Bilbao'ra nundik eta nola joango giñan pentsatzen jarri gera biok. Estua-sun batean, biderik laburrena artuko genduan.

Bañan artean arratsaldeko zazpiak urruti baitzeuden, ia esateko, biderik luzeena aukeratu genduan. Batetik, guk aukeratutako bidean, mendigain asko artean ezagutu gabeak geneuzkalako. Bigarren, bide motxenetik abiatuta, guretar askok ezagutuko ginduztelako. Eta, irugarren, garai aietan guri deituta berri onik etzala pentsatu gendualako.

Ala, iñork ezer ere ez jakitearren, biderik luzeen oietako bat artu genduan.

Atera gera Mañari'ko mendi-egaletik eta geren txabolatik. Ango mendigañak pasarik, Igorre'ko bide-gurutzera jetxi gera. Emendik, piñudiz-piñudi, Zeanuri aldera artu genduan. Zeanuri alde ontatik, Gorbea mendiak ematen duan erreka bat dator. Egun artan zubi bearrik etzan, ura alde batetik bestera igarotzeko.

Igorre eta Zeanuri bitartean, erri koxkor batzuk daude, bañan politak benetan: Arantzazu, Kastillo-Elejabeitia eta Billaro. Besterik ez det uste dagoanikan eta nik dakidanikan.

Zeanuri ingurura allegatu giñanean, erreka eta kamioa igaro ditugu. Orduan, Gorbea'ko egalari eldu eta Orozko'ra irten gera. Emendikan, Llodio. Une onetan ez naiz geiago gogoratzten. Azkenik, beintzat, Galdakao ingurura. Emen tranbe zarpail aietako bat artu eta Bilbao'ko Atxuri'ra.

Nik ezer ere jakin gabetan, ordurako nere lagun arraio arek bazekian, gutxi gora-bera, zenbatsu kilometro zeuden guk egindako bidean.

Ori aztuta daukat. Baita zenbait ordutan egin genduan ere. Bañan onela esan zidala gogoan det:

— Aizak, Iñaki: orain ere, gure ibilketan, Bizkai'ko mendigoizale guzien markak autsi dizkiagu.

Nik esan nion:

— Aizak, Joxe: gerra ia galdua daukagula, markak egiten al abil? Nik etzekiat markak edo zer, bañan ni txiki-txiki egiña negok. Gero ere izango dek markak egiteko garaia. Obe genikek naiko abiazio etorri eta gerra irabaztea. Ez mendigañetan barrena alper-alperrik orrenbeste bide pasatzea.

Ordurako, Bilbao'ko berri jakinda geunden, nundik eta nola ibilli. Artu degu taberna batean kafe eta kopa bana, eta or goaz Arenal aldeko zubira. Inguruan, *Bar Chaval* izena zuana bazan, askotan gure enlazearekin eta abar izaten giñana. Nik neronek ez dakit nola bururatu zitzaidan Etxeberria'ri esatea, bañan onela diot:

— Aizak, Joxe: oraindik seiak ez dituk, eta *Bar Chaval* orri gogoak ematen zidak bixita bat egitea. Iñaki gure enlazeak etxe ortan konfiantza aundia dik, eta, kopa bat geiago edanik, sartu-atera bat egin bear zioagu.

Nere lagunak ongi arturik, *Teatro Arriaga* aldetik kalea igarota, or sartu gera biok, geren pistola ametralladorak bizkarrean zintzillik ditugula eta bina esku-bonba bularrean.

Gure jantziak, azpiko erroparen gañetik, buzo urdiñak genituan, ezeren señalerik gabekoak.

Sartu giñan orduko, nagusiak, lenago beti arpegi alaiarekin agurtzen ginduan bezela, egun artan, arpegi illun xamarrarekin agurturik, onela digu erderaz:

— *¿Qué hacéis hoy en Bilbao, con esas ropas de gudarís y esas armas?*

Nik bereala:

— *Pues, ¿pasa algo o qué?*

— *¿Que si pasa algo? ¿No sabéis que vuestro amigo Iñaki ha sido tiroteado esta mañana en la calle San Francisco, cuando iba hacia el Hotel Carlton?*

— *¿Cómo quiere que lo sepamos, si acabamos de llegar del frente?*

— *Pues lo han herido. Su mujer hace dos horas ha estado aquí. Dice que ha sido la quinta columna. A vosotros, que vais con esas ropas y esas armas, os recomendaría que os quedarais aquí. Si no, retiraos a donde os hospedáis otras veces.*

— *Muchas gracias, señor. Ya pensaremos qué hacer.*

Atera gera biok kalera, alkarri begiratu alai egin gabe, eta Etxeberria'ri onela diot:

— Aizak, Joxe: nagusi au lendik naiko ezagun zeukagu, eta orain ere ikusi dek, Bilbao nola arkitzen dan zeñen jator adierazi digun. Burutazio auxe etorri zaidak: nagusi jaunari, guk ere *Hotel Carlton* ortara nola joan bearra daukagun esango zioat, eta ea bi txaketa utziko dizkigun, gañetik jazteko. Eta, pistola ametra-

lladora emen bertan utzita, lasai-lasai joango gaituk.

— Bai, Iñaki, ongi zegok. Bañan zertara galdetzen badigu?

— Motell, errexera zegok ori. Gerok ere zertara ez baitakigu, erorrek or patrikan deken sobrea erakutsi zaiok, eta berak orduan len baño ere sutsuago lagunduko dik. Gizon onek seguru negok ez gaituala ezertan ere galduko, lagun du baizik. Garbi eta argi ikusten dek min aundia artu duala gure lagun Iñaki zauritu dutela ko. Eta emaztea berri ematen emen izan dan ezkerero, oraindik arrazoi geiago ikusten diat eskabide ori egiteko.

— Al deken erarik onenean egin zak, bada. Bearbada, gauden bezela ere egingo genikek. Bañan obe izango diagu, ik dioken bezela egitea.

Alaxe egin genduan. Sartu gera osterara. Nagusia, beste guziak utzita, or dator guregana zerbaiten zalantzarekin, eta bereala galdetzen digu:

— *¿Qué hay? ¿Os ha pasado algo?*

— *No pasa nada. Pero como Vd. mismo nos ha dicho, podría pasarnos. Abi fuera hemos pensado cómo cumplir la orden que llevamos. Aquí la tiene Vd.*

Orduan, leturik, onela digu begiari keñu egiñaz:

— *Pasen al comedor, señores, que ya habrá algo para Vds. Pasen tranquilos.*

Berak esan bezela, jateko gelara sarturik eta galleta batzuk zerbezarekin ekarrita, irurok bakar-bakarrik gerala, onela diot nagusi jaunari:

— *Hemos pensado que, si Vd. nos presta dos chaquetas y dejamos aquí las armas, no correríamos ningún peligro.*

— *Pues no faltaría más. En seguida vuelvo.*

Baita tximista bezin azkar ekarri ere. Ez txaketak bakarrik. Baita bi galtza pare ere apain askoak. Oraindik geiago egin zigun: ate ondoan tasisa jarri eta or goaz *Hotel Carlton* ortara.

Orduarekin ez giñan gaizki ibilli. Bañan *Bar Chaval*'eko nagusiak ez bazizkigun gauzak orren azkar antolatu, gutxienean zazpi t'erdiak izango genituan *Hotel Carlton*'era allegatzerako. Bañan zazpiak bost gutxietarako an giñan ate aurrean.

Ango ate-zai eta ordenantzak lendik ezagutzen ginduan. Bañan egun artan ez, ni izketan asi nintzan artean. Onela dit berak:

— Txo, zelan olan jantzita? Zeuek ere iges zoaze ala?

— Ez, adiskide, ez. Gu ez gaude iges egiteko asmotan. Oraindik ere gerra irabaztea nai degu.

— Ederto, mutillok! Segi or gorantz, eurak zai dagoz eta.

Onela, igo giñan ango sala ederretara. Ni orain, zenbat eta nor zeuden ongi ez gogoratu arren, dakitana da aurren ni beintzat Fermin Vega de Seoane'k agurtu ninduala, eta Monzon jaunak bigarren. Gero Irujo, Leizaola eta abar

inguratu zitzaizkidan. Eta azkenik, beintzat, Agirre jauna.

Ordurako, nere lagun Etxeberria berarekin egona zan. Neri, besteak bezelaxe besarkaturik, onela esan zidan, euskeraz gañera:

— Alkain, oraindik gogor al zaude?

— Jauna, zergatik ez naiz, bada, gogor egongo? Gizona ez da errexean bein ere ezagutzen, zallean baizik. Askok eta askok, gerra errexean irabaztea nai genduan. Bañan orain laztea allegatu da. Eta, laztu bear danean, laztu egin bear da. Nik beste asmorik ez daukat. Eta nere lagunak ere, berdin edo geiago.

Agirre jaunari, oiek entzun bitartean, bi begiak *dix dix* egiten zioten. Une artan etzekian berak nere maitasunezko itz aiei nola erantzun. Apurtxo batean neri begira egonik, onela dit erderaz:

— *Ocurra lo que ocurra, nunca en la vida me olvidaré de vosotros.*

Eta gero euskeraz:

— Gora Zarpa eta Merdillegi!

Itz auek deadarrez esan baitzituan, sala guziak txalotuak izan giñan. Gero, beste egonalditxo bat dan-danok anaitasunean egin genduan, ardo eta galleta eta abar janik, nere lagun Etxeberria'k «Goazen, Iñaki» esan arte.

Bakoitzak bere egin bearretan pentsatzen zuan an, gure bizkar gañera zer zetorren guziok ikusten baigenduan.

Ala, ango berri jakiñik eta Etzeberria'k ango ordenak arturik, dan-danak agurtuaz irten giñan, bañan artean ere itxaropen onarekin.

Hotel Carlton'etik *Bar Chaval*'era etortzeko bi bide zeuden, nai genduana aukeratzeko: bata, *Gran Vía*'n barrena; eta bestea, San Frantzisko kalean barrena. Gu amerikano batzuek bezela jantzita baigeunden, or etorri zait burura, naiz bide geiago eduki, San Frantzisko kaltetik etortzea.

— Motell, Joxe: gure enlazea zauritutako kale ortatik joango gaituk. Zer dagoan ikusiko diagu, eta ea *quinta columna* orrek tirorik tiratzen duan.

Lagunak onela dit orduan:

— Iñaki, ik badakik, gure batallonetatik onera gordetzera alde egiñak badirala. *Quinta columna* okerrena oietan zegok. Joango gaituk, bañan begiak erne eta argi goiko leio eta balakoietara. Gaur gu ezagutzen zail xamar zegok. Bañan kontuz ibilli.

Onela, kale orren asieran, Ertzañako batzuek ezagutu ginduzten. Alegia, goizean kale artan bat zauritu zutela esan ziguten, eta *Gran Vía*'tik barrena joatea obe genduala.

Nik orduan onela diot:

— Zezenak ere toreatuz arrapatzen dira, eta *quinta columna* ere toreatuta arrapatu diteke. Ez, zuek emen zaudeten bezela, geldirik egonda.

Ertzañako oiek, Euzkadi'ko gobernuak jarritako guardiak ziran. Izena ere ortik zeukaten:

erri-zaña. Nik ori esanik, aietako bat or minberatu zait, ea kalea mendia bezela juzgatzen al nuan eta abar esanaz.

Nik orduan, berdiñak etzirala banekiala erantzun nion; bañan goizean zauritutako ura gure enlazea zala, eta min aundia artu genduala, gizon ura oso maitea gendualako, eta zein tokitan zauritu zuten pozik jakin naiko nukeala.

Orduan berak onela digu:

— Bai, e? Bereala erakutsiko dizuet.

Baita erakutsi ere, beste iru lagun ertzañakoak laguntzalle arturik. Oraindik ere ikusten ziran odol-arrastoak.

Baña nere lagun Etxeberria ez egon, bein bear ta ere, lo. Ura beti alde guzietara begira, eta alako batez onela digu disimuloan:

— Sartu azkar taberna ortara, eta or esango dizuet zer ikusi dedan. Sartu azkar.

Al genduan azkarren sartu gera eta Etxeberria'k onela digu:

— Aurreko etxe orren leio batean, gizon bat pistola ametralladorekin guri apuntatzen zegoala, beste batek tiratzea galerazi eta leioa itxi dute. Bañan berriz ere idikiko dute oiek laister. Bigarren bizitzako aruntz aldeko leioa da. Onenean, urrena beste leioa idikiko dute. Bañan badakit ostera laister zeletan egingo dutela, emen geldirik egoten bagera. Eta emen bertatik biak botako ditugu.

Bertako nagusiari zer pasatzen zan adierazirik eta lasai egoteko esanik, nere lagunak er-

tzañakoai bi pistola ametralladora kendu zizkien, biontzako bana; eta an jarri gera biok, tabernako ate ondoko leioaren ondoan exerita, kalera begira, ezer pasako ez balitz bezela, txarrotik zerbeza edanaz, geren armak txaketaren azpian gordeta ditugula.

Nere lagunari esan nion:

— Ik eskubiko leioari begiratu, eta nik ezkerrekoari begiratuko zioat. Oiek leioa idikitzen asi orduko, gure leioko koskaren atzera makurtu adi azkar, eta orduan *fuego!* Ikusiko diagu nagusi zein geran.

Ertzañakoai esan genien:

— Gu tiroka asten geran bezin laister, zuek joan azkar etxe ortako portalera, iñork iges egin ez dezan.

Maiaren azpian amar kargadore jarri genituan, eta, aiek bukatzerako, berak ere larri ibilli bear zuten, arraiotan.

Leioko kortina batetik noizean beinka begiraten zuten. Argi eta garbi ikusten zan, ea ertzañakoak noiz ateratzen asten ziran begirape-nak egiten zituztela. Orregatik, ertzañakoai esan genien, bi lagun etxeko portalera joateko, eta an gordeta jartzeko lasai. Nere lagun Etxeberria'rena izan zan argibide ori.

Gu, amerikano bezela jantzita baigeunden, orregatik jarri giñan tabernako leio ondoan, etsaia gurekin despistatzearren alegia, zerbeza lasai edanaz eta algara ederrik egiñik.

Ikusia geneukan, ertzañakoak ateratzen asi

orduko, aiek leioren bat idiki eta tiroka asiko zirala, eta bai ala gertatu ere.

«Gero arte» guri esanaz, tabernatik ezer ez balitz bezela atera eta kaleko espaloiean jarri dira.

Bereala idiki zuten bigarren leioa. Baita ere gu azkar leio ondora. Leio atzean guk ezereen bildurrik ez geneukan. Eta tiratzen astera zijoan batek, laister izan zuan deskarga gu bion alde-tik. Segituan idiki zuten lenbiziko leioa ere, eta lengoa ainbat edo geiagokoa izan zuten. Orduan iñork etzuan an kinkik ateratzen eta ezer gal-detzen.

Gu ere joan gera portalera, eta an ikusten ditugu lau lagun, etxetik iges korrika abiatuak eta ertzañakoak arrapatuak. Lau aietatik bat lenago gurekin ibillia zan, eta auxe esan nion:

— Lenago ere gurekin kobarde xamarra intzan; eta orain, zearo aizela azaldu aiz. Ertzañako guardi auekin nai deken bezela konpondu adi. Nik bizirik uzten aut. Etzekiat, ordea, auek zer egingo diteken. Bañan i ezer ere ez aiz!

Nik kobarde esan nion ura, etzuten gure balak arrapatu. Nunbait ere, leiora ateratzeko ere arrunt kobardea zan.

Garai batean, artean ni gazte xamar nintzala, izen-abizenak Inazio Gorriti zituana ezagutu nuan. Izengoitiz, Txoria deitzen zioten. Eskola, garai artako askok ez bezela zuan. Eta igel-tsero onenetako bat, inguru auetan. Mutilzar gelditu zan, bere andregaiak utzi zualako, eta,

berak esan zidanez, ez omen zuan besterik me-rezi. Jai askotan opor egiten omen zion, eta orre-gatik utzi omen zuan andregaiak. Onela esaten zidan erderaz:

— *Oye, Iñaki: esto significa que el que mal anda mal acaba.* Neri auxe pasa zaidak, eta nik onezkero orrela bearko diat: *un amante des-graciado y nada más.*

Zeñen egi aundia dan auxe! Ori bera ger-tatu zitzaion lenago gurekin ibillitako mutilla-ri. Aspaldi gaizki zebillen eta gaizki bukatu zuan. Bañan guk egindako zauririk etzuan.

Lau aietatik bik zuten balazoa. Batak bi ga-ñera: bat arpegian, ziplanekoa, axalekoa alegia; bestea sorbaldan eta bizkarrean. Eta besteak ere, orrek bezela, eskubian, bañan besoan, mus-kulaturaren erdi-erdian.

Au gertatu zanean, gaueko amarrak ingurua zan.

Zeñen arrazoi ederra erakutsi zidan nere la-gun Etxeberria'k, gaixo zeuden aitzakiarekin gu-re batalloietatik alde egiñak bazirala esan zida-nean, eta geiegi ez fiatzeko, eta balkoi eta leio-etara zorrotz begiratzeko!

Etzan, ez, urruti ibilli nere laguna. Mendi-ko pixtia zala esaten nion nik. Bañan kalean ere, mendian aña erakutsi zigun. Onek auxe esan nai du: leku batean pizkorra dana, bestean ere ez dala motela izaten. Ura zan bezelakoa, leku geienetan pixti argia izango da. Arek bai zuala espiritu santua berezko eta egiazko.

Beintzat, ertzañako guardi aien eskuetan lau *satélite* aiek utzirik, gu biok *tipi-tapa* oñez San Frantzisko kalean barrena Atxuri'ra, San Anton'go zubia lasai asko igarota.

Bañan beti ere, begiak maiz xamar gora begiraka. Balkoi eta leioak ederki itxita ikusten ziran. Nolabait ere, leioetara tiroka asiak giñala ikasia zuten, eta gabeko tiro-otsa geienezan la-tza, biotza dar-dar jartzen duana.

Atxuri'ra allegaturik, jakiña, *Teatro Arriaga* aldera artu bear ostera, *Bar Chaval*'era joateko. Ala joan giñan, biok neka-neka egiñak. Alaz guztiaz, iñork ez ezagutzearren, *eup* eginda sartu giñan; eta nagusia txoria baño ere alai eta kontentuago, gure sarrera ura ikusita.

Bereala, jate-lekura eraman gaitu. Uts-utsik zegoan. Etzan arritzeko ere, gabeko amaikak jota ziran ordurako eta. Ordu artan jendez be-tea egotea izango zan arritzekoa.

Beintzat, jantziz segituan aldatu gera, eta nagusi jaunak or jartzen digu *queso de bola* deritzaiona, Torrelavega'n oraindik ere egiten dana, naiko galleta eta zerbezarekin. Laister jarri genduan *queso cuadrado*. Ia dana jan genduan, eta ala ere nagusia pozik.

Bañan orain dator polita. Or galdezka asi zaigu, ea San Frantzisko kalean zer ibilli giñan. Guk, aurrenetik, dan-danak uka eta uka; bañan alperrik gure ukaketak. Gu bezin ongi jakinda zegoan ordurako, eta aitortu egin bear izan genduan gure ibilketa, bañan esploradoreak giñala esan gabe, naiz-eta berak zerbait oieta-

koak giñala antzeman. Oso egonaldi jatorra egin genduan.

Guk ez geneukan arrats artan *quinta columna*'ren bildurrik. Bañan alako batez onela digu nagusi jaunak:

— *Y ahora, ¿no tenéis miedo de que la quinta columna os persiga?*

Nik orduan, *queso de bola*, zerbeza eta abar artuta ain poliki eta ondo bainengoan, onela erantzun nion:

— *Mire, señor: desde la calle San Francisco hasta aquí ha llegado la noticia de que por las calles de Bilbao circulan contra la quinta columna dos monstruos; y, al enterarse de eso, no habrá valiente, entre esos cobardes, que se atreva a perseguirnos. Está Vd. seguro de que, en los próximos días, se gozará aquí de paz, gracias al escarmiento que les hemos dado.*

Eta erdi-erditik asmatu. Urrengo egunean, periodikoak ekarrita-edo, San Frantzisko kalean gertatutakoa Bilbao'n zabaldu baitzan, azkeneko egun estuak arte nik ez nuan geiago entzun, *quinta columna*'k iñor zauritu zuanik.

Olako jendea, gaizki dabillena alegia, oso aula izaten da leku guzietan. Beti iges antzean. Mingañez asko esan; eta, bear dan garaian, *pot!* Ori bera gertatu zan Bilbao'ko *quinta columna* famatuarekin. Jende aularekin bai ederki; bañan jende zekianarekin, azkar atzera.

Oiek danak orrela izanik, *Bar Chaval*'en us-te gabeen goizeko ordu bi t'erdiak etorri zaizkigu alajañetan; eta goizeko seietan irten bea-

rrak *Hotel Europa*'tik beste enlaze baten koxean, eta an ziran lanak. Alde batetik, oso nekatuak; beste aldetik, logalea; eta, irugarrena, naiko pattar edanak...

Ordu ortan eskatu degu gure kontua, eta an ziran eztabaidak eta diskusioak. Nagusi arek, ezer gezurrik gabe, ia milla pezetako gastua egingo zuan gurekin. Guk ontarako diru berezi bat izaten baigenduan, nere lagunak pagatu egin nai, eta nagusiak ezetz eta kito.

Onelakoxe ibilketak izaten ziran guretzat. Bañan penarik aundiena txaketero aiek ematen ziguten: lenago, Gora Euzkadi deadar egiñaz, gurekin ibilli; eta, gerra galdua geneukala ikusi zutenean, *quinta columna*'ra pasa.

Onek bai jartzen ginduala sutan eta garretan Etxeberria eta ni. Onek bai ez duala barkaziorik neretzat. Gizonak, bat bear du izan. Eta, bat ez bada, ura bat ere ez da. Ori ikusi nuan argi eta garbi guerra zikin artan.

Egun berean, Bilbao'ra gatozela, beste gipuzkoar bat ere ikusi genduan, Llodio'ko errian gordea zegoala. Gure batalloi *Itxarkundia*'koa zan, gañera; eta galoiak zituana.

Oraindik bizi da. Alkarri agurtza egiten diogu. Nik gizon-irudiari bein ere ez diot agurtzarik ukatu, eta ez diot ukatuko ere.

Nik nai izaten dedana da bere gaizki egiña aitortzea, eta esaten dedan orrek, beste askok bezela, ez dit ezertxo ere aitortu, neri beintzat. Bañan oraindik ere or dabil, erderaz esango nu-

ke, merezi du eta, *como simpatizante del partido nacionalista vasco*.

Egun guzian jardungo nintzake gai onen gañean idazten. Bañan uztea ohea izango det. Gaurko egunean ere olako kobardeak dabilta sasiari su ematen, gero besteak itzaltzeko. Dabiltzala piztu eta itzaltzen, nai badute, berak!

Gure *Bar Chaval* ortatik irten gera noizbait ere. Ia irurak zirala uste det, eta lo ongi egiteko eran geundela gañera, geren zerbeza, pattar, txanpañ eta nik ez dakit zer geiago artuta.

Beintzat, len esan dedan *Hotel Europa* ortara allegatu giñan, eta atezaiia, gizagajoa, lotarra joatekoak giñala bai-baitzekian, an zegoan artean gure zai. Zerbait erritaldi eman zigun, eta gu, berarengana umildurik, gure gelara joan giñan, bi orduko lo aldi bat egitera.

Nere lagun Etxeberria, esnatze ortan, ostatuetan beintzat, oso ernea baitzan, bost et'erdietarako esnatu zan, eta altxa egin bear nik ere orduan. Erropa jazten lanik ez genduan izan. Bakarrik, geren oñetako bota arin-ariñak, propio mendian ibiltzeko egiñak, nereak beltzak eta arenak urdiñak.

Orrela, beintzat, arpegiak garbitu eta kale-
ra, *Hotel* aurrera, enlazearen kotxeari itxogite-
ra, Igorre'ko errira joateko; eta onelaxe joan
giñan irurok erri ortara.

Orain, irakurle, zuk zere artean onela esan-
go dezu:

— Oiek, *hotel*'ean beren erroparik erantzi
gabe oiean sartzeko, bazuten atxur eta mozkor
eder bana!

Bañan etzan orrelakorik. Ongi edanak bai; bañan besterik ez. Burua argi eta erne, badaezpada ere. Eta beste gauza bat gañera: guk, naiz *hotel*'ean eta naiz *hotel* etzan lekuan, oso gutxitan egiten genduan soñeko erropak erantzi, ala bear izaten zalako eta gure goiburu eta nagusiak ala agintzen zigutelako (1).

(1) George L. Steer'ek, bere *El Arbol de Guernica* liburuan, onela esaten du *quinta columna* orretzaz:

«*La tensión, aquellas noches (Bilbao galdu aurreko gauetan, alegia), aumentó terriblemente. El ametrallamiento de las calles durante el día era malo, pero además habían comenzado a aparecer jóvenes que, en grupos de tres o cuatro, se paseaban activamente con revólver al cinto buscando con la vista ventanas desde las cuales—decían— la Quinta Columna disparaba contra el pueblo.*»

MURGIA

Murgia'ko erria Araba'n dago, Gorbea mendiko egal azpian, Bitori aldetik.

Inguru auetan ere, frenteak denbora luzean egon ziran.

Alderdi ortan nere erriko mutil bat ibilli zan, nere eskola-laguna izana, ni baño urte bete zarragoa, oso mutil ona.

Franco'ren aldeko kintak arrapatu zuanean, jakiña, beste erremediorik ez eta gizagajoak, beste askok bezelaxe, gerrara joan bear, naiz pake-zalea izan.

Eta antxe zegoan, Murgia inguruan, goiko aldeko trintxeretan.

Gau batez, goiz aldera, guardi egiten zegoala, loak artu zuan, eta sarjentoak fusilla kendu eskuetatik.

Eta, gerra-denboran kodigo militarrek olakoak iltzera sententziatzen baititu, gizagajoak, ori jakiñik, ala edo ola gure aldera pasa zan, Gorbea'ko mendigañera.

Iñor ez iltzeko oitura baigenduan, an zeuden gudariak Bilbao'ra eraman zuten, juzgatze-
ra alegia, eta jakiña dago juez jaunak aurren-
-aurrena zer esango zion:

— Zu, beste aldean fusilla kendu dizutela-
ko pasa zera onera. Bestela, etziñan iñolaz ere
guregana etorriko.

Gizagajoa orduan oso triste, *batallón disciplinario*'ra sartu bear zualako.

Bañan bere deklarazioan Urnieta'koa zala
esana baitzeukan, berri ori Agirre'gana allegatu
zanean, mutil ori berak gelditu arazi zuan, onela
esanaz:

— Zu Urnieta'koa zera, beraz.

— Bai, jauna.

— Eta Iñaki Alkain ezagutzen al dezu?

— Bai, jauna. Alkarrekin eskolan ibilliak
gera.

— Ongi dago. Zu lasai emen egon. Iñaki
Alkain frentean dabil, bañan ekarri araziko de-
gu onera.

Urkiola azpian giñan, Mañari inguru ortan
alegia.

Zer egun zan, ori ezin eduki gogoan. Bañan
orregatik berdin izango dala uste det.

Beintzat, enlaze bat Bilbao'tik kotxean eto-
rri zan, sobre txiki bat eskuan zuala.

Idiki nuan eta Agirre jaunarengana segituan
presentatzeko.

Oraindik ere gogoan det, une artan erdi bus-
tia nengoala.

Onela, *Hotel Carlton* ortara joan nintzan. Nik artean ez nuan juez kriminala zein zan ezagutzen. Bañan egun artan ezagutu nuan: Fermín Vega de Seoane jauna.

Agirre jauna eta beste batzuek bazeuden inguruan. Bañan nik ez nien ezeren bostekorik eman eta itzik egin.

Nere laguna antxe ikusi bainuan bakar-bakarririk, alkian exerita; eta, nere pozarekin, berarengana joan nintzan besarkatzera.

Zer gertatzen zitzaion berealaxe esan zidan, eta presidentziko mai-burura laister inguratu nintzan.

Agirre'k agurtza bero askoa egin zidan. Baita ere an zeuden guziak.

Nere erritarraren ondoan exeriri arazi ninduten, eta, aurrena galdera batzuk egiñik, ondoren Agirre jaunak onela esan zidan:

— Alkain, orduan mutil ona degu?

Nik erantzun nion:

— Agirre jauna: Gipuzkoa'ko mutil onenak an gelditu ziran. Nere ustez, txarrenak etorri giñan onuntza. Eta au, esan duan modu ortan etorri dan ezkerero, gudaririk onena eta iaioena bera izango da, eta utzi mutil au neretzat. Gurekin ibilliko da.

Orduan Agirre'k onela esan zidan:

— Lasai egon, bada. Bigar edo etzi zuegana bialduko degu.

Eta egin ere alaxe egin zuten nere erritar orrekin.

Gañera, gerra asitako egunetik ordurako gu-
ziak pagatu zizkioten. Gogoan det amairu milla
pezetatik gora zala.

Beintzat, mutil ura gurekin ibilli zan. Arek,
iñork baño piñago tiratzen zuan tiroa.

BIZKARGI

Etxeberria eta biok Mugarra gañetik ederki ikusten genduan gure etsaiak nun eta nola zebiltzan.

Andik egun batzutara, Bizkargi'ko mendigañak artzen asi ziran. Bein baño geiagotan artu eta utzirik, an ibilli ziran.

Aztuta daukat zenbat artu-utzi-aldi izan zituatu mendi onek. Eta, onek bezela, Lemoa'ko mendigañak.

Gure etsaiak, egunez, beren abioi sonatua-kin, artu; eta guk, gabea, arratoiak ibiltzen diran bezela, zulorik zulo, osterak kendu.

Gu, berriz, Mugarra gañean, gure teleskopiotik begira, guretarrai nundik eta nola jo erakutsi nairikan, artarako genduan linterna aproposarekin morse egiñaz.

Gure linterna-argiarekin ikur eta seña-egi-teak bazuan bere garrantzia gure lagunentzat.

Zuk, irakurle, zeru-goietara gauez askotan begiratu badezu, noiz edo noiz ikusiko zen-

duan izar bat edo beste tximista bezin azkar leku batetik bestera aldatzen.

Guk ere Mugarra gañetik berdin-berdin ikusten genduan etsaiak nundik tiratzen zuten tiroa, bere txispa nundik ateratzen zan izar oiek bezelaxe ikusten zalako gauean.

Orregatik jarduten giñan, etsaia nun zegoan gure lagunai erakusten.

Naiz penagarri eta tristea izan, ura ikusiaz gauza bat gogoratzen zitzaigun aldi-aldietan gu bioi: gerra aurrean erri-festetan gauean tiratzen asi ziran, erderaz esanda, *los fuegos artificiales*.

Oso politak izaten dira neretzat. Beti badute alako alaitasun bat gizonarentzat. Zeru eder ori guretzat degula esan nai dute, eta zeru eder ortara dan-danok bat eginda iritxiko generala. Eta, batasuna egiten ez badegu, ez generala bein ere eta sekulan ez zeruetarako eta ez linboraña iritxiko; beti alkarrekin arrantzaka jardungo generala.

Esan bezela, tiroak, ametralladorak, esku-bonbak eta beste guziak, orrela ematen zuten gu geunden leku artatik begiratuta.

Orrela izan balitz, guzientzat obe. Bañan ez izan errietako festak, baizik alkarren gorrotozko kezkek.

Bizkargi eta Lemoa'ko mendietan ikusi gendua, ez dedilla geiago gertatu iñun ere, mundua mundu dan artean. Oraintxe ere, eskribitzeak lotsa eta nazka ematen dit benetan. Ez baitet iñolaz ere arrazoibiderik arkitzen, gu ala anaiak alkar iltzen ibiltzeko.

Moro eta arabe aiei euskaldun geienak, ez pozik, bañan askoz gogotsuago tiratzen genien tiroa.

Lenago berak, ia zortzireun urtean agintzen egonik, España guzia puskatu eta zatitu zuten, eta odol guziak nastu; eta oster aien mendean ikusteak, amorru aundia ematen zigun.

Etxeberria eta biok bi aldiz izan giñan moro jende ori apropos ikusten. Orain aztuta daukat zein tokitara joan giñan. Batean, beintzat, ango *anju* eta *anja* otsa moro txar aiena! Usaia ere urrutitik nabaitzen zan. Motellak, zikiñak dira benetan!

Asko ekarriak izan Afrika alde ortatik. Bañan Intxorta aldean geienak zauritu edo il ziran, gure an ibillitako lagun batzuek esan zigutenez beintzat.

Orregatik, Bizkargi eta Lemoa mendietan oso moro gutxi ibilli zan.

Iñun bada, Bizkargi'n eta Lemoa'n anaiak alkar iltzen. Amaika euskaldun eta erdaldun bikain askoak il ziran batere kulparik gabe. Onek bai samintzen zigula biotza.

Etxeberria an ikusi nuan, bein baño geiagotan, Mugarra mendigain aztan bere linternari eragiñaz, bitartean begiak negar-malkotan zituala. Eta ni ere, or nunbait.

Onela esaten zidan nere lagunak:

— Au ere guk ikusi egin bear! Au ere guk ikusi egin bear!

Lengo karlista gerretako kanta bat gogoratzten zitzaigun:

Ango tiruak eta lañuak!
An ziraden kañonazuak!

Gu, beti anaiak alkar iltzen, alkar artzen ez degulako.

Onela jarduten giñan biok Mugarra gañean. Izan ere, millaka aldiz esanda ere, oso penagarri eta negargarri izan zan ura (1).

(1) Bizkargi'ko burruka oiek, J. M. Martínez Banderen *Vizcaya* liburuan ageri danez, maiatzaren 11'tik 15'era gertatu ziran. Lemoa'koak, berriz, maiatzaren 29'tik Garagarrillaren 5'era.

Burruka oietzaz txetasun ugariak ematen ditu *Euzkadi* egunkariak, ango goraberak kontatuaz. Bañan liburu au geiegi ez luzatzearren, ez ditugu onera aldatzen.

EUBA

Beste gertaera bat, Etxeberria eta biok Mugarra mendigañetik ikusia.

Mendigain orrek, inguru artako mendi, zelai eta erri guziak arrapatzen ditu: asi Elgeta'tik, Elorrio, Abadiño, Berriz, Zaldibar, Garai, Durango, Amorebieta eta abar eta abar.

Durango eta Amorebieta bitartean, Mugarra'ko mendi-egala bukatzean, badago beste erri txiki bat, Euba izena duana. Eta, naiz kale-etxe gutxi izan, oso polita da, txiki geienak diran bezela.

Etsaiaren abiazioa Lemoa alderdi ori astintzen asia zala ikusirik, joan gera egun ortan ere Mugarra'ra, beste askotan joaten giñan bezela, geren teleskopio aundi ura artuta, ea bada zer gertatzen zan.

Jarri degu bi egur-xarderen gañean artefakto ori, eta, alako batez, or datoz bederatzi trimotor aundi oietakoak, beren aurretik ogei bat kazako dituztela. Gure gain-gañetik pasa ziran

bonbardeoko aundi oiek, beren motor-soñua *run-run* egiten zutela, *junker* alemanak.

Guk, geren artean, Lemoa eta Amorebieta inguru oiek txikituko zituztela uste genduan, eta bai zera! Leku ederrean ibilli giñan! Len esan dedan Euba erri txiki inguruetan, or asi dira beren bonbak botatzen; eta gu biok arrunt arri-tuta, erri ori aurreko egunean etsaiak artua bai-tzeukaten.

Nunbait ere, artean ez jakin, beren buru egi-ten zuten gizonak eta abiadoreak. Bestela, bein-tzat, ez det nik uste bonbardeatuko zutenik.

Teleskopio arek egun artan bai izan zuala gugandik estimazioa, bein ere izan bazuan. Biok ere ederki gozatu giñan, artatik begira. Begira-tzeko alkarrri txanda uzten, naiko lan izan gen-duan. Etzan arritzekoa. Etsaia etsaiarekin borro-kan ikusirik, nere lagun Etxeberria'k etzidan as-kotan begiraten utzi nai izaten. Nik esaten nion:

— I, Joxe: besteetan, Bitori aldera begira-tzeko eskatzen didak, abiaziorik badatorren edo ez, erorrek bista txikia daukaketako. Zergatik ez didak orain uzten? Alde egin zak emendik!

Orrela, bi edo iru alditan, bultzaka kendu bear izan nion artefakto ura. Izan ere, ain eder-ki ikusten zan! Ia esate baterako, ber-bertatik bezela. Gu ere noizbait egon bear pozik, gure etsaiak danbarreko aiek nola artzen zituzten be-gira, naiz beren abioiak izan.

Eta abiazioaren bonbardeoarekin gu baño geiago etzerala ikusi genduan; askozaz ere gu-

txiago baizik. Bestela, gu berak baño oituagoak egotea izan zitekean.

Nik ez dakit nundik eta nola, bañan maindire eta zapi zuri ugari laister azaldu zituan ango jendeak, leku ura geiago ez bonbardeatzeko abiadoreai esanaz alegia. Alaz guziaz ere, zituzten bonba guziak bota arte, an ibilli ziran jira eta bueltaka.

Uste detanez, zaurituak asko ziran, eta illak ere izango ziran noski. Bañan bat baño geiago ere bai Durango'raño larri asko alde egiña, alajañetan. Ura ikusirik, onela dit lagunak:

— Aizak, Iñaki: naikoak genizkek bost bonbardero oietakoak eta beste bost kazako, oiek danak ostera Intxorta'raño bialtzeko. Oiek zera-makitek korrika-saioa, oiek!

Neri, berriz, gure aparatotik begira nagoala, or etorri zait burura erderazko esaera auxe:

— *Donde las dan las toman, y aprender es bueno.*

Biok aiek algarak! Guk orduan algara egitea etzan ezer arritzekoa. Arritzekoa izango litzake algara eta parra ez egitea, gure etsaia abiazioaren azpian bein ere ikusi ez gendualako, eta gañera bere aldekoak zirala jakiñik.

Eta, abioi aiek gureak izan balira, noraño joango ote ziran korrika? Bañan guk ez izan bat bakarrik ere, etsaia, gu ibiltzen giñan bezela, korrika ibilli arazteko. Berak ere etzuten ezer askorik bear. Ontan ere Etxeberria'k arrazoi zuan. Bañan guk ez izan. Danak, Madrid'ko gobernuari lustrea emateko.

Egun oso argia zan. Alaz guztiaz ere, gure artefakto arek bein ere baño argiago ikusten zuan nunbait, eta gure gogokoa izan ikusmira ura, eta gogoko lekuan aldaparik ez.

Teleskopio ori bizkarrean txandaka-txandaka arturik, jetxi gera ostera Mugarra mendigain ortatik geren lagunetara. Ordurako asko eta asko, zerbait oker izana zala gogoratu eta erne-tuak zeuden; eta, jakiña, gu noiz jetxi zai geienak.

Geren txabolara allegatu gera, eta Sebastian Garagorri orrek, askotan esan detan bezela, izugarrizko sona eta belarri ona baitzuan, txabolako sarreran, bere eskuak gerrian sartuta zeuzkalarik, onela digu:

— Ai nazkagarri-nazkagarriak! Gaur gozatu zerate biok ederki!

Eta Etxeberria'k:

— Eta ik nola dakik gu gozatu gerala?

— Zer uste dek? Nik Lemoa eta Amorebieta bazekiat nun dauden. Gaurko bonbardeo ori onuntzago izan dek, eta orregatik gozatu zerate zuek. Gaur beretarrak beretarrai bota zizkietek bonbak. Eta neri ukatzen badidazute, alper-alperrik. Bañan beko errotako errotariak etzekiat ardoa nundik sortu duan. Zatoa bete-betea zeukat beintzat eta edan zagun, gaur merezi dik eta.

Bein bear ta ere, orduan utzi ginduan Garagorri orrek zearo arrituta. Naiz Mugarra'tik urruti ez egon, bonbardeoa bertan izana zala

arek antzeman orregatik, ainbesteko mendi atzetik.

Etxeberria'k onela galdetzen dio:

— I, Sebastian: nolaz tankera eman diok bonbardeoa bertan zala?

— Ik, Merdillegi, bearbada parre egingo didak neri; bañan etzanda nengoalako igerrizioat bertan zala.

— Nolaz ordea?

— A!!! Ipurdiak ere salto egiten baitzidaken.

Aiek parrak egin genituan!

Gure teleskopio ura txabolan utzita, aurrena, beti egiten genduan bezela, gure komandante eta kapitangana joan gera, geren ibilketan ikusiaren berri ematera.

Berri ona zanean, bereala zabaltzen zan punta batetik bestera. Eta, txarra zanean, al genduan arte ixilik gordetzen genduan. Bañan egun artan etzegoan gugan ixilik egoterik.

Onela, inguru aietako konpañi guziak jakinaren gañean jarririk, Sansinenea komandante jaunak, etsaiaren bonbardeoa ospatzeko, baime-na eman zuan, dan-danak bosna tiro fusillarekin aidean zebiltzan putreai tiratzeko.

Ez daukat gogoan zenbat putre bota ziran; bañan dozena bat bai gutxienez. Gero, larrutu eta zortzi bat egunean arboletan zintzilik eduki ondoren, putre oiek jandakoak baziran.

Ez Etxeberria eta biok. Badaezpada ere, guk ez genduan probatu ere. Bai, ordea, gure Sebastian arek. Nik uste det, subea jarri izan ba-

litzaio ere, jango zuala arek, sabela bete-betea edukitzearren.

Putrea jateko eguna etorri eta jarri zuan bazkaltzeko, izugarrizko kazuelkada, patata edereez eta usai ederrez. *Menestra de buitre* esaten zion berak.

Berak ordurako jaten asiak zirala, or eskeñi dio Etxeberria'ri putrearen iztarra. Bañan Etxeberria'k, orduan eskuan zeukan makillarekin jo eta or botatzen dio eskutik iztar ori. Eta, ura egin ziolako, aren maldizioak! Alaz guziaz ere, belar tarte eta zakar tartean barrena ibillita, billatu zuan iztar ori; balde urean garbitu zuan zerbait eta berak jan zuan.

Iztarrak eta danak jan ondoren, onela dio Etxeberria'ri:

— I, Merdillegi: katua bein ere jan al dek? Etxeberria'k erantzuna:

— Askotan.

Eta Sebastianek:

— Putrea katuaren berdin-berdiña dek, bada, neretzat. Bañan orain dana jan diagu eta egon adi goseak, nai badek.

ABIAZIOA

Bizkai'ko gerran, gu beti abiazioaren zai. Bañan Madrid alde ortatik etzuten guregana bialtzerik nai, eta azkenerako guk egin bear jai.

España'ko republikako gobernu sonatu arek naiko abioi bazuan beretzat, etsaiari gogor egi-teko, ruso nazio aundi orrek emanda. Bañan gu-ri, ez rusoak, ez prantzesak, inglesak, ameri-kanoak eta ez bestek, etzigun ez zarrrik eta ez berririk bialtzen. Agindu asko bai; bañan gero eman ez. Gaur ere, askok egiten deguna orixe da.

Abiazioa, guk eskatu gabe, berak agintzen zuten. Periodikotik eta radiotik entzuten gen-duan, Durango inguruan jo eta ke genbiltzala. Ni orrekin zearo arritzen nintzan: era artan agindu eta gero, abioi bat bakarrik ez bialtzea guri. Eta berak agindu ez eta guk eskatuak izan balira, orduan zer izango ote zan? Orduan, ei-zeko eskopetarik ere etziguten bialduko.

Prieto jauna bizkaitarra izanik, alde guziko laguntza izango gendualakoan geunden. Bañan

etzan orrela izan. Ura ere etzan, nunbait, Euzkadi'ko gobernuaren aldekoa. Guk orduan ala ikusi genduan. Erderazko esaera jatorra dan bezela, *obras son amores*, eta besterik ez.

Denbora igarota, alperrik da aitzakiak alkarri ematea, gauza guziak bere garaian onak diralako; ez gero. Azkenerako, aitzeki jartzen asi ziran, abioi ruso moderno aiek lur artzeko leku txikiak geneuzkala esanaz. Jakiña, gogo txarreko langilleak bein ere ez du tresna eta erremin-ta onik izaten. Erreminta billa ibilliko da beti, zerbait lanean asteko aurretik.

Republikako teknikoak eta agintariak orrelaxe asi ziran azkenean. Bañan ura dana gezurra zan. Sondika'n bertan ederki kabituko ziran irurogei bat areoplano. Eta Bitori aldean, Dima'ko gañean, aspaldietan an zegoan leku eder askoa, *batallón disciplinario*'ko jendeak egiña. Emen, berrogei bat kazako jetxi eta errez sartuko ziran. Bañan aitzaki orrekin, abiaziorik bialdu nai etzigutela berak aitortzen zuten.

Aiek, gu danok gaizki ikustea nai zuten. Etzuten gu geren estatutoarekin nagusi gelditzerik nai. Bizkai'ko lurralde guzia galtzea nai zuten, gero Prieto jaunak eta bere lagunak, berak nai zuten bezela gerra manejatzeko. Bañan etziztazkien gauzak ongi atera.

Guri abiazioa bialdu baño, naiago izan zuten Rusia eta Mejiko'ra urre guziak eramán eta aien babesean berak ongi bizi. Aiek etziran ez republikano, ez sozialista, ez komunista. Itz batean, aiek arrunt aulak ziran. Eta gaur ere olako asko baigaude, ezer egiterik ez daukagu.

Madrid inguruan izugarritzko egurra eta kolpea ematekoak ziran beren abiazio, tanke eta kañoi ruso ederrakin. Gu artean Intxorta aldean genbiltzala, orrela entzuten zan. Bañan etzuten eman, bear zanean beintzat; eta gero probetxurik ez.

Guri berri eta notizi bialdu ziguten, laro-gei eta geiago abioi bazetozela Frantzi'ko Tolosa aldetik. Bañan etzan guregana bat bakarrik ere allegatu. Frantzi'ko gobernuak ez omen zien utzi Bizkai aldera igaro eta pasatzen.

Nik emen oker aundia ikusten det, benetan gañera: Frantzi'tik barrena abioi aiek bialtzera-ko, ez al zekiten ango gobernuak iñori ere ez laguntzeko erabakia artuta zegoala?

Gu gerok, Donostia galdu baño lenagotik ere, bagenekian ori. Antxe gelditu ziran bi trenkada galanta, muga pasatzen utzi nai etzietelako. Eta Madrid'ko agintari jendeak orrenbeste ez al zekian? Nik baietz uste. Aiek bazekiten, guk bezin ondo, bitarte ortan zer zegoan. Baita ere beste bide batzuetatik Bilbao askoz ere alderago zegoala, Madrid'tik Santander aldera alegia, Frantzi'ko Tolosa'ra joan gabe.

Gañera, bidean iñork ez jakitearren, ego-kiago zuten beti España'n barrena ibillita guregana etortzea, gure etsaiak Frantzia'n guk baño espionaje aundiagoa zutelako, eta obeto organizatua gañera, berak berenez militarrik ziralako, eta gu berriz ez giñalako.

Alaz guziaz, naiz Frantzi'ko gobernu abiazio ruso famatu ori ostera Barcelona aldera bial-

du, andik urrengo egunetan ere bazegoan Bilbao'ra txandaka-txandaka nundik etorria, naiz danak batera ez abiatu. Bañan etzan orrela izan, berak ere gure etsaiak baitziran. Eta guk Dima'ko gañean ainbeste kostata egin genduana, gero berentzat ongi etorri zan. Egin genduan geren kaltegarri, gero gelditzeko danen parregarri.

Idazten ari naizela, sua eta garra etortzen zait burura, gogoraturik gizon aien pulamentuarekin, eta geiago ez det nai odolik irakin.

Ara nun jartzen dedan, España'ko republikan agintzen egon ziran gizon jakintsu usteko aientzat, berak merezi bezelako bertsoa:

Irakurle, orrela
ziraden guretzat,
artu zazu aintzat:
ruso abiazioa
gordea berentzat.
Gero gure urreak
izanik aientzat,
gure lan egiteak
danak besterentzat;
zigorra bakarrikan
euskaldunarentzat.

ARANTZAZU

Etsaiak Barazar'ko gaña eta Lemoa'ko mendia artu zutenean, gu Mañari'ko mendigañetan salduta geunden. Orregatik, mendiz-mendi, Arantzazu deritzaion errira atzeratu bear izan genduan (1).

Erri koxkor au oso polita da. Igorre'tik Zea-nuri'ra dijoan kamioan dago. Leku oni, Arratia deitzen diote.

Aurrena, Etxeberria eta biok mendi aietako bidea gure jendeari erakusten jardun giñan; alegia, Mañari aldean zeuden iru batalloiak aurrena Igorre'ra eta gero Arantzazu'ra zuzentzen.

Ondoren, nekatuak eta oso logureak baigeunden, otadi eta lar-toki batean lo apur bat egi-tea pentsatu genduan. Onek bai ez duala bar-katzen. Gizona umiltzeko ez da orrelakorik.

Guardia bagenduan, etsaiak agerpena egin edo tiro-soñua entzuten baldin bazuan, guri azkar otsegiteko eta esnatzeko jarria. Eta bera, Sebastian Garagorri gure kozinero jatorra zan.

Bildurtia zan berez; bañan bildurtiak izaten dira guardirik onenak orrelako estuasunetan.

Goiz alde ortan, gizagajoa, bera ere nekatua egon eta au gertatu zitzaion: ia gurekin batera lo artu. Bañan ostera ere, kezkarekin lo artu baitzuan, aurrena bera esnatu.

Egunsentirako bi ordu falta zirala jakiñik geunden, eta guk emandako abixoa orixe zuan gure lagunak: egunsentian esnatzeko.

Bañan belarri ernea eduki arek orduan ere, eta *pakun* tiro-otsa entzun bere lo-kuluxkean. Bereala orruka eta ojuka asi zitzaigun:

— Emen dira! Emen dira!

Guk, bereala altzarik, orduari begiratu diogu eta etzan giñala ordu erdi bat.

Onek auxe esan nai du: arek, naiz loak artu, sentimentua bazeukala, eta sentitzen duan guzia zerbait badala mundu ontan. Eta sentitzen ez duana, ezer ere ez.

Onela, beintzat, Igorre erri ortara gure lagunetara jetxi giñan, eta gero andik Arantzazu'ra.

Erri ontako atzeko mendi-egalean jarri giñan. Oso utsik gelditu zan Arantzazu'ko erri au.

Nik bei suiza eder bat bakarrik arkitu nuan. Bei ori ango plaza ondoko alpapa-soro batean jarri nuan, eta plaza erdi xamarrean lo egiten zuan. Neronek jeizten nuan, gero lagunai talo-esnea emateko. Amaika talo erretzen nien, bei aren esnearekin jateko.

Bañan amabost bat egunera, bei ura plazan ikusirik, gure etsaiak an il zuten tiroka, beren

mendi-egaletik tirata. Gu guziok artu genduan pena eta naigabe ederra egun artan! Bañan azio orrek izan zuan bere ordaña.

Etxeberria eta biok, etsaiaren piñudi-sail batean esploratzen genbiltzala, or sentitu ditugu txerri-kurruxkak. Gau artan ez genien jaramon eta kasorik egin. Bakarrik, kurruxka-soñua entzun.

Ala, urrengo goizean esan diet mutillai, eta aietako bat, nere errikoa, Juan Elustondo, gaur Ernani'n bizi dana, or bereala prestatu zait, onela esanaz:

— Iñaki, gaur gabea, nai badek, nik la-gunduko diat txerri oiek ekartzen.

Orduan neri, alako leialtasuna ikusirik eta guri beia il zigutela gogoraturik, or eman dit gogoak txerri aiek gureganatzea, il eta jateko, naiz arrixku aundia egon. Eta ala egin genduan.

Orduan ere, txerriaren izaeraren berri Etxeberria'k erakutsi zidan, onela esanaz:

— Arta-ale batzuk eramaitzik patrikan, eta txerriari lepotik erantsi, tira gabe, korrea bat. Naiz gaua izaki, artoaren usaiean ez ditek marrurik egingo. Eta bein eun edo berreun metroan ekartzen badituzute goitik beera, andik aurrera nai badezute bizkarrean.

Bañan Etxeberria'k etzuan uste joan giñadenikan, ezta nai ere, arrixku aundiko ibilketa zalako. Ala, arek ezer etzekiala egin genduan lan ori.

Orrela, beintzat, mutil ori eta biok bagoaz gau artan, katuak bezela lau oñean eta ixil-ixilik, txerriak etsaiaren oso inguruan zeuden eta.

Bañan nere lagunak etzuan sinisten, nik Etxeberria'ri sinisten nion bezela; eta, piñu tartean sartu giñanean, apurtxo bat ozten asi zan.

Nik onela diot:

— Motell, len ere Mugarra gañean putrearen berri arek erakutsi zidakana, eta orain ere putrearena baño txerriarena errexago jakingo dik arek, bere baserrian txerri eta ardien berri obeto ikasiko zian eta.

Nik, Etxeberria'k erakutsi bezela, baneramazkian bi fusil-korra eta arta-ale batzuk, txerriak engañatzeko. Eta guzi-guzia Etxeberria'k arrazoi zuan.

Geroztikan ere begiraka egon naiz, eta bizi dan guziak janari begiratzen dio; gizonak bakarrik diruari. Guk orduan dirua gañezka geneukan patrikan; bañan janariz ez giñan ugari eta ura nai, diruaz aztuta.

Eta ura zan komeria: etsaiaren bildurrez, gu, txerriak bezela, lau ankean, txerrien billa.

Bezperan kurrixka-soñua entzun genduan tokira joanda, inguru artan zirala jakiñik, *fiu-fiu* txistu bezela egin nien poliki-poliki.

Txerri gaxoak piñudi artan ezkurrik etzeukaten, piñu koxkorak eta belar zakarra baizik, eta artoaren usaia berealaxe artu zuten. Alako batez, *kruk-kruk* aurreko aldean batek egin dit. Basurdea izan balitz, ez dakit zer pasako zan, bañan etxe-txerria izan.

Berealaxe, nik patrikan eramandako arto-pil-lara murruxkaka asi zitzaidan. Orduan ubela bere neurri batean jarri nion, estutu gabe.

Eta bestea ere, goseak egonik eta arra iza-nik, eta guk arta-ale batzuk boteaz, or dator gu-regana. Linboan baño gutxiago ikusten zan; ba-ñan goserik dagoanak zerbait ikusten du jana dagoan tokian, naiz illunpean egon. Eta txerri ari ere berdín egin nion.

Bi txerri gazte ziran, bargo txerriak esaten diegun oietakoak, iru-lau arroakoak. Txerri aiek ongi tratatu genitualako, gurekin berealaxe egin ziran lagun. Eta gaxo aien pena daukat, ain azkar il bearra, gerok ere goseak geundelako. Bestela, ez luke iñork modu artan il bear (2).

Nere lagun Etxeberria etzan enteratu urrengo egunean apaltzera konbidatu nuan arte. Biok piñudi artan kurrixkaka entzundako txerriak zira-la esan nionean, onela dit itz auekin:

— Motellak, gaiztoa aiz benetan. Erori nik bazekiat ez autela errez arrapatuko. Bañan ik eraman dek bada mutilla, lan ortan oitu gabe dagoana. Motellak, gogorra aiz.

Orduan nik erantzun nion:

— Bai, Joxe. Ala nauk. Bañan bera eskeñi zaidak. Eta neri beia il baitidate, txerrimoniak ordaintzeko egin diat. Eta, nai badek, ixil-ixilik jan zak eskeñitakoa.

Orrela izan zan gure txerri-aparia. Bañan neri il zidaten beiaren aragia kentzeko, ez nuan boluntariorik izan, eta nik ezertxo ere ez jakin arakintzan. Bestela, ura ere jango zan. Bi txe-

rri aiek baño geiago maite nuan nik, askozaz ere, bei ura.

Plazan usaia zeriola jarri zanean, neronek sutu eta kixkali nuan gasolina-puska batekin gajoa, ia gauero jeixten bainintzan plaza artara, ondoko etxe uts batera, eta ara zertara:

Etxe artan liburutegi bat izugarri ederra zegoan; eta ni, irakurtzea gogokoa izan baitet beti, orregatik jeixten nintzan etxe ortara, kinke eta linternarekin. Eta, nere beia usaia zeriola asi zanean, orregatik kixkali nuan: etxe artan irakurtzen lasaiago jardutearren.

Orain bateonbatek onela esango du: Ederra martxa gerra irabazteko. Bañan ez da orrela; beste onela baizik: gu, lau batalloi, mendi-egal aietan jarri giñan, badaezpada ere ango frentea zaintzen eta deskantsatzen. Batalloiak onela ziztuzten izenak: gurea zan *Itxarkundia*; eta besteak, *Loiola*, *UGT - 14* eta *Meabe* ziran.

Gu, lau batalloi auek, erderaz esaten dan bezela, *fuerzas de choque* giñan. Euskeraz esango nuke: muturrekoa artzekoak eta ematekoak. Alegia: burrukarik aundiena nun, gu ara.

Orregatik Arantzazu erri ortan lasai xamar geunden, beti erne jarrita, andik bearrik aundiena zan lekura joateko.

Nik ere orregatik artzen nuan asti eta denbora, plazako etxe ortara gauean jeixteko. Izugarrizko liburu ederrak zeuden. Zein jaun zan jakin nairik ibilli nintzan orduan, bañan ez nuan modurik izan. Danetakoak zeuzkan. Euskerazkoak, neronek lendik ezagutzen nituanak asko.

Bañan erderazko batzuekin oso arrituta gelditu nintzan.

Ni nerez bertsolari bainaiz, edo bertsozalea beintzat, geiena gai orri eldu nion, eta, esan bezela, erderazkoari. Ara emen, lendabiziko, iru olerki, an ikasi nituanak:

*Como la caña hueca
son las mujeres,
que con una mirada
locas se vuelven;
y luego dicen:
Fulano fue mi novio,
yo no lo quise.*

*De sepulcro en sepulcro
voy preguntando
a ver si hay algún hombre
que ha muerto amando;
y respondiόμε:
Mujeres a millares,
hombres ninguno.*

*Me llamaste veleta
por lo variable;
si yo soy la veleta
tú eres el aire;
pues la veleta,
si el aire no la mueve,
siempre está quieta.*

Gero au arkitu nuan:

*En el monte Gorbea,
en lo más alto hay una cruz,
haciendo guardia en ella
el valle de Arratia de donde eres tú.
Volar, txori, volar y volar,
escucha mis canciones de amor;
llorando me decías tú a mí:
¡Reina en mi corazón!*

*Al son de los cencerros, no sé,
rebaños suelen pasar;
yo pensando en Maritxu
toda mi vida me voy a pasar.
Volar, txori, volar y volar,
escucha mis canciones de amor;
llorando me decías tú a mí:
¡Reina en mi corazón!*

Beste urrengo abesti onek oñarri eta doai berezia du, eta gure artean asko eta askotan ibiltzen ez deguna da: edukazioa, eta beti eta beti alkarren errespetoa munduko gai guzietan. Garai aietan abesti au jarri zuanak, berak erakusten du bazuala eder askoa. Mutil gazte bat neskaxa batengana dijoa, bere lore eta erramilletea eskeintzera, eta onela abesten dio:

*Para ti, linda vasquita,
traigo del campo estas flores,
y préndelas en amores
de este gaucho corazón.
Yo no quiero que ninguno
te diga palabra suave,
que no te cante la salve
nadie, nadie sino yo.*

Kanta onek, emakumea tratatzen jakin bear gendukela esan nai du. Ez guk askotan tratatzen degun bezela, zatar bat balitz bezela. Emakumea, txukuna nai badegu, tratatzeko txukun.

Orain, irakurle, zuk esan, naiz ni gerra bizian ibilli, kanta onekin bakarrik zenbat eta zenbat ikasi nuan.

Gizonak, geien-geiena, laztasunean ikasten du. Errexera erortzen geranean, laztasunari utzi egiten diogu. Eta, bizitza berez latza baita, ez genduke bein ere errexera erori bear. Bañan nunbait ere izatez aulak izaki.

Beste eta beste olerki eta kanta geiago ere ikasi nituan, bañan oiek berezi nituan nik nereztat onenak.

Bañan, nere ustez, etxe artako jaun ura, Arantzazu erri artan, bera zan poetarik aundiena. Ara zergatik: Bere liburutegi artan bazeuzkan aparteko beste liburu batzuk, eskuz idatziak, nere iritzian bere firmarik gabe berak beretzat bakarrik gordeak.

Aietako batean, au irakurri nuan: *El hombre, si es hombre, no tiene enemigos.*

Zeñen egi aundia dan! Gizonak, gizon izatera irixten bada, ez du iñor gorrotatzen; ez du iñor etsaitzat jotzen. Gizon izatera saiaturko ba-giña, askotatik bat izatera allegaturko gindezke. Bañan saiaturen ez baigera, ezin allegatu; eta orre-gatikan genbiltzan gu gerra bizian, anaiak alkar iltzen.

Geroztik ez det nik iñungo liburutan orre-lako arrazoirik arkitu. Orregatikan, bera izango zala uste det, ori bere buruz idatzi zuana.

Bearbada, ni etxe artan lasai egon banintz, aztarren geiago aterako nuan. Bañan bakar-ba-karrik, linterna eskuan, lau esku-bomba bizka-rrean eta pistola ametralladora maiean jarrita, erne egon bear izaten nuan, uste gabeen etsai-ren bat agertuko ote zitzaidan. Eta gizonak, za-lantza ortan dagoanean, ez dauka burua bear dan lekuan.

(1) *Itxarkundia*'k eta gañontzeko batalloiak Mañari'ko mendigañak noiz utzi zituzten argitzearren, on izango da Martínez Bande jaunak, ainbeste aldiz aitaturako *Vizcaya* liburuan zer esaten duan onera aldatzea:

«*La Orden de 19 de mayo dispuso el envolvimiento del macizo rocoso de Mañaria por el Oeste y el Noroeste, liberando las comunicaciones directas entre Vitoria y Durango.*

El 22 tiene lugar un avance muy profundo, combinándose dos direcciones de ataque. La II Brigada ocupa los barrios de Bernagoitia y Euba, vigilando su izquierda, y más al Norte, las lomas de Urruchurtu y Leguate, obligando al adversario a retirarse desordenadamente hacia Lemona. La IV Brigada, por su parte, avanza a caballo sobre la carretera de Ochandiano a Dima, ocu-

pando los vértices de Urri y Divaley y el poblado de Bargondia.

El 23 prosigue el avance y la II Brigada alcanza los vértices Muguerra y Urtemondo, entrando la IV Brigada en el pueblo de Dima, tras ganar el vértice Illumbe, los barrios de Elezcano, Biteriño y Aranzazugoitia y la cota 263. El pueblo de Mañaria y la carretera a Durango se veían así libres de enemigo.

El 24, finalmente, la II Brigada extiende su acción a las lomas Pagochueta y Urteacoacha y las cotas 324 y 332.

El valle de Arratia quedaba de esta forma completamente dominado, habiéndose actuado sobre la línea Yurre-Lemona según dos direcciones de ataque, desde dos sectores alejados (Durango y Sumelza).»

Oiek danak gogoan artuta, edozeñek esango luke Mañari'ko mendigañak uts-utsik geldituak izango zirala. Bañan Azkoiti'ko Frantzisko Lete (*Patxi Estra*) gudaria-
ren kuadernoak dionez, maiatzaren 29'garrena arte etzuten andik alde egin. Agidanean, Oba eta Igorre'ko bidea beren esku gorde zuten, naiz etsaia ezker-eskubi izan. Onela dio kuaderno orrek:

«Ill onen ogei ta bederatzian, larunbata, etorri zitzaizkigun Durango'tik amazazpi tanke eta auto-oruga. Auek zuten asmua, Mañari'tik igaroaz Urkiola ondotik Sebigain'era, ta emendik Barazar mendira, emen baitzuten egun artan burrukaldia. Bañan etzuten egin nai zebenik, zergaitik Mañari'tik Urkiola'ra zeguan bide zabalapurtuta gendukagun, eta emen gelditu bear izan zuten danak.

Gero egun guzian geuri tiroka jardun zuten; baita iru zauritu eduki ginduzen: bi antzuolar, gure taldean zeguen Azentzio Leugarizarizti eta Lete pelotari zana-
ren (g. b.) anai gaztea, eta beste aramaionarra.

Egun ori ondo igaro genduan, bañan gabaz alde egin bear izan genduan, zergaitik Barazar'ko burrukaldian asko aurreratu ziran, bada geure atzeko mendixen beren ikurriña ipiñi ziguten, eta urrengo egunean, beren erdian edo kopatuta geldituko ezpagañan, goizian eguna argit-
zerako Oba'ra jatxi giñan; igandean, arratsalderako,

San Kristobal'era, eta illuntzerako Yurre ta Arantzazu gañeko mendietan zeuden piñudietara.»

* * *

Euzkadi egunkariak, 1937-V-23'an, onela dio:

«El enemigo trató de abrirse paso hacia el valle de Arratia por el sector de Dima.

...Con toda clase de elementos..., ha atacado las posiciones comprendidas entre Urrukutxi (*) e Indusi, de la parte de Dima.

...Los rebeldes se han filtrado, como sabe el lector, hasta Zornotza. Y esa filtración fue hecha especialmente por el ala izquierda de la zona. Por la derecha, el ejército popular mantuvo sus posiciones de enlace con Oba y peñas de Dima, que enlazaban a su vez con el resto del frente arabarra, hasta Gorbea.

...Estorbaban las peñas que dominan la zona de Zornotza, es decir, las que las guarnecían. Era necesario abrir brecha por ahí para dejar la libertad de acción necesaria a las tropas que operan enlazadas con las de la zona de Bizkargi. Con una jornada de acierto, de castigo eficaz, el enemigo tendría la seguridad de desalojarnos de ellas extendiendo su radio de acción por su ala izquierda del frente bizkaino. Y al mismo tiempo, atacando desde Altugana y demás posiciones avanzadas de la parte derecha de Baratzar, trazar una cuña que vendría a aislar las peñas de Santa Lucía, del sector de Dima. Estas peñas, así como el resto de las posiciones, hasta Oba, no quiere atacarlas de cara el invasor...»

* * *

Eta 1937-V-25'an onela dio Euzkadi egunkari orrek:

«En nuestra anterior crónica creímos reflejar los proyectos del mando faccioso al atacar las posiciones situadas a la derecha de Dima a Otxandiano, entre Altugana y Ceánuri. Los rebeldes perseguían el corte de esa carretera hacia el cruce de Yurre, para así obligar a replegarse a la fuerza que guarnecía las peñas de Santa

(*) Urrekoatxa esan bearko luke.

Lucía, envolviéndolas, e imponer una rectificación al resto de la línea guarnecida por nuestros gudarís. Y después de filtrarse hasta Yurre, desbordando las lomas que le servían de defensa y de enlace con Dima, extenderse hasta Areatza (Villaro) para, ya situado en esta zona, decidirse a operar seguramente sobre la de Zea-nuri, atacando Gorbea...

Y atacó el domingo el enemigo nuestra posición de Illunbe, situada al Este de Dima (*). Esta fue la base de su acción, que, en realidad, resultó general. Y las fuerzas vascas de esta cota y del resto de la zona que presiona el enemigo se batieron valientemente contra él, a pesar de la diferencia de elementos...

...nuestros gudarís se comportaron con la mejor voluntad y, en ocasiones, con verdadero heroísmo, conteniendo durante bastante tiempo al enemigo. Solamente cuando consideraron llegado el momento, por haberse filtrado las tropas fascistas por alguna parte, se llevó a cabo un repliegue ordenado, favorecido siempre por el fuego de las armas leales...

...El enemigo, establecido en Aramotz, posición del sector de Zornotza (Amorebieta), que enlaza con el de Dima-Yurre, atacó en la mañana de ayer la cota 515 de Pagotxueta. El ataque fue violento y, dada la situación de Aramotz, que permitía al enemigo cruzar un fuego cerrado contra nuestras líneas, en combinación con su posición de la parte Oeste, hubo necesidad de abandonar dicha cota. Jesús de Garriz.»

Martínez Bande'k eta Euzkadi'k esaten dituztenak, alkarrekin ondo uztartzen dira. Mendi oien berri darianak, edo mapa on bat aurrean artzen duanak, ala ikusiko du. Goitik eta betik, ezkerretik eta eskubitik alegia, erasota, Mañari'ko mendigaiak erdian artu zituzten nazionalak. *Itxarkundia* eta gañontzeko batallioiak, al zuten arte bertan iraun zuten. Bañan, Azkoiti'ko Patxi Estra'ren kuadernoak dionez, andik jetxi eta erretiratu bear azkenerako, «beren erdian edo kopatuta geldituko ezpagañan».

(*) *Al Sur*, esan bearko luke.

* * *

Santos Mokoroa eta Horazio Etxeberria, *Itxarkundia*'ko tolosar gudariak, onela esan digute:

«Bein batez, Mañari'ko arkaitzetan giñala, radio batetik Queipo de Llano jeneralaren itzaldia entzuten geundela, onela esan zuan:

— *En las Peñas de Mañaria han quedado copados los mejores batallones vascos: Loyola, Itxarkundia...*

Gu arrituta gelditu giñan. Bañan urrengo gauean andik alde egiteko agindua eman ziguten, zigarrorik erre gabe eta itzik egin gabe gañera.»

* * *

(2) Horazio Etxeberria'k esan digunez, bera ere ibilli omen zan Alkain'ekin txerri-lapurretan. Etsaiaren ondoan omen zegoan txerri ori, txabola batean.

Egunez egin zuten lapurreta ori. Gudari-jantziak erantzi, baserritarrenak jantzi eta kamiotik barrena pasa ziran beren txerriarekin, reketeak bistan zituztela.

Bildurrez zijoazen, tiroa noiz tirako zuten. Bañan pake-pakean pasa ziran. Nunbait ere, reketeak baserritarrak zirala usteko zuten.

Horazio Etxeberria onek, andik laister tifus arrapatu zuan. Txerri-lapurretaren ondorena izan zala uste du berak. Bilbao'ko gaixotegi batera eraman zuten. Oia-
ren aurre-aurrean leioa zuan, eta leio ortatik Artxanda mendia ikusten. Ala, oietik ikusi zuan Artxanda'ko burruka, *Itxarkundia* batalloiak jo zuan azkenekoa.

ARTXANDA

Cinturón de hierro sonatu ura onela egiña zegoan: Larrabezua ingurutik asita, ezkerretara Plenzia aldera, itxas-ertz aldera; eta gero eskubitara, Galdakao aldera.

Dan-dana ez daukat gogoan, bañan inguru ori zuala badakit.

Goikoetxea injeniero ura etsaiarengana pasa zala, bereala jakin genduan Etxeberria eta biok (1). Ara nola eta zergatik: Arek gugandik alde egin zuanean, falta zala eta arrapatzen saiatzeko abixoa artu genduan. Etsaiaren aldera igaro eta, ura pasa zan lekura, amar bat minutu beranduago allegatu giñan. Etsai batzuei ala entzun genien beintzat:

— *Hace unos diez minutos que ha pasado Goicoechea.*

Nik jaun oni ez diot ez kentzen eta ez ematen. Bakar-bakarrik, etzuala ongi egin; eta ongi egiten ez duanak, txarra berekin duala. Berak jakingo du zergatik egin zuan. Bañan, neretzat,

itxusi portatu zan, bera Agirre'ren lagun uste-ko izanda. Eta gaizki egiña, beti gaizki egiña, emen lurrean eta leku guzietan. Guk egun artan arrapatu izan bagendu, etzan guk illa izango; bai ordea bear zan lekuan juzgatua.

Nik pentsatzen det zer gertatu zitzaion: aurren-aurreneko, nekatu; bigarrenko, nazkatu; eta, gizon bat nazkatzen danean, orduan egiten ditu orrelako astakeriak.

Guk ere, arek ikusten zuana bera ikusten genduan. Batzuek kalean bai «Gora Euzkadi» ugari eta «Ni naiz kapitan pillotu». Bañan gero, mendian, borroka asten zanean, oiek berak aurren-aurrena alde egin.

Jose Antonio Agirre jaunak, Goikoetxea orrekin zeukan konfiantza oso-oso. Eta guk ere bai. Orregatik, arek alde egitea, guretzat tiro-rik aundiena izan zan.

Eta Agirre jaunarentzat, ez dago zer esanik. Olako disgustorekin il zala, nik ez det dudarik jartzen.

Agirre jaunak biotzean miña Goikoetxea'k eta bere antzekoak olakorik egitearekin. Bañan miñik aundiena guregandik izaten zuan; bere mutillak galtzearekin alegia.

Agirre jauna etzan nolanaietan gizon, aundienetakoa baizik. Orain bi edo iru orrelakoak baleude, mundu oni zuzentasun ederra emango lioteke.

Goikoetxea'k bere plano eta guzi alde egin zuan. Alaz guziaz ere, itxaropen aundiak genituan danok *cinturón de hierro* orrekin.

Bañan etsaiak bereala apurtu eta txikitu zuten beren abiazio eta artilleriarekin. Gero, aize bat bezela pasa ziran.

Gureak etzuten arratsalde oso bat egin, ari kontu egiten.

Guk orduan Artxanda'ra joan bear, bigarren *cinturón de hierro* jartzera.

Iru batalloi auk eraman ginduzten: *Itxarkundia*, *Gordexola* eta *Acción Vasca*. Au zenbatgarrena zan, ez naiz une ontan oroitzen, iru edo lau baziran-eta izen berekoak (2).

Artxanda mendi au Bilbao gañean dago. Egalean Begoña'ko eliza dauka, eta beko oñean Etxebarri, Bilbao, Deusto eta abar. Bermeo aldera, Derio, Mungia, Larrauri eta abar. Eta mendi azpian trenbidea, Mungia'raño dijoan trenarena alegia.

Gure batalloi *Itxarkundia* eta bestea *Gordexola*, Begoña'ko eliz ondora eraman ginduzten. Oso eliz polita da.

Etxeberria, ni eta beste asko eta askok, lenngo, eliz artan sartu eta Ama Birjiñari geren errezoak egin genizkion. Gero, Artxanda'ko mendi aurreko gañetan jarri giñan, azken juizioa balitz bezela.

Gu geren lekuetan jartzerako, Derio'n barrera bazetozen, Artxanda utsik zegoala ustantan. Bañan gu ordurako an geunden, egunsentian jarriak, geren azken arnasak emateko prest.

Neri etzitzaidan leku egokia tokatu: Artxanda'ko Derio aldeko mendi-egala. Goiko gañak

artu ezkeru, andik irteten oso gaizki ibilli bear-ko genduan leku artan, eta alaxe gertatu zitzai-gun irugarren egunean.

Irugarren egun ori, bai neretzat eta bai nere lagunentzat, samingarriena izan zan. Lagunik onena galdu nuan nik, eta beste lagun geiago ere bai.

Len esan bezela, gu Derio aldetik. Etxeberria eta besteak, mendiaren goi aldetik. Eta bereala asi giñan izugarritzko borroka-aldia egiten.

Aurretik beren tankeak zituzten gure etsaiak. Guk, ordea, oso esku-bonba ederrak genituan, eta, inguratu ziranean, bi edo iru bereala zauritu eta matxuratu genituan. Orduan, beste guziak atzeratu egin ziran. Artu zuten naiko jipoi lenbiziko ekiñaldian.

Mendi au, bere lur-zulo eta trintxerakin, oso ondo etzegoan. Bañan guk, gogor egiteko moduan jarri genduan.

Egun ura onela bukatu zan. Gañera, laño xamar zan, eta etzan abioi askorik ibilli. Aundi oietakorik ez beintzat. Txikiak bakarrik.

Etorri da urrengo eguna. Egunsentian, izketaldi bat egin genduan alkarrekin Etxeberria eta biok.

Gure abioiak Frantzia'ko Tolosa'n zeudela esan zidan arek, eta Santander aldera egun berean allegatuko zirala.

Poz orrekin, bakoitza bere lekuan jarri giñan zintzo-zintzo. Esan bezala, Etxeberria ni baño goragoko mendi-egalean zegoan bere lagunekin.

Egun ura ere, goizetik laño xamarra izan zan. Bañan eguerdi aldera ia dana argitu zuan; eta bereala, gure abioien ordeztu, etsaienak asi ziran jo eta ke bonbak bota eta bota.

Artxanda'ko *hotel* sonatua laister apurtu zuten abioi oiek eta *ocho con ocho* kañoi alemanak. Gu, berriz, antxe, etsaiaren tankeekin borrokan.

Piñudi tartean bazetorren tanke bat, arrapatzen zituan piñu zugaitzak boteaz. Bañan nere lagun trebe batek, aren atzeko aldera lurrean arrastaka joanda, bi bonbarekin zilipurdika eta amilka bota zuan.

Orduan, aren atzetik zetozenak, ikaratu eta alde egin zuten. Ala, guk lasaitasun bat izan genduan.

Gure eskubitik eta gorago eta aurrerago zegoan San Roke ermita txikia besterik etzuten egun artan artu.

Bi abioi ere bota genituan. Bañan guruerik etzan azaldu. Nik uste dedanez, Frantzi'ko Tolosa'tik abitu eta Lurdes'ko Ama Birjiñari bisita egiten geldituko ziran. Guregana etziran beintzat iritxi. Onek asko oztu ginduan. Agindu eta eman ez. Ortarako, ez agindu!

Gero esan zigutenez, Frantzi'ko gobernuak osterara Barcelona'ra bialdu zituan. Larogei izan bear zuten, berri eta zar. Bañan guregana etzan ez zarririk eta ez berririk etorri.

Etorri da irugarren eguna. Ni, egunsentian, atzeko aldeko baserrira joan nintzan, zaku bate-

kin, gerezi biltzera, danontzat ekartzeko asmoz noski.

Bañan etorri zaie nere lagunai Etxeberria eta bereala nere galde. Orduan, nun eta zer ari nintzan esan diote, eta aren amorrua!

Ni, arbola gañean, gereziak kolkora bildu eta bildu ari nintzan, eta or ikusten det Etxeberria neregana datorrela. Jarri zait azpian eta onela dit:

— I, Iñaki: i ez eta beste oiek aundiak dituk, e?

Nik onela diot:

— Motell, gaur azkeneko eguna izango diagu, eta batzuen batzuk ilko dituk. Onenean neroni, eta nik naiago diat gerezi batzuk janda il.

Zugaitzetik jetxi naiz, gerezi batzuk eskeñi dizkiot eta kia! Orduan esan zidan:

— Bai, Iñaki; arrazoi dek. Bañan ia erotu edo etzekiat zer egin naizen. Eranegun goizean ain pozik negoken, eta gaur ara nola nagoan.

— Motell, ik zer gaitz daukaken jakiten etzegok zalla. Nik ere bazeukat, bañan ik añakoa ez. Esan nian nik aspaldi, zazpi bertso aiek periodiko *Eguna*'n jarri nituanean, zer etorriko zitzaigun: eskeintza eta laguntza asko mingañean, eta azkenerako samintasuna biotz barrenean. Bañan, Joxe, etzak ere burua orrenbeste atsekabetu. Gaur oso eguraldi ederra zettorrek. Etsaiak beren abioi guziak emen ibilliko dizkitek, eta al deguna egin zagun eta ezin deguna utzi, oraindaño egin degun bezela. Lasaitu adi,

bada, eta gerezi batzuk jan itzik, aoa preskatzeko onak dituk eta.

Onela, batzuk jan zizkidan; bai onak zeudela esan ere. Bañan ikusten nuan, arrimatzeko ere, burutik etzegoala ongi. Ala, beintzat, biok baikoitza norbere lagunetara joan giñan.

Nere lagunak poz-pozik jan zituzten gerezi aiek; baita esker ugariak eman ere alajañetan.

Andik laister, Etxeberria'ri esan bezela, asi dira abioiak eten gabe bonbak tira eta tira. Baita beren artilleri guzia ere, eta *ocho con ocho* txarrena, fusillarekin bezin azkar tiratzen baitzuten.

Gure artilleria ez dakit nun zan aurka egiteko. Ordurako Santander aldera alde egiña zala uste det, kañonazo bat bakarrik ez baitzuan tira goiz guzian (3).

Gu danok ortzetan eta ezpañetan ziri bana artuta, muñak eta belarriak ango danbarreko-otsarekin ez lertzearren. Ala ere baziran batzuk belarritik odola bota zutenak.

Alako infernurik izan liteke, bañan zalla izango da berriro ikustea. Ura zan Artxanda'ko mendiaren dardarra! Ikusi gabe ez da sinistekoa ere. Geiago ez dedilla bein ere gertatu.

Gu geunden mendi-egaletik etzuten askorik aurreratu, aurreko egunetan baño ia gutxiago baizik.

Bañan goiko kamio aldetik Bizkai guziko aurrerakadarik aundiena egin zuten, ezeren zalantzarik gabe. *Gordexola* eta *Acción Vasca* ba-

talloiak arrapatu zuten gogorrena, eta urrena gure beste konpañiak.

Lau ordu ingurura, or etorri zait nere lagun Etxeberria, onela esanaz:

— Iñaki, an goiko kamio ondoko lur-zulo artara joan bear diagu biok. Batzuek edo geienak alde egin ditek, bañan ala ere bazeudek gureak, eta goazemak.

Eta nik esan nion:

— Motell, iltzeko gogorik nik etzedukat oraindik, eta utzi nazak pakean. Nik naiago nik gu danok emendik alde egiñak bageunde. Badakik zer aterabide daukagun emendik, or goi oiek artzen dituztenean.

Biok onela ari giñala, or ziplanean jo du gizagajoa bala batek masallean. Etzuan zauritu askorik, bañan bala *explosiva* baitzan, erdi nastuta utzi zuan.

Orduan partxe bat jarri nion, kamilleroai deitu eta beroiekin bialdu.

Bañan, andik bost edo sei minutura, ostera or azaldu zait aurreko aldean, onela esanaz:

— Iñaki, orain arte guzian nere esanak zintzo egin dizkidak. Gaur ez al didak egingo?

Ori entzunik, neroni ere or sutu naiz:

— Motell, goizean esan diat esatekoa. Ez dek ni kobardea naizelako, au zikin dijoala ikusi detalako baizik. Bañan, ik ori opa badek, goazemak bada bereala.

Orduan deadar egin zidan, onela esanik:

— *Bien*, Iñaki! Gora Euzkadi askatuta eta goazen!

Nere lagunai esan nien, ordu erdi bat baño geiagoan azaltzen ez banintzan, al zuanak al zuana egiteko.

Ala, biok, azaria ibiltzen dan gisan, joan gera arek nai zuan lekura. Artean ere iru guretar zeuden: bi *Gordexola*'koak, eta bat *Acción Vasca*'koa. Irurak an ari ziran esku-bonbak tira eta tira.

Sartu gera gu trintxera artan eta orduan eta gogorrago.

Bere kaxerna egoki batekin an zegoan ruso ametralladora aundi bat, enkaskillatua ordea. Bereala jarri det martxan, asi naiz berarekin eta aurrean jartzen zan guzia botatzen nuan.

Alako batez, aurreko aldetik iñor ez eta ez dakit nola, bañan kaxernatik atera eta atzeko aldera begiratu det; eta or ikusten ditut etsai batzuk guregana datozela, beren ikurriña aurretik dutela. Orduan lagunai esan nien:

— Goazen, motellak, emendik, atzeko aldetik zetozek eta!

Eldu nion nere lagun Etxeberria'ri, eta arrastaka trintxera-ertzera ekarri nuan, iges egiteko. Bañan kobarde esanaz, ostera barrena alde egin zidan.

Ni, berriz, lenengo korrika eta gero zinbuluka eta amilka, Mungia'ko trenaren tunelera jetxi nintzan, al nuan bezela.

Asierako korrika artan, une batez, trintxera aldera begiratu nuan; eta bai ikusi ere, nere begiekin, Etxeberria'ri nola sartzen zioten sabel-saietsetik baioneta (4).

Ni negartsua ez izan arren, denbora-puska batean seaskan dagoan aurtxo txiki batek bezela egin nuan negar, bañan guzia alperrik nere bu-ruari onela esanaz:

— Nere lagunik onena betiko galdu diat!
Nere lagunik onena betiko galdu diat!

Bañan ostera nere beste lagunetara korrika. Gizagajoak an zeuden, burni-bide artatik beren-gana ni noiz azalduko nintzan zaleturik.

Allegatu orduko, or asi zitzaizkidan danak:

— Iñaki, bizi al aiz? Bizi al aiz?

Ikusi baitzuten zinbuluka eta tiro tartean burni-bidera nola jetxi nintzan. Danak, zauritu-rik edo illik nintzala uste zuten, bañan ez nuan arramaska txiki bat ere.

Bitan batek izaten omen du suertea, eta or-duan neri tokatu, bañan oso naigabetua benetan. Onela esan nien:

— Motellak, artzai bat galdu diagu.

Oso gaizki ibilli giñan bidean andik atera-tzen, oso leku txarrean geunden eta. Bañan, biderik txarrena iñor il eta eritu gabe igaro gen-duanean, or gelditu gera gereiztegi baten azpian itxogin-aldi bat egitearren; eta beste aldera, be-rriz, atzeko aldean zeuden asturianoai bagoaze-la dei egitearren.

Bezperan, Orendain'go Labaka, gerra asi ba-ño len Usurbil'ko baserri batean morroi zegoa-na, oso mutil apala eta bikaña, asturiano oiek, deskuidatu egin zirala, bañan gizagajoa atzeko aldetik ederki zulatu zuten. Neronek sartu niz-

kion ostera sabelera, tiroak aterata zeuzkan es-teak.

Nik ez nuan uste geiago bizirik ikusterik mutil ura. Bañan oraindik ere bizi da baserri batean, bere errian, bere emazte eta seme-alabakin. Sarritan alkartu izan oi gera Tolosa'ko ganadu-plazan. Oso sanoa da.

Lagunai ni etorri bitartean an lasai egoteko esanik, joan naiz asturiano oietara, badaezpada ere pañuelo txuri bat eskuan detala.

Bi edo iru itz egin nituan ango buru zegoanarekin, eta ostera nere lagunetara korrika. Bidean ninjoala, or ikusi nuan bederatzi abioi aundik lau edo bost bonba nola bota zituzten, eta nere artean esan ere bai:

— Nere lagunak etzizkiaten urruti.

Ez nintzan oker ibilli. Oraintxe berengana ia allegaturik nintzala, or agertu zait Azkoiti'ko Sodupe, oso mutil jatorra, esanaz:

— Alkain, Alkain! Erdi-erdian sartu zigutek. Ni aidean bota nitxiok, bañan ez diat ezer. Beste iru lagunak txiki-txiki eginda utzi dizkik.

Bereala joan naiz. Meta belar antzeko zulo bat zan zulo ura. Alako zulo egokia ikusita, an jarri ziran lau lagun aiek, eta erdi-erdian bonba sartu alajañetan.

Naiz gerritik erdi moztua izan, Kasimiro Arrillaga, usurbildarra, bezperako Labaka'ren kamillero laguna, gizagajoa artean bizirik zegoan.

Lepotik eldu nion eta ederki esan zuan ai-

tortzako errezoa. Aren azken itzak auek izan ziran:

— Alkain, nere aitari esan, aruntz joaten bazera...

Itz oiek esanda, azken arnasa eman zuan; eta irurak an gelditu ziran obiratu gabe, gizagajoak.

Gu, berriz, banan-banaka eta al genduan bezela, ongi irten giñan. Illik eta zauriturik gabe esan nai det.

Danak Deusto aldera abitu ziran, gero arte esanda.

Ni, berriz, nere amorruan, Artxanda gañeko kamioan aurrera. Ia ez nekian zer egiten nuan ere. Bazirudian nere lagun Etxeberria berpiztutzeroa joan nai nuala, edo bera nun edo andik agertuko zitzaidala. Beintzat, alderdi artara egiten nuan oinkada guzia.

Bañan Franco'ren aldeko bi tankerekin topo egin det, eta tiro bat ere tira ez neri.

Oso arrituta gelditu nintzan une eta momentu artan. Eta iñork ere etzidan aurrera joaten galerazi.

Aurrera noala, alako batez or entzuten det deadar eta orru-otsa «Alkain, Alkain!», ni nengoan piñudiko ezkerreko belazean.

Bereala or nijoa, beti bezela lurrean arrastaka, arratoia banintz bezelaxe, eta an ikusten det belaze artan mutil bat arrastaka datorrela, deadar egiñaz eta an zegoan belar aundiari elduaz. Arek beti, gutxi bazan ere, aurrera egiten zuan.

Orduan bai jarri nintzala poztuta, nere lagun Etxeberria zalako ustean. Egundo baño azkarrago allegatu nintzan berarengana, eta zein izango eta Errenteri'ko Zaku izengoitiz esaten geniona, gudari bikaña benetan.

Gizagajoak, belaunaren erdi-erdian sartua zuan balazoa; eta, jakiña, zutik ezin eta lurrean arrastaka zetorren, eskuko atzaparrakin belarrari elduaz. Onela dit:

— Motell, motell, ia ito nauk eta lagundu nazak. Oraindik ez diat etsaiarengana makurtzea nai.

— Bai, motell. Egiñalak egingo dizkiat. Eldu zaidak neri anka ezkerreko ontatik, eta, nik «jo, eup!» esatean, aurrera biok batera, eta kolpeka-kolpeka eta arrastaka.

Berriz ere, tanke aien ingurura; eta or azaldu zaigu Zaku onen lagun bat.

Izena aztuta daukat, bañan Naparroa'ko Arbizu errikoa zan. Orain ez dakit bizi dan. Bizirik bada, artu ditzala nere zorionik anaikorrak.

Au etorri zitzaigunean, Zaku ori nere bizkar gañera jasotzen lagundu zidan, eta an pasa giñan irurok bi tanke aien ondotik Deusto aldera.

Berriro ere oso arrituta gelditu nintzan, tankeko aiek nola etziguten tiro bat ere guri tira. Bai, oso arrituta gelditu giñan, berriz esanda ere.

Bañan nola edo ala atera genduan Zaku ori andikan.

Ni, artean ere, beste apur batean an egon nintzan, ea nere lagun Etxeberria agertzen ote zan. Bañan alperrik.

Eta, negar-malkoa boteaz eta burua makur-makur egiñaz, Bilbao'ko eskolapioetara joan nintzan, nere lagunetara, aruntz bilduak baitziran, lo lasai egitera (5).

* * *

(Artxanda'ko atal onek txeetasun bat falta du. Txeetasun ori, Iñaki Alkain'ek itzez esan zigun eta paperean jartzeko asmotan giñan.

Artxanda'ko azken egunean-edo, goizean, Jose Antonio Agirre ara igo omen zan, *Itxarkundia*'koak zeuden tokira ain zuzen.

Onela omen zion:

— Danak utzi naute! Danak utzi naute!

Eta trintxeretan gelditu nai omen zuan. Bañan *Itxarkundia*'koak ostera beera bialdu zuten, lau bat mutillen tartean jarrita.

— Al zana egingo zutela berak, eta aren bearrik etzutela an.

Billaka jardun bagera ere, ez degu olakorik iñungo liburutan arkitu. Agirre'k ere, orretzaz ez du bere liburuan ezertxo esaten. Galdezka ere saiatu gera, eta baietz diotenak badira.

Alkain'ek esaten zuanez, Agirre'ren bixita orrek etzion Etxeberria'ri onik egin. Artatik jarri omen zan burutik nastu antzean.)

(1) Goikoetxea ori, Otsaillaren 27'an pasa omen zan. Ikus: J. M. Martínez Bande: *El ejército de Euzkadi, Revista Historia y Vida*, 38 zenbakian, 29 orri-aldean.

(2) Jose Antonio Agirre'k dionez, Artxanda'ko batalloiak aukeratu izan ziran: *Itxasalde, Kirikiño* eta *Itxarkundia*. Ikus: J. A. Aguirre: *De Gernica a Nueva York, pasando por Berlín*, Editorial Vasca Ekin, Buenos Aires, 1944, 55 orri-aldean.

(3) Garagarrillaren 13'an, biltzarra egin zuan Euzkadi'ko gobernuak. Agirre'k, an bildutako guziaz iritzia eskatu zien. Bakoitzak zer esan zuan, G. L. Steer'ek adierazten du, bere *El árbol de Guernica* liburuan. Artilleriari buruz onela dio:

«¿Cómo está la Artillería? —preguntaron a Guerrica-Echeverría—. El jefe de la Artillería respondió nerviosamente, retorciéndose un poco en su silla: cincuenta de los ochenta cañones de 75 mm. no tenían munición y el resto estaba aprovisionado con lo que se producía diariamente en las fábricas. Los de 155 mm. estaban algo mejor, pero tenían que buscar nuevas posiciones. Aconsejaba la retirada.»

(4) Etxeberria'ren arreba Benitak onela esan digu:

— Bera etzan guri esatera etorri; bañan emen beintzat onela zabaldu zan: Andoain'go Azpillaga baserriko mutil batek —gerran Franco'ren aldetik soldadu ibillitakoa bera—, arek ikusi zuala gure anaia Artxanda'n, baionetaz illa.

(5) Artxanda'ko burrukaz beste kontatera bat ere badegu. *Itxarkundia*'ko gudari izandako *Uxola*'k (Tolosa'ko Estanislao Urruzola) idatzia da, eta Donostia'ko *La Voz de España* egunkarian argitaratua. Onela dio:

«...*Itxarkundia*'koak Arratia guda-oiñetik Artxanda'ra eramán ginduztenean, artean emakume asko, esaten dan bezela, «piko eta pala» bikote ori astinduaz.

Mendi osoa igaro genuan Derio alderuntz, naiko itxu-mustuan, aurrerakada aundia egin zutelako frankotarrak, eta ez genekialako, naspill artan, noraiño iritxi ziran ere. Onegatixek gure zenbait lagun artu zizkiguten Derio'n, ta geok ere, ustegabeen, beren tankeen au-

rrean sartu giñan eta larritasun latzetan ibilli. Itzuli giñan atzeruntz, al genduan bezela, eta San Roke baseliazaren mendi-besoaren goikalde ta albo jarri giñan etsaiei erasotzeko asmoaz. Eta onela egin ere, mendiari su eman ziguten artean, eta illak eta zaurituak genitularik, bai guk eta gure alboetan zeuden beste euskal gudari batalloiek utzi bear izan genuan. Une larri artan, ke artean, uste gabean, amar metro goragoz azaldu zitzaizkiguten asaldariak, beren deadar ezagunak oiukaturik, bandera eskuetan zutela.

Jetxiera makatza egin genuan, erreka-zuloan zegoan tuneleraño. Au berealaxe igaro, eta berriro aldatz gora Artxanda'ko Kasinoa'ren inguruan giñan.

*Itxarkundia'*ko gure lagun ziran sailla batzuek, ostera, len egondako atzeragoko muñoan egindako guderretenetan jarri ziran. Gu, elkartzeko edo enlaze-lana genduanok, Aixerrota'ra joan giñan, bertan telefon-zentralilla ipintzeko, aurrean genituan mutillekin lotuera bat izateko, aginduak emateko garaiean.

Gau osoan jardun giñan posizioetara ariak eramaten, lurrari erantsita.

Aixerrota'n, esan bezela, ipiñi genduan zentralilla... Eta... lanerako gurdi eta tresnen artean gelditu zan ipiñita gure zentralilla.

Gau guzia jardun oietan ibilli ondoren, goiz-sentia zabaltzen asi zanean, zerbait janez atsedenaldi bat artzeko prestatzen asi gintzaizuen. Ez aldi luzerako. Gabean ia eten gabe trumoi luze bat balitza entzun izan genuen kañoien ots-parrastada, ugaritu egin zan egunaren zabaltzeaz. Gure gaiñetik obusen txistua entzuten genuan. Baiñan ez genuan entzun gure etxolatik barrena Aixerrota barruraño sartu zana, lertu zan arte. Muñotik-muñora, bertatik bertara erasotzeko, ipiñi zituzten mendi-kañoiek eta *artillería de montaña* aiek jaurtitzen zituzten dunbatekoak, irteerako egin soiñua baiñan azkarrago etortzen zan, ta onegatik lenago lertzen ziran, ateerako otsa entzun baiño...»

BILBAO

Andik iru edo lau bat ordura, Arenal'eko zubi-ertzean jarri giñan, ostera etsaiari aurka egiteko asmoz. Bañan ez genduan ortan lanik izan.

Asturianoak zubi aundi ura goizeko laurak aldean bota zuten anka z gora putzura.

Ni, ondoko etxe batean, ez dakit tabakalera zan, bañan sekulako tabako-pillak zeuden beren kajetan, lo seko nengoan. Izan ere, alako logalea neukan atzeratua.

Dinamita lertu zanean, ni, nengoan lekutik ez dakit zenbat bidean bota ninduan, nere oi eta guzi, egin zuan danbarrekoarekin. Inguru artako etxe-kristalak ederki apurtu zituan beintzat.

Arenal'eko zubi-ertzean ori bakarrik ikusi genduan.

Andik laister egunsentia asi zan, eta egun guziko jatekoak bereala eman zizkiguten.

Au izan zan gure azken eguna. Orduan zero bukatu ziran gerra irabazteko itxaropenak, eta oso zori txarrez gañer?

Iñork guri jaramon eta kasorik egin gabe, or jakin degu, besteren bidez, Pagasarri mendia artua zutela eta Basurto'ko kamioa atzeko alde-tik itxita zegoala. Eta, Santander aldera joate-rik etzegoala ikusirik, laister or goaz danok ba-naka-banaka Basurto'ra.

Guzia egia zan. Bereala jo degu, bidea idi-kitzeko asmoz, atakea, bañan alperrik. An etze-goan iñolaz ere pasatzerik, ordurako iru edo lau tankek kamio eta tren-bide danak oso ongi ar-turik baitzeuzkaten. Bi edo iru mutil il ziran, eta beste zortzi edo bederatzi zauritu ere bai. Eta ixil-ixilik ostera Basurto'ra.

Goizeko amarrak inguruan, gu orrela Ba-surto'ko kuartelen inguruan giñala, or azaldu zaizkigu etsaiaren enlaze batzuk, esanaz alegia obe gendukela berengana makurtu. Guk, berriz, artean ez giñala makurtuko eta abar.

Andik laister, ostera paper batekin etorri ziran, ongi letraz beteta gañera, danok ongi ar-tuak izango giñala esanaz, nun-da batenbatek es-ku mantxaturik etzuan.

Beintzat, guk alkarrekin sekulako ikamikak, eta azkenik burua makurtzea erabaki genduan, bañan Euzkadi'ko gobernua izaten zan lekuan makurtuko giñala.

Paper artan jartzen zana bi aldeetatik ontzat artuta, danok *Hotel Carlton*'era, geren burua makur-makur eginda. Sartu giñan, eta ni Pello Zestua'koarekin tokatu nintzan, Arangio'ko man-dazai jator arekin alegia.

Beintzat, jetxi gera biok zer ikusi beko bo-

degara, eta an bai guk bodega prisionero arrapatu genduala. Sekulako jatekoak eta edateko edaririk onenak zeuden alajañetan.

Pello orrek onela dit:

— Alkain, etsaiak ez dizkitek auek danak jan eta edan bear. Onenean, gaur azken eguna izango diagu, eta obe diagu askozaz ere naikoa jan eta edan eginda iltzea. Idiki zak onako txanpain au. Frantzi'ko onena dek. Nik kaja galleta bat idikiko diat. Auek ere frantzesak dituk.

Bereala ustu genduan botella; gero bestea, eta gero bestea, eta ez dakit zenbat. Urdai-azpikoak ere bazeuden ederrak, *serrano* alajañetan. Nik labana txorrotx-txorrotxa banuan, eta ura jatea, urdai-azpikoa galleta frantzesakin! Ontatik naikoa egin genduanean, *Hennesy* botella pattarra, eta ia bukatuta gelditu zan.

Arrapatu genduan melopearekin, Pello orrek bodegan bertan lo artu zuan; eta nik, eskalletan gora abiatu eta eskallera-buruan lo seko artu. Orrela aztu ziran aurreko egunetako tamaltasunak.

Alako batez, makillarekin zerbait joaz, etsaiaren bi soldaduk esnatu ninduten. Ni zutik, ez errez, bañan egoteko ainbat banintzan.

Bañan Pello, beko bodega-zulotik bi soldadu aiek atera bear izan zuten. Eta, biraoa esateko oso oitura txarra baitzuan, Jesus!, arek bota zituan errenkadak! Eskerrak bi soldadu aiek naparrak zirala eta Naparroa'n, zenbait tokitan eta garai batean beintzat, olakorik esateko oitura aundia zala. Bestela, biok bertan iltzen gaituzte.

Patiora atera eta armak utzi arazi dizkigute. Nik pistola ametralladora nuan, baita lau esku-bonba ere, tankeai tiratzeko. Bañan, tankeai tiratu bearrean, frantzes galleta eta edariai tira genien, ezpañak ederki igurtziaz. Ez ginduzten beintzat arrapatu egarriak eta goseak. Bañan geroztik bagenituan ederrak paseak.

Beste lagunen illaran jarri arazi gaituzte, eta *Hotel Carlton* ortatik kalerik-kale eskolapioetara eraman.

An, aurrenetik, gerok nagusi bagiña bezela jarri ginduzten. Etzan iñor kopeta beltzarekin, danok poz-pozik baizik. Bañan, laugarren egunerako, ederki aztu ziran gure pozak.

Lendabiziko egunetan, gerok jarri geren janaria eta abar. Baita batzuei irteera labur bat egiten utzi ere. Esan bezela, oso ondo. Eta nik beti, ondo dagoanari, nola bati ala besteari, ondo dagoala esaten dakit, nere buruak duan aibat jakinduriarekin alegia, geiago beste ezer gabe.

Bañan laugarrengo illuntze-ingurua allegatu da, eta danok kale erdira atera gaituzte. Patrikak miatu dizkigute, eta danok iru illaratan, isekaz, burlaka eta biraoka, Jesukristo Jerusalem'en ibilli zuten bezela.

Bazirudian, gerra zikin ura sortu genduanak gu giñala. Ai zeñen pozik egongo nintzan ni nere etxean, pake-pakean, nere aita eta senideakin!

Ni ez nintzan etxetik mugituko, gure etxera ate joka iñor etorri ez balitz. Amaika ate bazaran, jo eta barruan zeuden txori lumatxo bigun

askoak karioletan arrapatuak. Bañan gu ez ginduzten arrapatu.

Prisionero arrapatu baño len, or aurrean esan detan bezela, bagenduan paper bat onela esaten zuana: iñor eskurik mantxatu zuanik ez baldin bazan, beren aldetik oso ongi zainduak izango giñala. Laugarren egunetik asi giñan, aien zainketa zeñen ederra zan ikusten.

Bilbao'k orduan zuan kalerik sonatuena, *Gran Vía* zan, eta kale artan barrena *Teatro Arriaga*'ra ekarri eta sartu ginduzten. Bañan kale artan esan zizkigutenak, nik ez det uste iñun esan litezkenikan. Ango:

— ¡Hijo de puta! ¡Hijo de tal! ¡Hijo de no sé qué!

Eta, bitartean, guk ezeren errurik ez izan. Gu geren lekuetan paketsu geunden, erbi bat eta beste edozein egoten dan bezela, norbere kabietan. Iñor xaxaketa joan artean, erbia antxe egoten da pake-pakean. Bañan, etsaia joaten zaionean, arek ere irten egin bear bere kabitik.

Guri ere berdin-berdin gertatu zitzaigun. Etsaia ate joka etorri izan ez balitz, gu lasai-lasai geren etxe eta kabietan egongo giñan. Bañan etsaia gerra billa etorri baitzan, guk ere geren zainketa al genduan bezela egin bear izan genduan.

Gran Vía'n guri bota zizkiguten birao zatar aiek, bizirik naizen artean etzaizkit bein ere aztuko. Bañan orduko gora-bera guziak nik danak eta danai biotzez barkatzen dizkiet, seguru bainago, orduan birao aiek esaten jardundakoak,

gaur berak ederki asko damaturik daudela. Eta, ori jakiñik, neregatik dan-danak barkatuak dauzkate.

Sartu gaituzte bi milla inguru gudari *Teatro Arriaga* sonatuan. Danok manta bana bagenduan, an barruan lo egiteko naikoa.

Baita ere, sartzetakoan, bizkarrean zintzilik banituan botak, mendi-ibilketarako apropos egiñak. Bañan txapelgorri batek kendu egin zizkidan, eta espartin utsakin askoz ariñago gelditu nintzan.

Guri, butaka deritzaion exeri-alki ederra tokatu zitzaigun. Ura ikusirik, guretzat ain apain gordea zegoala alegia, or jarri gera aurrenetik poz-pozik, alkarri onela esanaz:

— Motellak, kalean iseka eta burla, birao zakar eta abar izan dizkiagu; bañan orain, beintzat, gutxienez zine onen bat ikusteko ongi gaxiok.

Orrelako zerbait izango ote zan ustetan geunden. Bai zera!

Gaua al genduan bezela igaro genduan; eta ez gero uste, naiz exeri-alki ederra eduki, bat ez dala nekatzen, ez. Gizonak eta edozeñiek askoz ere ongiago lo egingo du, naiz lur gañean izan, bere irudi guzia etzanik duala. Eta neri zer ardura dit, naiz exeri-alki ona eta apaña izan, nere gorputza nekaldian arkitzen bada?

Gu, iru egun madarikatu aietan, orrelaxe egon giñan, bada, nekaldian eta gurutzean ia-ia jarrita. Gañera, iru egun aiek, ezeren mokadu ez gozo eta ez zabur gabe igaro genituan.

Orduan, egia esan, nere lagun Etxeberria'k, gerezi-zugaitzetik jetxi nintzanean esandako gauza batez gogoratzen nintzan:

— Bilbao galtzen bada, ni betiko galdua izango nauk, Iñaki. Eta i ere berdintsu.

Zeñen arrazoi betea eman zidan nere lagun jator arek. Zenbat eta zenbat gelditzen geran mundu ontan, gerok nai degun ura iritxi eziñik; eta, irixten ez gerala ikusirik, zeñen nairgabe aundia izaten degun geren biotzetan!

Neri ere, *Teatro Arriaga* artan, berdintsu etortzen zitzaidan buruzbidea, nere lagun Etxeberria'rentzat gogoraturik eta onela esanaz:

— Arek ez dik geiago sufrituko zeru goitik. Eta ni emen orain, lenaz gañera berriro sufritzen, mundu txoro ontan.

Allegatu da irugarren eguna, eta artean ura bakarrik iturrian eta sabelean.

Nere lagun Berakoetxea eta ni atera gera biok leiora, badaezpada ere, kalean zer ikusten genduan; eta, alako batez, or datozte Atxuri'tik gure aldera kantatzen soldadu batzuk.

Nik, euskaldunak zirala ikusirik, deadar aundi batekin or eskatu diet ogi-koxkor bat gu geunden leiora botatzeko. Baita batek, bere motxillatik atera eta bota ere.

Bañan gutxienez izango zituan illabete-pare bat. Arria bezin gogorra zegoan. Ala ere, Berakoetxea eta nik gaur baño agin-ortzak obeak genituan orduan biok ere. Txandaka-txandaka ur edate saioak egiñez, ederki apurtu genduan ogi-

-koxkor ura. Nik uste detanez, orduan txuleta-
-ezurra ere txikituko genduan.

Motellak, goseak bere lanak badizkik. Pa-
kea eta gerra, biak ekartzen ditu. Bi aldetara
begiraturik, oso desberdiña da. Batetik tamal-
garria benetan, eta bestetik oso pozgarria, ba-
ñan zer jateko baldin bada. Orduan mundu one-
tan gauzarik aundiena da gosea; bañan askotan
guk izaten deguna da ezin asea.

Iritxi da irugarrengo illuntze-ingurua, eta
danok Atxuri'ko kale aldera deitu eta kale orren
aldapara iru illaratan jarrita eramán gaituzte.
An zeuden kamioiak italianoak ziran. Aietan
sartu arazi gaituzte, eta or goaz Urkiola'n ba-
rrena Bitori aldera.

IRUÑA

Bitori'ra allegatu eta emen bai alaitsu eta maitetsu agurtu ginduztela, emakumeak batez ere. Dato kale eta abarretan barrena jira-biraka erabilli ginduzten, eta, kuarteleraño bitartean, naiko ogi eta txorizo eta abar jan genduan kale-bideetan, emakumeak geren patriketan berak sartuta.

Ni, beintzat, arrituta gelditu nintzan, eta bertatik milla esker ugariak ematen dizkiet Gastiez'ko emakume guziaz. Zorionak!

Kuartel ontan apari ederra egiñik, andik laister Bitori'ko tren artze lekura eraman gaituzte. Emen bagoi aundi oietan sartu arazi ginduzten, eta ni Irurzun'en esnatu nintzan.

Irurzun zala ikusirik, nere lagun batzuei esan diet, eta Pelix Ormazabal Ernani'koak onela dit:

— I, Iñaki: emengo berri ez al dakik, Bizkai'ko mendietan bezela?

— Asko etzekiat, Pelix; bañan emen ere allegatu izan nauk. Aralar'ko mendi ortan billatuko diagu Galartxei artzaia, eta arek norabait zuzenbidean jarriko gatzik.

— Orduan goazemak bagoi zar ontatik. Emen etzegok orrela egoterik. Gutxienez milla zorri bazeudek nere gorputzean. Au azkenekoa dek, Iñaki.

Ala, guardiazibil bana zan bagoi bakoitzean zainketarako, eta euria barra-barra ari zuan. Alaz guziaz ere, guardiari baimena eskaturik, iturrira ur edate aitzakiz irten gera, alde egiteko asmoz.

Edan degu naiko ura, jarri gera eguraldiari begira, eta bai ibilketari ere. Orrela apur bat egonik, lenaz gañera or asten du sekulako zaparrada. Jo du trenak bere irteerako txistua, gu korrika ostera geren bagoiera, eta guardia seko lo zegoan.

Arengatik joan zitekean lasai asko Aralar'ko San Migel ermitaraño zalantzarik gabe. Bañan gelditu bear izan genduan, geren zorri eta guzi ixil-ixilik, gorputzari azka egiñaz.

Egunsentia zan, Euskalerraren erdi-erdian egiña dagoan Iruña sonatura gu allegatu giñanean, eta ziudadelan lengo kuartel zarretan jarri ginduzten, ijito bagiña antzera.

Lenago aurretik moroak egonak ziran, eta, bagoietan zorriz bete bagiñan, an etziran urritu, ez.

Jaten etzegoan aitzakirik: naikoa eta txukun. Bat bezela bestea esatea pozgarri det beti nik,

eta ogi eta jatekoarekin oso pozik egon giñan kuartel zar aietan.

Etorri da bigarren eguna, eta or esan digu te, arratsaldetik asita familiko bixitak izango genituala. Gure poza! Bai egia izaki ere. Uste detanez, arratsaldeko iruretatik lauretara izaten zan ordua. Egunero ordubete, beintzat.

Ordua iritxi zanean, gu an geunden katua arratoiaren zai egoten dan bezela; eta, ango sarrerako ate aundia zabaldurik, asi da jendea.

Alako batez, nere oso ezagun bat or sartu da, bere gisa izugarrizko erritaldia egiñaz. Onela esaten zuan:

— Atso *cochina* zerria! Neri orrek esan *Hable V. en cristiano!* Berak bai ote daki zer esan nai duan itz orrek?

Orrela entzunik, ez nuan ausardirik izan bereala kasorik egiteko; eta berak ere ez ginduan lenengotik ezagutu, oso arpegi bizartsuz arkitzen baigiñan.

Bañan nik «Kaixo, tokaio!» esan nionean, bereala onela dit:

— I Alkain; i Iñaki aiz!

— Bai, motell! Len ala ninduan, eta orain ere alaxe, eta gañera nere burua lengo lepotik detala.

— Iñaki, eta gure anaia nun dek?

— Motell, ondo-ezik uan atzo. Bañan emen dek eta bereala arkituko diagu.

Baita arkitu ere. Aien bien poza beren agurketan!

Nere lagun Berakoetxea'k letra batzuk idatzi zituan, familiak gure berri jakitearren, bizirik gñala alegia.

Ezagun orrek bere gerriko beltzaren tartean sartu zuan eskutitz ori badaezpada ere, eta Plazaola'ko trenera.

Allegatu da bere erri Andoain'era, etxean artu du bizikleta, eta or dioa Urnieta'ra.

Gure baserri-bidean, nere aita ur-bideak atxurrarekin garbitzen ari zan, eta berarekin topo egin du. Nere aita zanak, pauso bizian bere aldera zetorrela ikusirik, onela dio :

— Arraioa, Iñazio! Nik baño biguñagoak dauzkak oñak eta anak. Nik ere naiago nitek, orrela baneuzka.

Eta Iñazio orrek bereala dio:

— Zu, Pernando: nik oñak eta anak berez ez ditut pizkor oietakoak; bañan gaur zure seme Iñaki orrek mugitu arazi dizkit ederki asko alajañetan. Zuregana kartero bialdu nau Iruña'tik. Nere anaia-eta batean daude ziudadelako kuartel zarretan.

— Motell, egon adi ixilik, neri orrelako txorakeririk esan gabe. Ni jakiñik negok, beste bere lagun aundi batekin, Artxanda mendian biak il zirala eta.

— Bai, Pernando. Nik ere ala entzun nuan. Bañan gaur berak ezagutu eta berak sorbaldatik eldu dit aurrena kuartel oien ate-sarreran. Gerriko beltz onen tartean ementxe dakarkit bera eta bere beste bi erri ontako lagunen kar-

ta. Bañan goazen emendik etxe barrura, iñork ikusi gabe.

Nere aitak, eman zion pozarekin, eskuan zuan atxurra ondoko sagastira arrika tira omen zuan.

Gero, noski, gure karteroak, andik urrengo egun batzutara ostera Iruña'ra bere anaia agurtzera joan zanean, gure etxeko poza esanez jardun zitzaigun. Etzan arritzekoa izango, illa nintzala entzun eta gero, bizirik agertuta.

Mundu onetan amarretatik zortzitan onelaxe erabiltzen da gezurra, eta gezurrak sekulan ere gauza onik ez.

Gizon oni orain ere, ikusten detan guzietan, nere karteroa deitzen diot, eta gañera poz-pozik txapela erantzi. Onezkero berreun bat baxo-erdi eman dizkiot, eta emango dizkiot gañera bizirik geran artean, era ontako mesede anaikorrak diruarekin pagatzen ez diralako. Gora gure karteroa!

Urrengo egunean, ordu berean, an genituan geren familiak maitasunez besarkatzera. Egungoangarririk asko pasa baditut ere, uraxe bai detala biotzean maitasunez gelditua. Eskerrak nere aita eta senideai. Ordu estuetan ezagutzen du batek, egiazko laguntzalleak zein dituan.

Iruña'n ontaz aurrera, naiko ongi egon giñan.

An geundela, egun batez or joan zaigu jaun eskertsu bat, gizonak edozein tokitan bear duan bezela, bere agerpena eta bixita egitera.

Jaun ori falanjista zan, eta, beste asko bezela, gure Urnieta'ko errian ongi-ongi zaindu genduan gerra zatar ura asi zanean; eta guk egindako mesedearen ordainketak egitera etorri zitzaigun Iruña'ra, eta bai ere ongi asko ordaindu berak guri zor ziguna, txerrimoniak ordaintan izaten diran bezelaxe.

Auek danakin esan nai detana, auxe da: gizon bat eskertsua ez bada, arekin ez dago iñora joaterik, ezta ere gizatasun-onerako ezer egiterik.

Neretzat, gizona ez du ez jantzi eder eta ez koloreak egiten. Nai duanak nai duan bezela bere iritziak eta ideak izan ditzala; bañan izan dedilla beti biotz onekoa eta zabalekoa. Ez mingarrizkoa.

Onela, mundu onetan danok aurrera joango giñake. Bestela, oso zail ikusten det aurrera-pena.

Zuek obeto ikusten badezute, dakizuten aibat nik bezelaxe idatzi, eta ikusiko degu zeñek luzarora arrazoi duan.

BRUNETE

Iruña'tik San Pedro de Cardena'ra eramán gaituzte. Burgos'ko probintzian arkitzen da erri ori. Erri ontan, *batallón de trabajadores* alkar-ketak egiten ziran. Gu irugarrenak izan giñan, an formatuak.

Lau egunean uste det an egon giñala; eta nai-koa, ala Jainkoa! Iruña'n zorri asko bazegoan, emen etzan gutxiago. Jesus, Maria eta Jose! Aiek ziran egiazko trimotorrak!

Santiago bezperan, andik Madrid'ko frentera irten giñan, eta Santiago egunean Navalcarnero errira allegatu, geren kasko motzarekin.

Gure buruetan etzegoan bildurrik zorriak kozka egiteko. Etzuten buruan zorri-arraultzarik; guziak erropa tartean uzten zituzten.

Navalcarnero'n ia illunbistan artu ginduzten. Emen ere kamioi italianoak ziran. Artu eta Sevilla la Nueva aldera. Erri au Brunete baño lenago dago, eta mundu ontan diran tresnik txarrenak antxe artu genituan: pikatxoia eta pala.

Bizkaia'n ez genduan besterik asko ikusten; bañan Brunete inguran ere, gerra zeñen paltsoa dan, lenaz gañera ikasten jarraitu genduan. Gerak lagunik ez duala esan nai det; dan-danak alkarrekin etsai biurtzen dirala.

Arritzekoa zan ongi-etorri ura guri egitea; bañan, badaezpada ere, lengo gure lagun uste-koak ametrallatzen asi zitzaizkigun, eta ildako batzuk eta zauritu geiago egin zizkiguten. Orre-la asiera eman genduan *batallón de trabajadores*'etan. Ori ere ikusi egin bear.

Illunarekin batera, len esandako Brunete erri ortara eraman gaituzte. Emen, egun aietan, izugarrizko borroka-aldia bukatua zan. Nun-nai bazegoan ildakoa, eta ura usai eta kiratsa botatzen zuten! Ala, beintzat, gaua lur-zuloak egiten igaro degu, eta egunsentian frente ingurutik atzeratu giñan.

Sakon batera sartu gaituzte, eta, egonaldi bat egin eta gero, lata bana eman digute, bi sardin izaten dituan oietakoa, bañan, ozpiñetakoak. Baita ere txorizo-mutur bana eta bollo bana, zuria bai bañan bai gogorra ere. Auek danak egun guzirako; eta ez ardorik eta ez urik.

Au izango bagenduan, ia itoan geundela ekartzen zuten, eta orduan ongi neurtua. Eta an ura edatea ere pekatua. Neri, beintzat, nere ortz-agin ederrak laister ondatzen asi zitzaizkidan ango putzuetako urarekin.

Ozkia ematen duten urak badira batzuk. Bañan alako egarriarekin edozein gauza edaten da.

An etzegoan «Amatxo, au ez det nai» esaterik.

Olako lekutan ikasten da bizitzen. Askok eta askok egon bear luteke an, gaurko egunean ere. Ez litzake orrenbeste alkar ezin ikusirik izango. Alkarri lagun egiteko ez dago leku oberik. Pikatxoi eta palak arroena ere apaltzen dute, eta ortatik bada ugari gure egunotan. Gu, beintzat, arro baginān ere, ederki asko makurtu zitzaigun sorbalda eta bizkarra.

Osasuntsu geundenak iraun genduan. Bañan osasuntsu etzegoana, an gelditu zan betiko. Amaika odol-putzu ikusi genduan. Naiz ez-jakin eta naiz jakintsu, danak berdin iltzen ziran.

Janari oiek eguzki galdatan arturik, lo-aldi bat egiteko astirik gabe, osterā or eraman gaituzte ildako gorputzak obiratzerā.

Jesukristok gurutze gogorra izan bazuan ere, gure ordukoa ere berdintsua izango zan, bat iltzea xamurragoa izango dalako, nere ustez, bost edo sei gorputz lurperatzea bañō. An nunbait usairik etzeukana; bañan usai zeriona bazan, arek ematen zuan lana!

Lendabiziko eguna orrela igarorik, etorri zaiagu osterā illunabarra; eta, jakiñā, ura ere txarra. Bi-bitara jarri arazten ginduzten zulo egiten, eta, batek pikatxoiarekin lurra urratu eta arrotu bitartean, besteak lo-kuluxka bat egiten zuan, denbora bazuan. Azkenerako an komeriak: bi tresna oiekin ari giñala ere, lo-kuluxka ori egiten genduala uste det. Nik, beintzat, bai.

Nolabait igaro da gaua eta etorri da egun-zabalketa. Aurreko egunean bezela, len esandako janari berak eman dizkigute; eta zer gertatuko eta ostera gogortxoena berezi, eta, zertorren beroarekin, zulo egitera bialdu.

Nora eramango eta *la avanzadilla* deritzaionera. An bai ikusi genituala gorriak, beltzak, zurriak, urdiñak eta beste kolore guziak. Bañan guretzat danak berdiñak.

Gazte, auek danak ikusita nago, eta oraindik batzuk naspilketa orren aldekoak. Ez berak, ni bezela ibilli eta nik bezela sufritu izan balute.

Bigarren eguneko eguerdi-aldea, ura bai izan zala, gu ogei ta amar lagunentzat, gurutze santua! Eguzki galdatan lur-zulo oiek egiten ari giñala, or etorri dira bi tanke. Rusoak omen ziran. Eta komeri polita ikusi nuan, ango leku ura zaintzen zeuden soldadu aiekin. Beren ustez ain iaioak ziranak, gure antzekoak gertatu; eta, Bizkaia'n guk egiten genduan bezela, aiek ere atzera egin.

Tanke ruso aiek beren jira-bira egin zuten gure gañetik pasata. Gu beren aurkalariak ez giñala ikusirik, guri etziguten jaramonik egin. Bañan iges abiatu ziran guziaz, nik ez dakit zenbat bidean segitu zieten. Gu, ordea, geren lur-zuloetan pake-pakean utzi ginduzten, naiz gu beren aurka lanean ari.

Onela, tanke oiek beren lekutara alde egin zutenean, ostera or etorri zaizkigu gure zaindარიak, otsoak baño ere amorratuago, lan egin araz-

tera guri. Batzuk izan ziran bizkarreko ederrak artuak, bañan neri auxe etorri zitzaidan burura:

— Oraindaño, ausardi garbia jarri detan leku guzietan, garaile atera izan nauk. Eta orain, ilko banaute ere, ala jarri bear diat.

Danok gose-egarri, ia-ia itoan geunden, eta pakea jartzeko ara zer egin nuan. Zulotik irten eta an jarri naiz, zulotik ateratako lur gañean etzanda. Eskuetan lur-sokor oietako bat artu nuan, eta or asi naiz, ura baleuka bezela, mingañarekin milixka. Teniente bat etorri eta onela dit:

— *¿Qué haces ahí, tumbado de esa manera?*

Eta bereala erantzun nion:

— *Perdone, mi teniente; pero no hay nadie que aguante esto, aunque Vd. me mate.*

Orduan, ongi ulerturik, onela esan zidan:

— *Veo que tú te comportas bien. Pero quiero que te levantes para que te dé una orden.*

Ori entzunik, lur-gain artatik altxa nintzan, eta lagun bat artzeko eta an zegoan barrika kokor batekin ur billa joateko esan zidan.

Ala, beste bat eta ni ur billa joan giñan, gutxienean bi kilometro inguruan. Antxe bazegoan moro zar eta gazte, gure antzera beren egarria kentzeko ura edaten. Gu, geren barrika beterik eta geren jan-ontzietatik naikoa edanik, barrika ori bizkarrean txandaka aldaturik, noizbait geren lagunetara allegatu gera.

Danak zerbait edan zuten, bañan ez guk aña. Onek auxe esan nai du erderaz: *El que reparte y bien reparte, se queda con la mejor parte.*

Igaro ditugu bi egun oiek nolabait ere. Gu beintzat bizirik, bañan eriotza ber-bertan ikusirik.

Etorri da irugarren eguna, gau guzia pika-txoi eta palarekin lur-zulo egiten jardunda. Zugaitz-makal tarte batean, egunez egin genduan geren lo egitekoa, bañan oso gaizki: mantarekin tapatuta, naiz lur gañean egon, bero; eta, manta kenduta, euliak jan bear. Eta bueltaka ezker eta eskubi eta zear.

Era orretan, illabete bat igaro genduan, gutxi gora-bera.

Aurrenetik, etziguten uzten mats-mordo bat ere artzen. Lapurtu egin bear izaten genduan. Naiz ez eldua egon, arekin egiten genduan mats-ardo edo mostoa, poz-pozik edaten genduan. Edari oni eskerrak!

Aitari ara zer bi bertso bialdu nizkion etxera, neukan egarriarekin:

Aita, au degu bada
emandako zigor,
naikua janda ez gabiltz
gorputzetik gogor.
Sabeletik ustua,
eztarritik legor,
emen baño obeto
bizi liteke or,
bañan egon bearra
daukagu derrigor.

Emen gabiltza bada
jira ta biraka,
ibilli nai degu ta
ezin altxa anka.
Emango baluteke
emendik arrika,
orretara egingo
genduke korrika;
bazpa prepara zazu
sagardo-barrika.

Bi bertso auk allegatu ziran aitaren eskue-
tara; bañan gero beste bi bialdu nizkionak, ez.

Urrena, Majadahonda eta Las Rozas erri-in-
guruetan izan zan gure *batallón de trabajadores'*-
ko ibilketa.

Matsak eldu ziranean, leku guzietan denbo-
rarekin konfiantza artzen baita ete berez ona
dana ezagutzen baita, andik aurrera askoz ere
obeto ibilli giñan. Naiz matsik ez artzeko esan,
artu egiten genduan, eta orri eskerrak.

Kapitana, gerra artan bertan zauritua zan;
eta, egun batez, iru abioi gure aldera zetozen,
eta kapitanak, ori ikusirik, onela dio:

— *¡Cuerpo a tierra!*

Nik, gure aldekoak zirala ikusirik, onela
diot:

— *Mi capitán, son nuestros.*

Eta bereala erantzuna:

— *Oye, Ignacio: de ahí arriba no te fíes ni de una estrella. Por esa confianza, tengo la pierna fastidiada para toda la vida.*

Kapitan orrek gauza asko eta asko esan nai zituan. Bat beintzat auxe: erdi eroren bat zu baño goragotik baldin badabil, kankakoren bat bean dabillanak lenago artuko duala, goitik dabillanak baño. Geroztik, neronek ere askotan ikusi det ori. Ai zer arrazoi sakona eman zidan kapitan orrek! Estremeñoa zala uste det. Bañan berdin zait, Rusia'koa baldin bazan ere. Neri ongi erakutsi zidan beintzat, eta ondo erakutsia beti eta beti ongari izaten da gizonarentzat.

Brunete, Majadahonda eta Las Rozas inguruetan kunplitu genduan eman ziguten zigorra. Lau illabete t'erdi igaro genituan beste amaika lagunek eta nik. Bi nere erritarrak ziran, eta besteak gure erri-ingurukoak.

Eta, askatasuna emanik, Burgos'ko *Caja de Reclutas*'era bialdu ginduzten.

BURGOS

Leganés'ko errian, Burgos'era etortzeko tren artu genduan, eta *lista de embarque* deritzana Errenteri'ko batek zuan.

Burgos'era allegatu giñanean, Ernani'ko Felix Ormazabal eta ni, biok aurren esnatu giñan, estaziora allegatu ordurako. Beste guziak lotan zeuden, eta Felix orrek onela dit:

— Aizak, Iñaki: guk ere lo-papera egin bear diagu; eta, trena abiatzen danean, andik laister lagunai deika asiko gaituk, Burgos pasa degula esanaz. Orduan ikusiko dek zer parrak egingo ditugun.

Gure asmoa ala izanik, etzitzaigun guk nai bezela irten. *Lista de embarque* zuana esnatu zan, eta danok jeiki eta altxa egin bear izan genduan, *Caja de reclutas*'era joateko.

Gu bion urrun-gaitza, *nostalgia* erderaz, erri-raño eta etxeraño etortzea zan, naiz ordu baterako bakarrik izan.

Onela, beintzat, egin degu etxe ortan agerketa. Nere lagunik geienak bazuten zerbaiten ofizioa. Ni bakarrik nintzan baserri utsetik bizi nintzana, eta bildurra nuan, baserritarra nintzala esanda, ostera fusilla artuta frentera joan bear-ko ote nuan.

Auxe zan nik neukan kezka guzia, eta arazer egin nuan:

Etxe oietan, eta beste askotan, jendeari zuzenbideak emateko erakus-zale eta ordenantzak izaten dira.

An ere bazegoan atezai bat; eta ni, ausardi guziarekin, arengana joan nintzan, onela galde-tuaz:

Alegia, *batallón de trabajadores*'tik etorriak giñala; ni beintzat gerrarekin eta tiroakin asper-turik nengoala oso; ez neukala gogorik aien otsik entzuteko ere, eta ea orri alde egiteko ez al ze-goan ezer egiterik.

Orduan, berak galdera auek egin zizkidan: ea txofer, mekaniko, idazten, arotzerian, karro-zero eta abar ba ote nekian.

Nik, euskeraz idazten zerbait banekiala, bañan erderaz ez; eta beste oietan ere ez.

Orrela ari giñala, alako batez or galdetu dit ea iltze sartzen ez al nekian batere.

Orduan bai pozik erantzun niola, onela esanaz: erdi pelotari nintzala, eta iltzea sartzen jo-katuko niola, iñor España'n bazan.

Ori entzunik, onela dit berak:

— *Entonces di, al hacer la ficha, que eres carrocerero profesional, y te destinarán al automovilismo.*

Ura nere poza! Nere erriko bi lagunai esan diet, eta irurok karrozero esatekotan gelditu gihan.

Ala, beintzat, aiek biak ni baño lenago deitu zituzten ofizinara; eta ni, aiek tallatu eta abar egin eta gero.

Orrela, aiek eskalleretan bera eta ni beste birekin gora, ofizina ortara. Alkarrekin topo eginik, zer modutan antolatu ziran galdetu nien, eta or erantzun zidaten:

— Motell, gu ez gaituk atrebitu.

— Etzeratela atrebitu? Lenago ere kobardeak ziñaten, eta orain ere lengo lepotik burua. Pentsatzen nian, bai, zer egingo zenduten. On-do zegok.

Sartu naiz ofizinara, eta an zeuden mediku, praktikante, bi ofizinsta eta teniente koronel bat, bere bibote aundiarekin.

Aurrena, medikuak tallatu egin ninduan: 1,75 eman nuan. Gero, mediku orri, anka bat motzagoa nuala esan nion.

Pix-oialetan seaskatik salatu omen nintzan. Ala esaten zidan nere aita zanak. Eta belauna estrokatu eta zearo gaiztotu.

Orduan, San Inazio'ko klinikara operatzera, eta egun berean ostera etxera. Bañan ez omen nuan batere amatxoren bularrrik edaten.

Andik amabost egunera, osterera operatu ninduan medikuarengana, eta onek onela esaten omen zien:

— Aur onekin ez daukazu ezer egiterik, be-launeko ezur bat usteltzen ari zaio eta.

Ala, aita ta ama, negar samíñez, osterera tren artzera estaziora. Tren ori *mixto* deitzen zitzaiona omen zan; eta tren ortan, etxe aldera gatzozela, ama zanak artean ez etsitzen.

Bularra emateko asmoz or atera eta eskeintzen dit. Ni orduan txuka-txuka edaten asi eta gaur arte. Ez nintzan bitxo makala izango arraiotan.

Azi nintzanean, neke izaten nuan. Bañan anka ontatik ez det sekulan ezeren okerrik eta miñik nabaitu, eta besteak baño indar geiago du.

Donosti'ko mediku ura ederki zebillen nerekin. Dan-dana beste aldera irten zitzaion gizagajoari.

Bañan, Burgos'ko mediku jaun arek esan zidanez, zentimetro bat motzago gelditua det. Berak ala zuala esan zidan, eta gero:

— *Total, un centímetro no es nada. Util.*

Nere malezi guziak ibilli ondoren, danak alperrik izan ziran eta teniente koronelaren mai-burura inguratu bear izan nuan, fitxajea egi-tera.

Galdetu zidan:

— *¿Qué oficio tiene Vd.?*

— *Carrocero.*

— *¿Desde cuándo?*

— *Desde los quince años.*

— *Pues al automovilismo.*

Nere poza orduan! Bañan goitik beera jetxi naiz, eta ordenantzak bereala galde, ea zer eta nola antolatu nintzan.

Nerea zan bezela esan nion, eta nere bi lagunak paltsikeria egin zidatela.

Orduan berak onela esan zidan:

— *Pues, chico, te va a dar pena; pero tus amigos han sido destinados a la artillería pesada de San Sebastián, y se han ido corriendo a coger el tren.*

— *¡Qué le vamos a hacer! Me da pena, pero yo he cumplido mi palabra.*

Ala, beintzat, gu iru lagun *Garaje Chevrolet*'era eguerdiko amabietarako, eta emendik *Arlanzón* errira.

Erri au, Burgos'tik emezortzi kilometrora arkitzen da. Emen, automobilismoak bear dituan era guzietako jendeak zeuden; eta emendik, bear zan lekura irteten ziran.

Allegatu eta bereala, aurrena bazkaria eman ziguten.

Bañan bazkaldu eta laister, ostera, len aspertuak ez bagiña bezela, pikatxoia eta pala, alajañetan. Ura gure amorrua!

Kuarteleko goiko aldean erriko eskolak zeuden, eta arako kamioa egiten ari ziran danak. Gu ere, jakiña, bereala aiekin batera.

Iru giñan egun artan alkarrekin joan giñanak: Ernani'ko Felix Ormazabal, Errenteri'ko

bat, une ontan ez naiz beraren izen eta abizenaz gogoratzen, eta ni. Felix orrek esan zituanak!

— Ostera guri pikatxoia eta pala! Naiago nian Donosti'ra bakarrik alde egin banu. Andik Frantzi'ra iges egingo nian, eta ni ez nitxioken geiago iñork ikusiko.

Nik esaten nion:

— Motell, Felix! Auek baño amaika egun txarrago igaro dizkiagu; eta orain, askatasuna artu ondoren, pikatxoiari ere obeto artuko zioagu neurria. Poliki jarrai dezagun zerbait egiten. Biderik onena nik orrela ikusten diat. Frantzia'n ere zakurrak ankutsik ibiltzen dirala bazekiat, eta, onenean, an emen baño okerrago artzea gerta litekek. Oraingo, beintzat, emengoa ikusia zegok, eta jo zagan lanean.

Felix orrek, berez biotz zabalekoa izanik, ongi artu zidan dana.

Ala, jo eta ke asi gera, eta an buru egiten zuana, injenieroetakoa zan; militarra. Gugana inguratu eta neri, arri jotzeko mallua artu eta arri jotzen asteko esan zidan.

Jakiña, asi egin bear. Bañan neronek nere buruari neurria arturik asi nintzan.

Jaun ori atzera eta aurrera ibiltzen zan, eta, bera nere ingurutik igarotzen zanean, berdin-berdin arria jotzen nuan.

Alako batez, onela galde egiten dit:

— *¿De dónde eres?*

— *De Urnieta.*

— *¿Dónde está eso?*

— *En Guipúzcoa, a doce kilómetros de San Sebastián, en el circuito de Lasarte.*

— *He observado que, cuando me alejo, sigues trabajando; y que, cuando me acerco, igual te paras. Así tiene que ser el trabajador. Te felicito.*

Orrela igaro zan arratsalde ura. Nik, berriz, onela esaten nion nere buruari:

— Arri jotzen jarri bainaute, gero ere arri jotzeak izango dira neretzat, eta jarrai dezadan jotzen.

Etorri da urrengo eguna. Berriz ere ni arri jotzen arrapatu nau buru egiten zuan orrek, eta onela dit:

— *He venido el último a propósito y sólo tú trabajando.*

Besteai errita-saio bat egiten jardun zan, bañan alper-alperrik.

Onek esan nai du, alperrak ez dakiala lanean, eztenkadarik gabe. Eta gaur ontatik geiago gaudela uste det, orduan baño ere.

Artean etziran bi ordu izango lanean asiak giñala, eta buru egiten zuan orrek, ostera inguratu eta onela dit:

— *Veo que sabes picar la piedra. También conocerás el oficio de cantero...*

— *Lo conozco algo, porque en el caserío solía estar de peón de los canteros.*

— *Pues me basta. Mira aquella curva. No es cerrada, pero tiene bastante desnivel y necesita buen firme. Escoge los compañeros, y esta misma tarde a empezar.*

— *Y ¿el material necesario?*

— *Estudia lo que haga falta y a Burgos a por ello. En la oficina te darán el vale.*

Ala, berak agindu bezela, alkarrekin aruntz joatekoak artu ditut: Felix Ormazabal eta Erren-teri'ko beste ura. Aien poza orduan!

Artu ditugu berak eskatzen zituan neurketak, atera degu ofizinatik *vale* ura, sartu gera kamioi batean eta Burgos'era, zura, ol eta tabloi onenak zeuden almazenera. Ai zer tabloiak zeuden antxe!

Guk esan genien, etzala bearrezkoa lenbiziko mallako tabloia izatea; bañan ango buru zegoanak onela dio:

Fusil berriarekin askoz ere obeto tiratzen zala tiroa; eta guk ere, tabloi berriakin obeto egingo genduala orma eta pareta.

Ala, beintzat, leporaño kargatu eta geren kurba artara.

Bereala, ustu eta kajadera egitera; eta kamioia, porlan, arri, arri txintzar eta abar, bear ziran danen billa.

Arratsalde artan gure lenbiziko lanak oiek izan ziran.

Etorri da urrengo egunsentia. Guk ez geneukan korneta bearrik oietik jeikitzeke. Poz-pozik geunden geren lanari jarraipena emateko. Baita eman ere eguna zabal ordurako.

Nagusia etortzerako, kajadera ori oso aurre-ratua geneukan, eta, etorri zanean, onela dit:

— *A eso se le dice orientar bien el trabajo. Os felicito. Y decid si os hace falta más gente.*

Bañan ez genduan iñor geiago bear izan. Gu irurok bakarrik naikoak izan giñan, andik aurrerakoa egiteko.

Ortxe amaikak inguru zirala, kajadera ori bukatzen ari giñala, or datorkigu nagusi ori poz-pozik, ogi, ardo, gazta eta abar besapean dituala, onela esanaz:

— *Esto es trabajar, esto.*

Ala, beintzat, guk orma eta pareta bi egunean egin genduan. Nagusi arek amaiketako eta arratsaldeko ederra ematen zigun, eta kaixo, motell!

Irugarren egunean, nere arreba Xole joan zitzaidan, eta agiñeko miñez arkitzen nintzan. Biok alkar besarkaturik, egon-aldi bat egin genduan nagusia eta iruron artean.

Nagusiari, agiñeko miñez arkitzen nintzala esan eta bereala eman zidan baimena edo *volante* bat, Burgos'era joan eta agin ori ateratzeko.

Ala, arreba eta biok joan eta atera nuan agin ori.

Nere lenbiziko indizioa arratsalde artan izan nuan. Bitartean, nola edo ala alde egin nien indizio guziaz. Ortan oso bildurtia nintzan. Ez dakit zergatik, bañan ala nintzan.

Agiañ aterata, zinera joan giñan. Gero, apaldu eta lotara, urrengo amarrak arte.

Amabietan, *Garaje Chevrolet*'en geneukan automobilla, ostera Arlanzón'era joateko; eta alaxe joan giñan.

Nere arrebak bildur bakar bat zuan nerekin: nola arraio esan ote nuan karrozero nintzala. Onekin, iru eguneko kezka izan zuan. Azkenean amorrazi zidan eta onela esan nion:

— Neska, neska! Iru egun auetan ixildu gabe ari aiz, beti ipui eta kontu orrekin. Ni lendabiziko etxeratzen naizenean, ikusiko den nola automobillarekin joango naizen.

Eta esan eta gero ala izan. Andik laister, Salamanca'n ikasi nuan txofer; eta, jakiña, orduan etzan arritzekoa Donosti'ra joan-aldiren bat gertatzea, eta bai ala gertatu ere.

Gure etxean egun artan bazirudian inpernutik zerura sartu giñala danok. Aita zanari, bere pozarekin, negar-malkoak irten zitzaizkion. Eta arrebai zer esanik ez.

Onela da gure izakera: txarraren ondorenean, geienean ona. Pozak eta negarrak igarotzeko jaiok izaki nunbait.

MEDINA DE RIOSECO

Esan bezela, Arlanzón'dik Salamanca'ra joan giñan, eta emen ia lau illabete egin nituan nik, txofer ederki ikasirik.

Salamanca'tik Valladolid'era etorri giñan. Emen illabete eta geixeago egiñik, Medina de Río seco deritzaion errira. Valladolid'tik berrogei ta lau kilometrora dago.

Emen alkarteak eta konpañiak osatzen ziran, gero kamioiak artu eta gerra-lekuetara joateko, soldaduak batetik bestera bear ziran tokietara erabiltzera, eta janariak ere bai.

Medina de Río seco erri ontan bi egun nera-mazkiala, bigarren illunabarrean, obeto esateko rekreora atera giñanean, taberna batean adiskide batzuekin kantatzen ari nintzan bertso eta kanta euskaldunak.

Alako batez, soldadu batek, lendik an zegoanak eta nik artean ezertarako ezagutzen ez nuanak, onela dit euskeraz:

— Zu, Alkain: zurekin egon bear bat badaukat bada nik.

Ori entzunik, ni bereala jeiki nintzan nengoan maietik, eta biok tabernatik irten giñan.

Nik une artan pentsatu nuana au izan zan:

— Emen kantatzen eta bersotan ari nauk, eta au polizi oietako bat bear likek izan!

Bañan ez bainuan ezer txarrik iñorengatik kantatu, nere buruarekin seguru nengoan. Orrengatikan, azkar altxa nintzan nengoan lekutik, ezeren bildurrik gabe.

Ala, beintzat, kanpoan, ostatu aren saietsean, or atera dit patrikatik lepoko kate bat bere iduri edo medallarekin, onela esanaz:

— Alkain, lepoko au ezagutzen al dezu?

— Ezagutuko ez det, bada! Nik ere orren berdiña daukat, eta orrek Etxeberria nere lagun zanarena bear luke izan.

— Bai, jauna; alaxe da. Eta kartera au?

— Bai, ori ere ezagutzen det: Etxeberria'rena. Eta barrenean bazituan idazketa batzuk.

— Bai; danak ementxe neuzkan zuri emateko, zure izena or ikusi nuan eta.

Antxe bertan eman zizkidan danak, Etxeberria'ren etxera eramateko (1).

Gero, beren estuasunean, trintxeran sartzean baionetaz nola il zuten esan zidan. *Bandera de Falange* artatik, bost bakarrik allegatu omen ziran, nik zinbuluka alde egin nuan leku artara.

Biok oso egonaldi samiña egin genduan benetan. Ozkia etortzen zait orain bertan. Negar-malko ugari bazan bion begietan.

Arek ere nunbait lendik ezaguna izaki Etxe-

berria, au bertsolari iaioa baitzan eta argatik eza-
gutzen.

Mutil onek, berez zarauztarra zala esan zi-
dan, eta muebleri batean lana egiten zuala. Nun
eta nola ere esango zidan, bañan ez naiz gogo-
ratzen.

Izan ere, nun nengoan ez nekiala gelditu
nintzan une artan, biotzean eman zidan zarta-
darekin.

Gauza bakarra gogoan daukat: urrengo egu-
nean automobillarekin andik frente aldera irten
bear zuala eta idatziko zidala. Bañan etzidan
idatzi.

Gero, beraren konpañiko batek, gezurra edo
egia, txoke batean il zala esan zidan.

Eta egia izango, geroztik, bizi izan balitz,
an edo emen alkar ikusiko gendualako, eta ez
degu ikusi.

Illa izango dala uste det, eta zero erdi-er-
dian gerta dedilla. Au eta geiago ere eskertu
litzaioke ori egiten duan gizonari.

Gaurko egunean, ez dakit orrelako eginki-
zun sakonik iñork egingo ote genduken. Balite-
ke, bañan lanak izango lirake. Orregatik, asko-
tan esaten det nik, persona eginkizunetan eza-
gutzen dala, ez itzez bakarrik.

Kate eta medalla aiek Gernika'ko *Hotel Ju-
lián*'eko bi neskatxa gaztek ipiñitakoak ziran.
Gu biok sarritan lo egiten genduan an; eta, ja-
kiña, berak, zer zetorren ikusirik, lepoan ipiñi
zizkiguten, ondoren ona guk izatearren.

Nik, ala edo ola, naiko ona izan nuan; bañan nere lagunak ez. Arek, ordea, goi eder artan, ez dauka ezeren naigaberik; eta ni, mundu txoro ontan, askorik ez, bañan beti zerbaiteren naigabetan nago. Zein ote gera, beraz, ongien?

(1) Etxeberria'ren karterari buruz, onela esan digu beraren arreba Benitak:

— Andoain'go Antonio Etxeberria'k ekarri zuan anaiaren kartera etxera. Berari Alkain'ek eman ote zion, ori ez nizuke esango, ez dakit eta. Etxeberria ori, apellido berekoa izan arren, etzan gure fameli tartekoa. Bera ere Bizkai aldean gudari ibillia zan.»

LERIDA

Medina de Rioseco errri ortan illabete eta egun batzuk egiñik, ostera Valladolid'era etorri giñan, eta emen beste ogei bat egun inguru egon, guretzako tokatzen ziran kamioi berri-berrien zai.

Uztapide bertsolaria *cuartel de caballeria*'n zegoan, eta egunero alkarrekin juntatzen giñan *Bar Cantábrico* zeritzaion ostatuan.

Baita biok lasai asko bertsotan jardun ere. Guri etzigun iñork bein ere itzik atera.

An bertakoak ere txoratzen genituala uste det, azkenerako erderaz ere asi baigiñan bertotan, eta ango jendearen parrak!

Botatzen genituan aldrebeskeri eder askoak! Akademiaren premi-puska bat izango zuan, bai, gure erderak.

Gañera edozein jarduten da Valladolid'en erderaz bertsotan, erderaren oñarria bertan izanik.

Alaz guziaz ere, gu an jardun giñan, bada. Amaika parra egiten zuan jendeak, baita gu biok ere alkarri.

Bañan kamioiak guretzat etorri ziranean, beste asko bezelaxe, gu ere gerra-leku eta frentee-tara.

Ontan ere, egun txar geiago izan genituan, onak baño.

Txarkiena, logurearekin ibiltzen giñan. Zeñen txarra dan lorik ez egitea!

Bañan egun lasai xamarrek ere izaten ziran tarteka-tarteka, eta bear ere bai.

Cataluña'n ibilli giñan. Aragoi'en ere bai. Gero, Guadalajara, Madrid, Cuenca, Valencia, Alicante eta abar.

Ibilketa aietako gorabera guziak, ez dago liburu batean jartzerik.

Bañan Lérida'n gertatu zitzaidana bai; ori idatzi bear det emen.

Ordurako bagenituan amabost bat egun Lérida'n geundela.

Guk, euskaldunak, leku eta erri guzietan taberna bat aukeratzen genduan beti.

Geienetan, jakiña, ardorik onena zegoan toki-a, eta zer moduzko nagusi, etxekoandre, neskatxa eta abar begiratuta.

Lau edo bost bagiñan an kantatzen bikain xamarrek, eta beste euskaldun geienak andik edo emendik jakiten zuten, gu nun eta nola eta zer lekutan alkartzen giñan.

Eta, jakiña, jendea alaitasuna eta jatortasuna dagoan lekura joaten da beti.

Guk aukeratzen genduan tabernak izaten zuan mesede ederrik. Gauetan, geienetan beteta.

Ala, beintzat, gu tabernan geunden, eta une artan ni bertsoan ari nintzan.

Eta, artean nere bertsoa bukatzeko neukala, or eltzen dit batek bere besoakin lepo-lepotik, eta ura lepo-estuketa!

Besarkada estuak artu ditut bat baño geiago nere denboran. Bañan alakorik ez iñungo lekutan. Ura zan estutua, ura!

Eta zein izango eta Jose Joakin Albizu, nere erritarra, eskola-laguna eta oso adiskide aundia beti.

Jose Joakin Albizu euskaldun jator au gaur Ameriketara bizi da.

Bere gogoz joan zan aruntza, eta badakit oso ongi bizi dala.

Ni ez naiz batere arritzen gizon biotz zabalako bat ongi bizitzeaz, eta Albizu ori baño biotz zabalagokoa izaten oso zalla izango da beti ere.

Mutil koxkorretatik oso adiskide onak izan giñan biok.

Eskolan eta nunai eta beti, apaltasun aundikoa zan berez, eta ikasten zuana errez. Bein ere etzan izan ni naizen bezin itz-jarioa.

Gutxi ariko zan berriketan; bañan, arek itzegiten zuanean, oñarri zabaleko itza esango zuan beti.

España'ko gerra zikin artan Franco'ren aldetik ibilli zan. Bañan onek ez du neretzat garrantzirik ezertxo ere.

Neretzat, garrantzirik aundiena, gizatasunarentzat biotz sakon eta zabalekoa izatean dago. Eta gaur ere onen bear ederra badaukagu alajañetan, baldin ongi begiratzen badegu.

Arek lendik nere abotsaren berri ongi zekian, eta, Lérida'ko taberna artan sartu zanean, bereala ezagutu zuan ni nintzala; eta orregatik etorri zitzaidan besarkada anaikor ura ematera, onela esanaz:

— Iñaki, Iñaki! Bizi al aiz, motell? Ikusi ez bairdut, ez nian sinistuko.

Iru lagun ziran berak, eta goiz ezkerro ia ezer jan gabe omen zeuden; eta, Gandesa'tik baitzetozen, oso nekatuak arkitzen ziran.

Ala, Lérida'ra allegatu ziranean, bereala apaltzeko leku billa.

Orrelako goraberak esaten jardun zitzaidan aurrena.

Aiek iru lagun eta gu bost, zortzi, eta danok euskaldunak, batera apaldu genduan ostatu artan bertan.

Apaltzen asi orduko eta ni Albizu orren ondoan nintzala, or galdetzen dit alako batean berak:

— Aizak, Iñaki: zer nola ibilli intzan Bilbao'ko Artxanda mendigañean?

— Motell, Joxe Joakin, oso gaizki! Lagunik aundiena baionetaz il zidateken; eta gero, ura ilda, an ibilli ninduan atzera eta aurrera, zer egiten ez nekiala, bi tankeren tartean. Bañan zergatik galdetzen didak ori?

— Zergatik galdetuko diat, bada, Iñaki! Aurreneko tankean ni nintzalako, eta, i ezagutu

eta nola enbillen ikusita, atzeko tankeari nik abixatu nitxioken iri ez tiratzeko tirorik, nere oso laguna intzala eta. Orregatik egon ginduan an geldituta, ik zer egiteko asmo uan. Gero, zauritu bat bizkarrean uala eta beste lagun batekin, pake-pakean pasatzen utzi zindutegun. Gaur orregatik diat nik sekulan izan dedan pozik aundiena, i emen bizirik eta kantari arkituta.

Altxa nintzan, eta, aurrena berak lepo gaitetik eldu eta estutu ederrak izan banituan, gero, nik emanda, izan zituan berak ere eder askoak.

Albizu ori gurekin Azpeiti'raño etorria zan. Orregatik, ondoren onela esan zidan:

— Badakik ongi asko Azpeiti'ko arkupe eta kontzeju azpian nola despeditu giñan, bat alde batera eta bestea bestera, ik onela esanz: «Joxe, norberak norbere buruarekin agintzeko orduetan gaituk; eta, ik emen gelditzea nai badek, gelditu adi. Alaz guziaz ere, gerra ontan alkarren aurrean gertatzen bagera, nik ez diat iri iñolaz ere tirorik tirako. Ik ere neri beste orrenbeste egin zaidak, eta kito!» Iñaki, itz oiek ik esanda sakabanatu ginduan biok Azpeiti'n, eta ara ostera biok alkarrekin.

Zefien gauza zoragarri eta pozgarri dan bi adiskide zar gerra batean topo egitea!

Neretzat etzan aparti gozoagorik izan gerra guzian.

ERRAZU

Gerra dan-dana bukaturik, gure auzoko Billabona'ko errira etorri giñan.

Nik, azkeneko iru illabete ta erdi Elizondo'n egin nituan kamioiarekin, izugarri ederki gañera, igande eta jaietan nere etxera lasai asko etorriaz.

Igande batean, goizean, Elizondo'n, ni etxera etortzeko gasolina artzen ari nintzala, ango estankoaren aurrean gizon lodi bat ikusi nuan, zerbaiteren zai.

Berari begiraka nengoala, or etorri zait burura:

— Onek gure alderdikoa bear likek, eta kaso egin bear zioat.

Bai egin ere. Kamioia aurrerago eraman eta berarengana:

— Kaixo, adiskide! Egun on! Euskalduna al zera?

Eta arek:

— Bai arraiotan! Usurbil'koa gañera. Emen nago Errazu'ra joan nairik, eta ez dakit autobusa noiz daukatan.

Nik orduan:

— Adiskide, orain amarrak inguru dituzu, eta amabiak arte ez daukazu autobusik. Nik ez daukat ezeren presarik, eta, nai badezu, bereala eramango zaitut.

— Orixe egingo bazendu, ixtimatuko nizuke galanki. Seme bat daukat Errazu erri ortan soldadu, eta, amabiak arte ez badago emen autobusik, ia egun guzian ez det ezer ere egingo. Egin zaidazu, bada, mesede ori, al badezu.

Ala, beintzat, sartu arazi det kabinara eta abiatu gera Errazu aldera.

Bereala or galdetzen dit ea ni nungoa naitzen.

Nere erantzuna:

— Urnieta'koa.

Eta berak:

— Urnieta'koa? Nik badet, bada, urnietar bat nere etxera etortzekoa, Alkain gaztea, bertsolaria.

Bereala bururatu zitzaidan nor zan:

— Adiskidea: Kaximiroren aita izango zera zu orduan?

— Bai.

— Ni, berriz, Alkain gaztea.

— Bai, zera!

— Bai, jauna. Zure semea nere besoetan il

zan Artxanda mendigañean, eta zure etxera joatekoa nintzan, eta laister joateko asmotan gañera, nere soldaduzka tamalgarri au aurki bukatzen baitet.

Semea nola il zan kontatu nion, eta orduan aren eta nere begietan etzan negar-malkorik palta.

Errazu'ra iritxi giñan eta beste semea arkitu ezin. Bañan noizbait ere arkitu genduan, mendigain batean.

Sarjentoari baimena eskaturik, kalera jetxi giñan, irurok alkarrekin bazkaltzera.

Etzan egun alaia izan. Jakiña, olakoetan ez da arritzekoa samintasuna baizik ez izatea, naiz-eta ni aita-semeak zerbait alaitzen al nuana saiatu.

Aparia ere bertan egin genduan. Gabeko amarrak arte zuan semeak baimena, eta ordura arte alkarrekin igaro genduan eguna. Eta andik Usurbill'era, aitarekin.

Goizeko laurak inguru ziran, ni ostera Usurbil'dik Elizondo'ra irteterako.

Amaika olako egia banuan gerra madarikatu artan. Naiago nuke, askozaz ere, danak erabat aztuta baneuzka.

Bañan emen zure onerako jarri nai izan ditut, irakurle.

Batez ere gaztea bazera, idazketa onekin ongi jantzi zaite gerra zer dan. Beti eta beti ankaperatu zazu. Mesede ederra badezu.

Eta ona orain, azkenerako, bertso bat:

Gogoan artu bear zenduke,
ai irakurle maitea:
gerra guziak izango dute
beti olako nastea.
Obea dezu danak utzita
ez aipatutzen astea,
bestela berriz etorri leike
aren berdiña ostea.

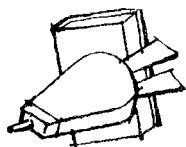
ORAINDAÑOKO LIBURUAK

1. R. Artola: Sagardoaren Graziya (*Aitua*).
2. M. Soroa: Gabon, Au ostatubal, Anton Kaiku (*Aitua*).
3. F. Apalategi: Euskal mutillak armetan, I. (*Aitua*).
4. Pepe Artola: Ustez laguna detan. (*Aitua*).
5. P. M. Urruzuno: Euskalerritik zerura. (*Aitua*).
6. T. Alzaga: Ramuntxo. (*Aitua*).
7. R. Azkarate: Galtzaundi. (*Aitua*).
8. A. Apaolaza: Patxiko Txerren. (*Aitua*).
9. B. Iraola: Oroitzak. (*Aitua*).
10. Errege eguneko bertso sayoa. (*Aitua*).
11. P. Larzabal: Bordaxuri. (*Aitua*).
12. Bilintx: Bertso ta lan guziak. (*Aitua*).
13. M. Izeta: Dirua galgarri. (*Aitua*).
14. P. Larzabal: Iru ziren. (*Aitua*).
15. Ezkontza galdutako bertsoak, I. (*Aitua*).
16. A. M.ª Zabala: Gabon gau bat. (*Aitua*).
17. A. M.ª Labayen: Malentxo alargun! (*Aitua*).
- 18-19. A. Zavala: Txirrita. (*Aitua*).
20. F. Goñi: Lurdesko gertaerak. (*Aitua*).
21. P. Larzabal: Herriko bozak. (*Aitua*).
22. Bertsolarien txapelketa (30-XII-1962). (*Aitua*).
23. Aizkolariak. (*Aitua*).
24. F. Imaz: Bertso guziak. (*Aitua*).

25. A. P. Iturriaga: Jolasak. (Aitua).
26. A. M.ª Zabala, A. Larraitz, Mir: Periyaren zala-partak. (Aitua).
27. Azpeitiko Premiyoaren bertsoak. (Aitua).
28. B. A. Mogel: Ipui onak. (Aitua).
29. T. Alzaga: Burruntziya. (Aitua).
30. G. Anduaga: Egunsentiko txoria. (Aitua).
31. M. Soroa: Baratzan. (Aitua).
32. M. Elicegui, A. Zavala: Pello Errotaren bizitza. (Aitua).
33. M. Elizegui, A. Zavala: Pello Errotak jarritako bertsoak. (Aitua).
34. P. Larzabal: Senpere-n gertatua. (Aitua).
- 35-36. J. V. de Echagaray: Festara. (Aitua).
37. A. Cardabere: Euskeraren berri onak. (Aitua).
38. S. Salaveña: Neronek tirako nizkin. (Aitua).
39. Bertsolariak: Amar urteko bertso-papèrak. (Aitua).
- 40-41. J. R. Zubillaga: Lardasketa. (Aitua).
42. Uztapide: Noizbait. (Aitua).
43. Bertsolari-txapelketa. (1-I-1965). (Aitua).
44. P. Larzabal: Hilla esposatu. (Aitua).
- 45-46. J. M. Satrustegui: Bordel bertsolaria. (Aitua).
47. P. M. Urruzuno: Iru ziri. (Aitua).
48. P. Barrutia, Sor Luisa, X. Munibe: Teatro zaarra. (Aitua).
- 49-50. A. Zavala: Pello Errotaren itzala. (Aitua).
51. P. M. Urruzuno: Ur-zale baten ipuiak. (Aitua).
- 52-53. G. Anduaga: Bertso-bilduma.
54. A. Zavala: Fernando Amezketarra bertsolaria. (Aitua).
55. Basarri: Laugarren txinpartak. (Aitua).
56. A. Zavala: Udarregi bertsolaria. (Aitua).
- 57-58. C. Beobide: Asis'ko Lorea. (Aitua).
59. A. Zavala: Axentxio Txanka bertsolaria.
60. A. Zavala: Errikotxia, Itxaspe ta beste zenbait bertsolari. (Aitua).
61. A. Zavala: Gaztelu bertsolaria. (Aitua).
62. A. Zavala: Zarautz'ko Zaldubi bertsolaria.
- 63-64. A. Zavala: Juan eta Pello Zabaleta bertsolariak. (Aitua).
65. J. M. Satrustegui: Luzaide'ko kantiak. (Aitua).
66. A. Zavala: Iru bertsolari. (Aitua).
67. Bertsolari-txapelketa (11-VI-1967). (Aitua).
- 68-69-70. A. Zavala: Alzo'ko Imaz bertsolaria.
- 71-72. A. Iturriaga: Ipuiak. (Aitua).

73. *A. Zavala*: Iru anai bertsolari. (*Aitua*).
- 74-75. *A. Zavala*: Erreterria'ko bertsolari zaarrak.
76. *A. Zavala*: Alza'ko bertsolari zaarrak.
- 77-78. *A. Zavala*: Paulo Yanzi ta bere lagunen bertsoak. (*Aitua*.)
- 79-80-81. *A. Zavala*: Lexo bertsolaria.
82. *A. Zavala*: Juan Maria Zubizarreta bertsolaria. (*Aitua*.)
83. *A. Zavala*: Motza, Zulaika ta Ugalde bertsolariak. (*Aitua*.)
84. *M. Matxain*: Uste gabea. (*Aitua*).
85. *Xalbador*: Ezin bertzean. (*Aitua*.)
- 86-87. *A. Zavala*: F. Iturzaeta bertsolaria.
- 88-89-90. *A. Zavala*: Xenpelar bertsolaria. (*Aitua*.)
91. *A. Zavala*: Txapel bertsolaria. (*Aitua*.)
92. *I. Alkain*. - *A. Zavala*: Alkain aita-semeak. (*Aitua*.)
93. *A. Zavala*: Zubeltzu ta Saikola bertsolariak. (*Aitua*.)
94. *A. Zavala*: Atano ta Estrada bertsolariak. (*Aitua*.)
- 95-96. *A. Zavala*: Azkoitia'ko zenbait bertsolari.
97. *A. Zavala*: Bidasoa aldeko bost bertsolari. (*Aitua*.)
- 98-99. *Inozentzio Olea*: Goierriko lorak.
100. *Manuel Lasarte*: Bertso-mordoxka. (*Aitua*.)
- 101-102. *A. Zavala*: Txirritaren bertsoak. I. (*Aitua*.)
- 103-104. *A. Zavala*: Txirritaren bertsoak. II. (*Aitua*.)
105. *José Inazio Etxeberria*: Mendi-gañetik.
106. *A. Zavala*: Pastor Izuela. - Ezkioko ta Segurako itxuak. (*Aitua*.)
107. *A. Zavala*: Zepai bertsolaria. (*Aitua*.)
108. *Mattin*: Ahal dena. (*Aitua*.)
- 109-110. *P. Lafitte*: Mañex Etchamendy bertsolaria.
111. *Bertsolariak*: Xenpelar-aria, 1972. (*Aitua*.)
112. *Basarri*: Sortu zaizkidanak. (*Aitua*.)
113. *P. M. Urruzuno*: Sasiletrau baten ziria.
114. *A. Zavala*: Kaskazuri bertsolaria.
115. *A. Zavala*: Larraburu, Lexoti ta Balentin bertsolariak. (*Aitua*.)
116. *A. Zavala*: Oiartzungo bost bertsolari. (*Aitua*.)
- 117-118. *Balendin Enbeita*: Nere apurra.
119. *A. Zavala*: Oiartzungo beste lau bertsolari. (*Aitua*.)
- 120-121-122. *A. Zavala*: Mendaro Txirristaka.
- 123-124-125. *A. Zavala*: Zapirain anaiak.

126. *A. Zavala*: Ustu ezin zan ganbara.
127. *M. Arozamena*: Nere aldia.
128. *A. Zavala*: Amodiozko penak bertso berrietan.
129. *A. Zavala*: Afrika'ko gerra (1859-1860).
130. *A. Zavala*: Patxi Erauskin bertsolaria (I).
131. *A. Zavala*: Patxi Erauskin bertsolaria (II).
132. *A. Zavala*: Patxi Erauskin bertsolaria (III).
133. *A. Zavala*: Arrantzaleen bizitza.
134. *J. M. Arrizabalo - A. Zavala*: Baso-mutillak.
135. *A. Zavala*: Jaioak bizi nai.
136. *A. Zavala*: Noe'ren ontzia.
- 137-138. *Ataño*: Txantxangorri kantaria.
139. *A. Zavala*: Soldaduzkako bertsoak.
140. *A. Zavala*: Nekazariak bai miseriak.
141. *Bertsolariak*: Bertsolari-Txapelketa Nagusia (Donostia, 1980-I-6).
142. *A. Zavala*: Txabolategi, Elkoro eta Leunda bertsolariak.
143. *J. J. Irazusta*: Nork bere bidea (I).
144. *J. J. Irazusta*: Nork bere bidea (II).
145. *J. J. Irazusta*: Nork bere bidea (III).
146. *A. Zavala*: Berridi eta Kuxkullu bertsolariak.
147. *Ataño*: Txori.
148. *I. Alkain, A. Zavala*: Gerrateko ibillerak (I).
149. *I. Alkain, A. Zavala*: Gerrateko ibillerak (II).
150. *I. Alkain, A. Zavala*: Gerrateko ibillerak (III)

AUSPOA
LIBURUTEGIA